

klíčová slova: odborný text společenskovední, diplomová práce,
seminární práce, odkazový aparát, publikační etika, ústní
prezentace

Recenzoval prof. PhDr. Petr Mareš, CSc.

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)**,
Praha 2007.

Vydání první, dotisk 2007.

Ediční řada *Studijní texty*, 34. svazek.
Redigují Alena Miltová a Jiří Ryba.
Odpovědná redaktorka Alena Miltová.

Návrh obálky, grafická úprava a sazba Studio Designiq.
Vytiskla tiskárna Aleš Zápotocký - az servis, Mendíků 9,
Praha 4-Michle.

Adresy vydavatelů:
Alena Miltová, Rabyňská 740/12, Praha-Kamýk.
Jiří Ryba, U Národní galerie 469, Praha-Zbraslav.

Adresa nakladatelství:
SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ
Jilská 1, 110 00 Praha 1
redakce@slon-knihy.cz
www.slon-knihy.cz

© Jadwiga Šanderová, Alena Miltová 2005

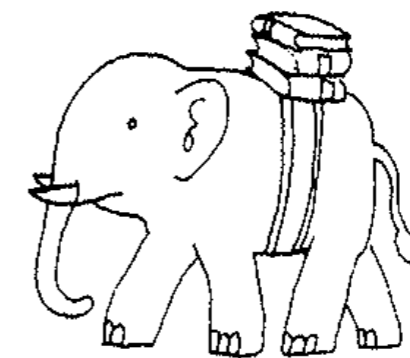
ISBN 978-80-86429-40-3

Jadwiga Šanderová

JAK ČÍST A PSÁT ODBORNÝ TEXT VE SPOLEČENSKÝCH VĚDÁCH

Několik zásad pro začátečníky

spolupracovala Alena Miltová

STUDIJNÍ TEXTY
PRAHA 2007

Úvodem.	7
-----------------	---

I. JAK ČÍST ODBORNÉ TEXTY

1. V čem jsou odborné texty jiné než ostatní	18
2. Hlavní zásady studia odborných textů	21
2.1 Jak číst aktivně	22
2.2 Jak vést o přečteném dokumentaci	32
2.3 Jak číst efektivně	37
3. Co nám pomáhá orientovat se v odborné literatuře	40
3.1 Abstrakt (resumé)	41
3.2 Anotace (Alena Miltová)	43
3.3 Recenze (Alena Miltová)	45

II. JAK PSÁT ODBORNÝ TEXT

4. Vybrané žánry odborných statí ve společenských vědách	56
4.1 Odborný styl	56
4.2 Logika a struktura empirické statí	59
4.3 Další žánry	61
4.3.1 <i>Kompilace (kompilát)</i>	67
4.3.2 <i>Komparace</i>	70
4.3.3 <i>Recenzní stat' (rozbor díla)</i>	73
4.3.4 <i>Přehledová stat'</i>	76
4.3.5 <i>Odborná esej</i>	78
4.3.6 <i>Původní teoretická stat'</i>	82
5. Hlavní zásady publikační etiky	85
5.1 Co jsou všeobecné známá fakta?	87
5.2 Co je původní myšlenka?	89
5.3 V čem spočívá přesnost citace?	90

5.4 Co patří a co nepatří do seznamu literatury?	96
5.5 Jak se správně vede poznámkový a odkazový aparát? (Alena Miltová)	98
6. Strategie a taktika psaní odborného textu	107
6.1 Projekt a rešerše	110
6.2 Maketa textu	126
6.3 Pracovní text a jeho revize (věcné úpravy)	128
6.4 Editace textu (formální a jazyková úprava)	133
6.5 Abstrakt	135
6.6 Odborným textem by měla být i seminární práce	139
7. Hlavní zásady ústního projevu (prezentace)	143
7.1 Struktura prezentace.	144
7.2 Přednáška	146
7.3 Krátké sdělení.	148
7.4 Jak si připravit podklad a čeho se vyvarovat	149
7.5 Vizualní doprovod	155
7.6 Jak si počínat v diskusi	158
7.7 Obhajoba diplomové práce a ústní zkoušení	162
8. Odborný text v redakci časopisu a knižním nakladatelství (Alena Miltová)	165
Použitá literatura.	170
 PŘÍLOHY	
Čtyři příklady seminární práce	175

Úvodem

V pozadí této knížky stojí několik přednášek, které vznikaly v reakci na problémy, s nimiž jsem se potýkala při hodnocení a konzultování studentských prvotin a jež jsem postupně věleňovala do kursu *Základy sociologického myšlení*, který přednáším studentům prvního ročníku sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Záhy se ukázalo, že by studentům i mně pomohlo, kdyby alespoň základní zásady byly k dispozici v písemné podobě. Při hledání textu, na něž bych je v této souvislosti mohla odkázat, jsem našla řadu příruček typu „Jak napsat diplomovou práci“ z pera (nebo spíše klávesnice) pedagogů nejrůznějších fakult.¹ Všichni, kdo se hodlají zabývat nějakým historickým tématem, mají k dispozici výbornou práci Umberta Eca na totéž téma, kterou lze všem studujícím kterékoli ze společenských věd jen doporučit. Existují i další práce v češtině o tom, jak psát (v textu na ně odkazuji). Žádná z nich však nepředjímá problémy, s nimiž se studenti potýkají při psaní krátkých textů na počátku vysokoškolského studia. Prvních rad, jak napsat odborný text, se jim dostává teprve před jeho koncem, kdy mají napsat diplomovou práci. Schopnost psát odborný text by však podle mého názoru měla být u studentů systematicky rozvíjena už od prvního ročníku, což znamená, že by měli být vedeni k tomu, aby i seminární práce a podobné kratší texty vyhovovaly formálním požadavkům kladeným na publikovatelný odborný text.

V diskusích se studenty nad texty, které jsem jim vracela k přepracování, jsem si navíc postupně uvědomovala, že v pozadí jejich problémů s psaním stojí mimo jiné i problémy s čtením odborných textů. Ti z nich (a není jich málo), kteří se jen s velkými obtížemi, pokud vůbec, zorientují v náročnějším textu, mají pochopitelně tendenci číst odborné práce pokud možno co nejméně, a to se pak samozřejmě odrazí v neschopnosti myslet způsobem, který obor vyžaduje, a v neadekvátnosti nebo nízké kvalitě písemného projevu. Lze se na to dívat i obráceně. Ten, kdo se dobře orientuje v odborném textu, je také většinou schopen napsat dobře strukturovanou a sdělnou seminární práci. Jinými

¹ Bohatý seznam slovenských a českých příruček tohoto typu uvádí například V. Gonda [2003].

slovy, důležitým předpokladem schopnosti porozumět odbornému textu je návyk číst aktivně. Aktivní čtení rozvíjí předpoklady k srozumitelnému psaní a obě tyto schopnosti nepochybně podporují rozvoj strukturovaného a kritického myšlení, jež zpětně usnadňuje čtení a psaní odborných textů.² Dospěla jsem proto k závěru, že radám, jak psát odborný text, by mělo předcházet alespoň několik doporučení, jak ho číst, které jsem však v žádné z výše zmíněných příruček nenalezla. První část knížky jsem proto věnovala čtení.

Rady a doporučení týkající se psaní, jež čtenáři naleznou v druhé části, vycházejí z mého přesvědčení, že odborný text vždy referuje o systematické analýze dat, která ovšem mohou nabývat nejrůznějších forem. Daty nemusí být jen záznamy o experimentu nebo pozorování anebo výsledky měření. Ve společenských vědách daleko častěji analyzujeme texty a interpretace světa, s nimiž, jakožto s předmětem systematického rozboru, je ovšem třeba zacházet v zásadě stejně jako s empirickými daty. Odborný text je (byť si to vždy neuvědomujeme) především zprávou o bádání, jejímž předobrazem je zpráva o empirickém výzkumu.

Nechci se v žádném případě (přinejmenším na tomto místě) pouštět do diskuse o tom, zda je základní metoda všem vědním oborům společná, či zda je předmět věd společenských natolik jiný než věd přírodních, že k bádání je třeba volit radikálně jiný postup. Chci pouze ukázat, že zpráva o společenském bádání nejen může mít stejnou logiku jako zpráva o bádání přírodovědném, ale že volba takové logiky je navíc vůči čtenáři odborníkovi, ať už začínajícímu (studentovi), či badateli na vrcholu kariéry, volbou nejvstřícnější. Kromě toho věřím, že každé efektivní bádání musí být dostatečně exaktní a zpráva o něm dostatečně jasná a výstižná, aby na ně bylo možné účinně navázat. Rozhodně souhlasím s názorem, že vědecké práce je třeba psát úsporně a přehledně. Plně tak sdílím názor Dušana Machovce, jenž se už před lety snažil studenty přesvědčit, že „námaha autora na jasné a doložené řešení problému a vypuštění všeho zbytečného poví-

² Dialektika čtení, psaní a myšlení není samozřejmě specifíkem odborných textů. Nedávno jsem zjistila, že na tomto principu byla vyvinuta speciální metoda vyučování RWCT (zkratka anglického názvu Čtením a psáním ke kritickému myšlení), jež je za podpory nadace Open Society Fund propagována i v našich základních školách.

dání a nafukování textu je [...] věci stále naléhavější objektivní potřeby *hospodárnosti vědecké práce* a tím vůbec možnosti skutečné pracovní tradice a kontinuity ve vědě“ [Machovec 1980: 3]. Jsem přesvědčena, že základní struktura odborného textu, která je závazná v přírodních vědách, výrazně napomohla rozvoji poznání, a to především proto, že je praktickým nástrojem produktivní diskuse a spolupráce. Považuji za pravděpodobné, že relativní stagnace vývoje poznání v sociologii (a možná ve společenských vědách vůbec) je spíše důsledkem nedostatečné disciplinovanosti při psaní zpráv o bádání než odklonu od empirického výzkumu v přísně pozitivistickém slova smyslu (tj. od výzkumu kvantitativního), jak tvrdí někteří jeho skalní stoupenci.

Nemám nic proti společenskovědním textům, jejichž autoři dbají na originalitu stylu, pokud zároveň předkládají podložená tvrzení, na něž lze navázat, či s nimi účinně polemizovat. Ne protestuji ani proti neotřelým textům, jejichž autoři přicházejí se stále novými, byť zdánlivě samoučelnými interpretacemi světa ad hoc. I takové práce jsou mnohdy inspirativní, nejde však o odborné texty v pravém slova smyslu. Studenty, zejména začínající, je třeba vést v první řadě k tomu, aby uměli napsat strážlivý odborný text. K broušení stylu by měl odborník dle mého soudu přistoupit teprve poté, kdy se naučil srozumitelně vysvětlit, k jakým závěrům a na základě čeho ve své práci dospěl.

Smyslem a cílem základních zásad a rad, jež jsem shrnula v této propedeutice, je ukázat budoucím odborníkům ve společenských vědách, jak napsat srozumitelný a odborný text, jenž odpovídá základním formálním požadavkům a ctí publikační etiku. Ne všichni studenti mi samozřejmě naslouchají s porozuměním. Řada z nich považuje požadavky, které na jejich texty kladu, za hrubé a svévolné omezování tvůrčí svobody. Některé z nich není vůbec snadné přesvědčit, že stejně jako v běžném životě i v odborném světě existují určité zásady, jimž je třeba se naučit a které je třeba dodržovat. To byl také jeden z důvodů, proč jsem požádala kolegyni a vydavatelku Alenu Miltovou, člověka z nakladatelské praxe, aby k mým „akademickým“ radám přidala několik zkušeností a zásad, jimiž se svět redakcí a nakladatelství skutečně řídí. Snad alespoň část studentů uvěří, že požadavky, jimž musí při psaní svých textů během studia dostát, nejsou zbytečným sekýrováním, ale přípravou na profesní život.

Někteří možná dokonce začnou nabízet redakcím časopisů texty bez trapných formálních nedostatků.

Jak už jsem naznačila, je práce rozdělena do dvou částí. V první čtenáři naleznou základní rady, jak porozumět odbornému textu a jak o přečteném vést dokumentaci. Seznámí se zde také s drobnými žánry, které nám všem pomáhají orientovat se v záplavě publikací vznikajících v jednotlivých oborech po celém světě prakticky denně.

V druhé části se zabývám především psaním, a to odborných statí, tedy textů, jimiž by studenti měli začít. Krátce charakterizuji tzv. anglosaský odborný styl, jež považuji pro začátečníky za nejvhodnější, a žánry odborných statí obvyklé ve společenských vědách spolu s doporučením, kterými je nejlepší začít a které je lepší psát později. Samostatná kapitola je věnována publikační etice. V kapitole, v níž popisuji základní strategii a taktiku psaní odborného textu, nejprve podrobně rozebírám postup při psaní diplomové práce (bakalářské nebo magisterské) a teprve poté přidávám několik poznámek k seminárním pracím. Pořadí je zdánlivě nelogické, protože studenti nejprve píšou kratší texty a teprve potom práci diplomovou. Postup při psaní kratších odborných statí je však podle mého názoru v zásadě stejný jako v případě těch delších a dlouhých. Jen některé etapy jsou kratší, či je lze vynechat úplně. Celý proces proto popisuji nejdříve podrobně na příkladu rozsáhlejšího textu a teprve potom vysvětluji, proč je dobré stejným způsobem postupovat i při psaní textů drobnějších a které etapy lze zkrátit nebo případně vynechat. Poslední dvě kapitoly souvisí s vlastním psaním odborného textu jen volně. Ne každý, kdo umí číst a psát odborný text, je rovněž schopen o závěrech, k nimž ve své práci dospěl, srozumitelně referovat před publikem. Mému váhání, zda zařadit nebo nezařadit alespoň několik rad i v tomto směru, učinilo konec doporučení Petra Mareše, který knihu recenzoval a na jehož podnět jsem se rozhodla přidat samostatnou kapitolu, v níž se zabývám hlavními zásadami a úskalími ústních prezentací. Knížku uzavírá kapitola Aleny Miltové, v níž seznamuje začínající autory s tím, co je čeká, rozhodnou-li se některý ze svých textů nabídnout k publikaci.

Dříve než poděkuji těm, kdo mi pomohli text dovést do stávající podoby, považuji za nutné zdůraznit, že tato drobná knížka je, jak hlásá její podtitul, jen přehledem hlavních zásad a nikoli

„kuchařkou“ s podrobnými návody, co vše a v jaké podobě mají jednotlivé žánry odborného textu zahrnovat. Zcela záměrně nedávám jednoznačné instrukce ani detailní rady. Snažila jsem se především ukázat smysl a racionální jádro jednotlivých zásad a formulovat je spíše jako obecnější doporučení, jimiž je užitečné se řídit, než jako příkazy (jednoznačné směrnice), jež je třeba bezduše plnit. Dobře vím, že kvalitní odborný text je vždy v první řadě výsledkem svobodné tvorby a že každý autor musí nalézt vlastní cestu, jak těmto zásadám dostat. Většina doporučení je vyzkoušena generacemi odborníků a uvádějí je autoři všech příruček typu „Jak napsat...“. Základní zásada neboli doporučení – vyjít vždy od struktury empirické stati – je však původní a pravděpodobně také kontroverzní. Jakožto východisko úsilí naučit studenty jasně a jednoznačně referovat o své odborné práci se mi však osvědčila. Už jsem uvedla, že text vznikl z praktických potřeb začínajících studentů sociologie, jimž je především určen. Podle mého názoru však jde o rady obecnější, které mohou pomoci při počátečním tápání i studentům jiných společenských věd. Přidala jsem i několik zkušeností, které by mohly zajímat začínající pedagogy.

Rady a doporučení nepotřebují jen začátečníci, ale prakticky každý autor. I já jsem měla své konzultanty, jimž touto cestou upřímně děkuji za čas a námahu, které prvním verzím textu věnovali, čímž na ně nesvaluji odpovědnost za konečný výsledek. Je to především Alena Miltová, která kromě toho, že se ujala výše zmíněné kapitoly a pasáží, na něž jsem si netroufala, pečlivě přečetla první dvě verze celé práce, opatřila je podnětnými připomínkami a náměty a dohlédla též na jazykovou stránku. Druhou verzi důkladně prostudoval také Petr Mareš, jemuž vděčím za upozornění na některé věcné mezery a za řadu zajímavých nápadů k rozšíření textu. Ani zdaleka jsem však nevyužila všech, a to jen proto, že si přeji, aby se knížka dostala ke studentům co nejdříve. Za podporu jsem vděčná i své doktorandce Ivaně Hejhalové, která už má sice první zápasy s četbou a psaním odborných textů pár let za sebou, přece si je však pamatuje lépe než já a moji kolegové. Kromě podpory (ujištění, že psát takovou knížku má smysl) jí vděčím i za několik užitečných pochybností a doporučení.

Vedle díky dlužím i omluvu, a to všem studentkám, čtenářkám, autorkám, diplomantkám, konzultantkám, řečnicím a po-

sluchačkám. V textu totiž hovořím jen o studentech, čtenářích, autorech, diplomantech, konzultantech, řečnících a posluchačích, a to především proto, že v češtině lze podle mého názoru dodržet rodovou neutralitu jen za cenu značné krkolomnosti, ne-li přímo směšnosti, která sexismus bagatelizuje daleko víc, než držíme-li se dosavadních zvyklostí našeho jazyka. Všechna řešení, která mne napadla a která jsem vyzkoušela, jsem proto nakonec zavrhla jako zbytečně strojená, či přímo extravagantní a rozhodla se být konzervativní. Koneckonců to odpovídá mému věku.

Jadwiga Šanderová
sander@mbox.fs.v.cuni.cz

I. JAK ČÍST ODBORNÉ TEXTY

Má vůbec smysl a oprávnění poučovat vysokoškolské studenty, byť jsou teprve na začátku studia, o tom, jak mají číst? Všichni úspěšně složili maturitní zkoušku, což bez schopnosti číst není možné. Mnoho vysokoškolských pedagogů, a nejen příslušníků starší generace, v této souvislosti nejspíš řekne, že generace dnešních studentů čte daleko méně než generace předchozí, což vede k tomu, že většina z nich vlastně číst neumí. Podle mých zkušeností jsou mezi studenty v tomto ohledu, podobně jako v řadě jiných, výrazné rozdíly. Setkávám se s velmi sečtělými uchazeči o studium, kteří přečetli a promysleli několik náročných literárních děl a mají vcelku dobrý přehled o populárně naučné literatuře v oboru, který chtějí studovat. Někteří z nich tu a tam prostudovali i nějakou ryze odbornou práci. Zároveň však není neobvyklé, že se ke studiu hlásí mladí lidé, kteří toho kromě učebnic a pár knih z tzv. povinné četby mnoho nepřečetli. Na otázku, co čtou ve volných chvílích, upřímně odpovědí, že vlastně mnoho nečtou, zejména v poslední době neměli čas, protože se učili k maturitě a připravovali k přijímacím zkouškám.

Drtivá většina začínajících studentů humanitních oborů má tu větší, tu menší zkušenost s četbou beletrie, případně populárně naučné literatury. S odbornými texty v pravém slova smyslu přišli do styku jen výjimečně. Hlavním zdrojem jejich dosavadního poznání byly téměř výlučně učebnice, v nichž je zpravidla přesně vyznačeno, co je třeba si zapamatovat, a v nichž jsou jednotlivé informace logicky řazeny od nejjednodušších k náročnějším a jedna logicky vychází z druhé. Novější učebnice dokonce stále častěji zahrnují i návod, jak je používat, aby se člověk co nejrychleji naučil co nejvíc. Studenti prvních ročníků společenských věd bývají často zaskočení, když zjistí, že na vysoké škole s učebnicemi ani zdaleka nevystačí, že k některým kursům dokonce ani žádná učebnice tohoto typu neexistuje a že budou muset prostudovat stovky stránek odborných textů, které mají většinou k učebnicové názornosti velmi daleko. Nejen, že v nich nenaleznou žádný návod, ale autoři většiny textů předepsaných ke studiu často předpokládají poučeného a v oboru sběhlého čtenáře. Ve svých úvahách vycházejí z různých koncepcí, na něž jen povšechně odkáží, aniž alespoň naznačí, v čem spočívají. Používají pojmů, s nimiž se studenti dosud nesetkali a které mnohdy nenaleznou ani ve slovníku, protože nevědí, pod jakým heslem je hledat. Autoři

odborných statí zároveň předpokládají čtenáře obeznámeného se základní klasickou i současnou literaturou vztahující se k tématu, takže se například čtenář dozví, že se autor textu přiklání spíše k Weberovu než Marxovu pojetí třídy. Porozumět takové větě znamená prostudovat přinejmenším dvě rozsáhlá hesla ve slovníku, a ani potom člověk nemusí být o mnoho chytřejší.

Často pozoruji, jak nemálo studentů prvních ročníků upadá do rezignované letargie plynoucí z pocitu absurdity a nereálnosti požadavků, které na ně pedagogové kladou. „Proč nám nejdříve nevysvětlí všechny pojmy a teorie, a teprve potom nepředepíše texty ke čtení?“, kladou si studenti spíše řečnickou otázku. Takový na první pohled logický požadavek je však v zásadě nesplnitelný. Má-li student porozumět jednotlivým problémům a oboru jako celku, musí se s nimi seznamovat v kontextu autentických úvah jednotlivých badatelů. Předepsané texty jsou především námětem k promýšlení a nikoli souborem fakt k mechanickému zapamatování. Nestačí vědět, co které slovo znamená a jakou teorii kdo formuloval. Jde o to pochopit problém a uvědomit si, že má různá řešení, která závisí na tom, z jakého hlediska k němu přistupujeme. Toho nelze dosáhnout jinak než četbou autentických textů. Učebnice jsou jen zhuštěnou a tudíž vždy do jisté míry zkreslenou informací o tom, jak jednotliví badatelé určitý problém řešili. Dozvíme se z nich o teorii, což neznamená, že jsme se s teorií seznámili. Znat obor znamená znát odbornou literaturu, nikoli učební texty. Průpravou pro četbu odborných textů nikdy nemůže být memorování učebnic, ale jen studium textů samých.

Celkovou nejistotu studentů posilují další problémy, s nimiž se začínající odborník ve společenských vědách musí potýkat. Většina společenských věd se dramaticky liší od běžné představy vědy. Nejsou uceleným systémem poznatků, s nímž se lze postupně seznamovat od nejjednodušších k nejnáročnějším, kdy ty jednodušší představují logický základ k pochopení těch složitějších, takže lze systematicky a postupně pronikat do vědního oboru jako celku. Ne dosti na tom, na otázky, které tyto vědy řeší, dávají odborníci jen zřídka jednoznačné odpovědi a ty, které dávají, navíc znovu a znova zpochybňují. Ačkoli jsou sociální vědy, podobně jako přírodní, založeny na kumulaci poznání, jejich protagonisté se při řešení téměř každého problému vracejí na začátek k jeho původní formulaci a východiskem bádání často bývá nové a nové kritické

hodnocení dosavadních přístupů a řešení. K jednomu a témuž problému se přistupuje z nejrůznějších úhlů pohledu a obor jako celek připomíná spíše než pravidelný obrazec, rozvíjející několik základních motivů, pestrou tapiserii, jejíž logiku a strukturu nelze odhalovat kousek po kousku, protože se vyjeví, teprve až uvidíme obraz celý.

Začínající studenti jsou proto nuceni číst texty, kterým někdy zpočátku nerozumí téměř vůbec a které až po značném úsilí pochopí jen částečně. Ti s bohatšími čtenářskými zkušenostmi na tom bývají lépe, protože zpravidla už byli konfrontováni s náročnějším textem (ne nutně odborným), jehož pochopení je stálo určité úsilí. I tito zkušenější čtenáři se však cítí zaskočení, chtějí-li předepsanému textu porozumět zcela. Prvotní vervu a nadšení v prvním ročníku tak často střídá velké rozčarování až zklamání v ročníku druhém. Teprve v prvním semestru třetího ročníku začínám pozorovat, že většině studentů se mozaika oboru začíná skládat do srozumitelného obrazu. Není zřejmě jiné cesty než se s obdobím nejasností a pochybností smířit, nepropadat panice, ani neupadat do rezignované pasivity, tím méně ztrácet víru ve vlastní schopnosti. V následujícím textu chci ukázat, že počáteční tápání je zcela přirozené, neboť jde o běžnou etapu studia společenských věd. K jejímu zdolání předkládám několik informací a rad, které se mi osvědčily jako čtenáři, autorovi i učitelé.

V první kapitole vysvětlím, čím se odborné texty liší od beletrie a učebnic. Kapitola druhá je návodem, jak při studiu odborného textu postupovat. Třetí kapitola jsem věnovala drobným žánrům odborné literatury, jejichž smyslem a cílem je pomoci odborníkům a badatelům snadno se orientovat v kvapem se zvětšujícím objemu textů.

1. V čem jsou odborné texty jiné než ostatní

Výše jsem naznačila, že při četbě odborných textů se začátečník musí potýkat s mnoha problémy. Každý už jistě zjistil, že i v rámci beletrie a ostatní populární literatury se některé knihy čtou snadno, zatímco při četbě jiných je třeba vynaložit určité intelektuální úsilí. Jinými slovy, knihy se liší v tom, jak velkou spolupráci od nás jejich autoři vyžadují. Známý psycholog a sociolog Erich Fromm to formuloval takto:

„Čtení umělecky bezcenné, laciné povídky je formou denního snění. Nepřipouští tvořivou reakci: text hltáme právě tak jako televizní pořad nebo jako smažené brambůrky, které přezývujeme při dívání se na televizi. A román, řekněme od Balzaka, můžeme číst s vnitřní spoluúčastí, tvořivě – tj. v modu bytí. Čtenář, jehož zvědavost byla podrážděna, chce poznat zápletku; chce znát rozřešení; zemře hrdina nebo zůstane na živu, bude hrdinka svedena či nikoli? Román mu poskytuje jakousi předeheru vzrušení; šťastným nebo nešťastným koncem vrcholí zážitek; když čtenář pozná konec, má celý příběh skoro tak skutečně, jako by ho vyšťoural ze svých vlastních vzpomínek. Ale své poznání nerozšířil, nepochopil postavu románu a tak neprohloubil svůj vhled do lidské podstaty, aniž získal poznání sama sebe“ [Fromm 1992: 35].

Základní rozdíl je zhruba v tom, že některé knihy – tzv. čtení k vodě nebo do vlaku – můžeme číst v zásadě pasivně, protože mají jednoduchou zápletku a jediné, co nás nutí v čtení pokračovat, je dozvědět se její rozuzlení; případně nejde o nic jiného než o pár humorných situací pro zasmání. Existuje ovšem mnoho knih určených náročnějším čtenářům, jejichž autoři chtějí, aby se čtenáři zamysleli nad nějakým obecnějším problémem. Nutí je k aktivnímu čtení. Existují samozřejmě knížky, povídky a podobné texty, které jsou přímo k pasivnímu čtení určeny a jejichž cílem není nic víc než čtenáře pobavit. Naznačuje to sám název tohoto typu literatury – odpočinková četba. Četba těchto knih má jistě svůj smysl a opodstatnění. Chybou však je, přistupujeme-li takto pasivně ke každé knize.

Číst tedy můžeme pasivně nebo aktivně. Rozdíl mezi pasivním a aktivním čtením popisuje výše citovaný badatel Erich Fromm ve své, mnoha studenty značně oblíbené, knize *Mít nebo být*, která je především kritikou konzumního přístupu k životu. V této sou-

vislosti hovoří o dvou základních postojích k životu (používá pojmu *modus*), a to o životním stylu, jehož cílem je vlastnit pokud možno co nejvíc věcí a povrchních zážitků (*modus mít*), a stylu, jehož cílem je život bohatě prožít (*modus být*). Životní postoj se odráží i v tom, jak se člověk staví k poznání. Zda se spokojí s tím, že je informovaný (má mnoho konkrétních znalostí), či zda touží něčemu porozumět, dosáhnout poznání v určité oblasti. Kdo žije v modu mít, má nejrůznější znalosti a poznatky, kdo zvolil *modus být*, něco skutečně zná [c.d.: 30–31]. Součástí těchto dvou přístupů k poznání je mimo jiné i způsob, jakým člověk čte. Přivykl-li pouze pasivnímu čtení, nebývá schopen porozumět textům předpokládajícím aktivní přístup. Fromm poukazuje na paradoxní vliv školy, který je v této souvislosti vlastně negativní.

„Škola se snaží každému studentovi poskytnout určité množství ‚kulturních hodnot‘ a na konci školní docházky mu jako *vlastníkoví* osvědčí alespoň minimum tohoto množství. Vedla studenty tak, aby uměli reprodukovat hlavní myšlenky autorů. Tak ‚znají‘ Platóna, Aristotela, Descarta, Spinozu, Leibnize, Kanta, Heideggera, Sartra. Rozdíl mezi různými stupni vzdělání od střední školy po vysokou je hlavně v množství získaného kulturního ‚zboží‘, jež je zhruba úměrné množství materiálního majetku, který pravděpodobně bude v dalším životě žák vlastnit. Ti takzvaní znamenití studenti nejpřesněji opakují to, co ten který z různých filosofů kdy řekl. Jsou jako dobře informovaný průvodce v muzeu. Čemu se neučí, je to, co přesahuje toto křečkování znalostí. Neučí se klást otázky filosofům, rozmlouvat s nimi, neučí se uvědomovat si, kdy si filosofové sami protirečí, kdy buď určité problémy pouštějí ze zřetele, nebo se jim obratně vyhnou, neučí se rozlišovat mezi tím, co přinesli nového, a těmi myšlenkami, které jsou poplatné ‚common sense‘ jejich doby; neučí se slyšet tak, aby byli s to rozlišit, kdy z autorů mluví jejich rozum a kdy spolu hovoří rozum i srdce; neučí se odhalovat, zda jsou autoři původní, nebo zda předstírají – a mnohem více věcí“ [c.d.: 35].

Bez poznatků se jistě neobejdeme – určitá suma znalostí je předpokladem poznání. Člověk nemůže neustále listovat ve slovnících nebo brouzdat po internetu. Znalosti jsou však jen předpokladem, nikoli vlastním cílem skutečného studia. Tím je poznání. Hladové získávání dalších a dalších poznatků často vede ke knihomolství, kdy člověk tak dlouho shromažďuje nové a co neaktuálnější poznatky, až zjistí, že se jeho profesní dráha

chýlí ke konci a on svému oboru stále ještě nerozumí a k ničemu v něm nepřispěl, protože nenašel čas, aby nakřečkované poznatky tvořivě využil a dále rozvinul.

S určitým zjednodušením lze říct, že poznatky získáváme především z učebnic, slovníků, encyklopedií apod. Poznání se postupně dobíráme aktivním čtením – studiem – odborné literatury a vlastní badatelskou činností. Odborný text vždy předpokládá aktivního čtenáře, což je nepominutelný, nikoli však jediný specifický rys tohoto typu literatury. Od beletrie, popularizační a další literatury se odborné texty liší zejména svou funkcí. Odborná literatura je především nástrojem spolupráce a komunikace společenství badatelů a odborníků, kteří budují, rozvíjejí určitý obor lidského poznání a hledají pro jeho výsledky uplatnění v životě lidí.

Významným předpokladem vývoje kteréhokoli oboru lidské činnosti je spolupráce lidí. Určitý problém není třeba řešit vždy, kdykoli se objeví. Jakmile je nalezeno řešení, využívají ho ostatní, dokud někdo nepřijde na řešení účinnější. V odborné práci (zejména ve vědě) se taková spolupráce rozvíjí a pěstuje zcela cílevědomě a do značné míry formalizovaně. Odborné statí a knihy jsou prostředníkem – chcete-li médiem – spolupráce odborníků nebo vědců v určitém oboru. Ačkoli si dnes mohou své zkušenosti předávat osobně na nejrůznějších konferencích, pracovních zasedáních, v rámci výměnných pracovních pobytů apod. daleko snadněji, než tomu bývalo kdysi, je psaný text i nadále velmi významným nástrojem kooperace a výměny zkušeností, tudíž nezbytnou součástí vědecké a odborné práce. Odborný text je proto vždy především zprávou o bádání, z níž bychom se měli dozvědět, jaké cíle si autor vytkl (na jaké otázky chce odpovědět), z jakých předpokladů vycházel, jak jeho badatelská činnost probíhala (jakých použil metod) a k jakým výsledkům dospěl. Z textu by mělo být naprosto jasné nejen, jak na otázky, které si vytkl, autor odpovídá, ale také o jaké argumenty své odpovědi opírá. Měl by rovněž informovat o tom, na jaké překážky narazil a jak se s nimi vyrovnal, případně o dalších významných okolnostech, s nimiž se na cestě k řešení daného problému setkal. Všechny tyto informace jsou pro jeho kolegy zabývající se danou problematikou důležité a ty také v textu hledají.

2. Hlavní zásady studia odborných textů

Při studiu odborné literatury stojíme před dvěma základními úkoly. V první řadě musíme textu a problému, o němž pojednává, porozumět (to předpokládá aktivní čtení). Zároveň však musíme číst hospodárně, což znamená jen tolik, kolik jsme schopni aktivně zpracovat. Tyto dva požadavky jsou na první pohled v přímém rozporu se situací studentů společenských věd, kde úspěch ve studiu předpokládá zvládnout někdy až tisíce stránek nejrůznějších textů. Studenti se proto musí naučit číst nejen aktivně, ale také účinně (efektivně). Veškeré texty předepsané ke studiu nemohou ani při nejlepší vůli důkladně, řádek po řádku, prostudovat.

Efektivní čtení je dovednost, která je užitečná nejen studentům, ale všem odborníkům a badatelům, kteří se musí dobře orientovat ve svém oboru. Musí být totiž obeznámeni nejen s texty, které jsou v dané oblasti považovány za základní (klasické), ale musí být také na úrovni doby – vědět o nejnovějších význačných výsledcích bádání. To od nich vyžaduje, aby průběžně sledovali obrovské množství stran odborného textu (ve společenských vědách jde o tisíce stran ročně), což ovšem neznamená, že je musí všechny důkladně prostudovat. Některé jen rychle prolustují, aby zjistili, zda a nakolik souvisí s problematikou, jíž se zabývají, většinu po přečtení dvou tří klíčových odstavců odloží a některé nečtou vůbec. O všech textech, které prolustují nebo částečně přečtou, si však vedou záznamy, aby je mohli využít ve své další práci, případně se k nim vrátit. Počet prací, které odborníci studují důkladněji, rychle klesá spolu s tím, jak se prohlubuje jejich badatelská zkušenost v dané problematice.

Vzdor tomu, že studenti nemají žádné odborné zkušenosti a veškeré problémy jsou pro ně zpravidla zcela nové, musí se naučit v textech, jež mají předepsány, identifikovat klíčové pasáže a těm věnovat prvořadou pozornost. Praxe však často bývá jiná. Nejedna student se náročným textem úporně prokousává řádek po řádku s přesvědčením, že nemá smysl postupovat dále, dokud plně neporozumí všemu, co dosud učtl. Textem se prodírá velmi pomalu a zřídka kdy dospěje až k jeho konci. Pokud snad přece jen takto přečte text celý, sotva je schopen říct, čeho se vlastně týká. Snaží-li se porozumět úplně všemu, není s to oddělit ústřední myšlenku (hlavní obsah sdělení) od detailů, jež autor

uvedl spíše pro doplnění. Takový student se pak často cítí podveden, či propadne pocitu méněcennosti. V lepším případě dospěje k přesvědčení, že pedagog má přemrštěné nároky, v horším začne pochybovat o svých schopnostech a nezřídka dojde k závěru, že ke studiu daného oboru, ne-li studiu vůbec, nemá potřebné předpoklady.³ Problém je v tom, že jeho přístup nebyl rozumný. Klíč k některé náročné pasáži často bývá v textu později. Teprve když pochopíme, kam autor směřuje, případně zjistíme, že některé „temné“ pasáže mají spíše doplňkový charakter, či základní myšlenku jen rozvádějí do větší hloubky a je proto nejlepší je alespoň pro začátek vynechat, začne být text srozumitelný.

Abychom textu porozuměli, je třeba nejdříve nalézt klíčové pasáže, ujasnit si, jaké jsou jeho hlavní myšlenky (která tvrzení jsou základní), uvědomit si, jaké argumenty na jejich podporu autor uvádí (na jakém základě k nim dospěl), a zvážit, nakolik jsou silné – v čem spočívají jejich přednosti a slabiny. Dospět k hlubšímu pochopení většiny odborných textů je pro začátečníky obtížné a na základě jednoho přečtení prakticky nemožné. Vedle určité zkušenosti a schopností, které lze vypěstovat jen studiem a psaním vlastních odborných textů, předpokládá hlubší vhled do textu i určitý typ myšlení, jemuž se student zpravidla naučí také až během studia. Počáteční nedostatek zkušeností lze nahradit tím, že text čteme alespoň dvakrát a o čteném si pořizujeme poznámky.

Nejprve podrobněji rozeberu, v čem spočívá aktivní čtení (jak porozumět tomu, co čteme), potom uvedu několik mnoha odborníky vyzkoušených rad, jak si o tom, co jsme přečetli, pořizovat záznamy. Nakonec vysvětlím, jak si lze učinit přehled o literatuře v oboru našeho zájmu, aniž bychom museli přečíst vše, co se publikuje.

2.1 Jak číst aktivně

Výše jsem naznačila, že číst se dá minimálně dvěma způsoby (aktivně a pasivně). Před dvěma sty let anglický básník *Samuel*

³ Ačkoli ani to nelze zcela vyloučit, je podle mých zkušeností prakticky každý student schopen se s texty, jež jsou předepisovány, vyrovnat. V mnoha případech však musí mít dostatek vůle a ochoty nechat si poradit.

Taylor Coleridge stanovil čtyři základní typy čtenářů a využil přitom výmluvných příměrů:

1. *Přesýpací hodiny*, které nezachycují nic a spokojí se s tím, že knihou jen tak procházejí, jako by jí měřili čas.
2. *Houby*, které absorbují všechno, co čtou, a mohou to vrátit téměř ve stejném stavu, jen trochu zašpiněné.
3. *Síta*, která zadržují jenom sraženiny a kaly ze čtené tekutiny a jsou s to vracet tyto pevnější substance téměř ve stejném stavu, jen trochu zašpiněné.
4. *Diamanty Mogulové*, stejně cenné jako vzácné, kteří mají ze čteného prospěch a (odrážejíce, lomíce a obohacující) umožňují druhým získávat prospěch ještě vyšší.

[Holub 1987: 112].

Styl „přesýpací hodiny“ vlastně žádné čtení není, je to spíše jen prohlížení. V kapitole věnované efektivitě čtení uvidíme, že i takové prohlížení odborného textu může být užitečné. Čtení ve stylu „houba“ je typické pro tzv. chodící encyklopedie, což jsou lidé, kteří udivují svými znalostmi, jež však většinou nejsou schopni dávat do širších souvislostí a vyvozovat z nich nové poznatky nebo dosáhnout hlubšího poznání (Frommův *modus mít*). Aktivním čtením – cílem, k němuž směřujeme – je nejnáročnější styl „diamant“ a cestou, jak k němu dospět, je styl „síta“.

Zásada, že odborný text je třeba číst aktivně, vypadá na první pohled prostě. Ve skutečnosti však nejde o nic triviálního. Drtivá většina absolventů středních škol podle mých zkušeností aktivně číst neumí a nemálo z nich se s odbornými texty potýká ještě ve třetím ročníku na vysoké škole. Buď se snaží vše pochopit na poprvé, nebo naopak zůstanou u prvního, často jen povrchního a v zásadě pasivního čtení (někde mezi „přesýpacími hodinami“ a „sítím“), kdy se spokojí s tím, že si zapamatují některá tvrzení (často ta méně podstatná). Pokud někteří dokáží reprodukovat základ autorova sdělení, nejsou už schopni uvést, o jaké argumenty je autor opírá.

Jak tedy číst skutečně aktivně? Můžeme si to představit jako svého druhu interview s autorem. Jako bychom autorovi kladli otázky a odpovědi v textu hledali sami. Naučit se klást otázky, které vedou k jasným a jednoznačným odpovědím, je základním předpokladem uspořádaného myšlení a tudíž každé odborné a vědecké práce. Dobře položené otázky orientují naše úvahy

správným směrem, naučí nás myslet a psát způsobem adekvátním danému oboru. Nemluvě o tom, že učíme-li se aktivně číst, zároveň se tím učíme srozumitelně psát. A naopak, snažíme-li se jasně a přehledně vyjádřit svoje myšlenky písemně, tříbíme si myšlení, což nám pomáhá pochopit a kriticky zhodnotit texty druhých. Jinými slovy, schopnosti aktivně číst, srozumitelně psát a kriticky myslet se vzájemně posilují.

K tomu, jak postupovat a na co se v odborných textech soustředit, nelze podat nějaký univerzální návod. Jak konkrétně formulujeme otázky, které autorovi klademe, záleží na mnoha okolnostech. Důležitou roli samozřejmě hraje kontext, v němž daný text čteme, či cíl, který při čtení sledujeme. V každém textu hledáme něco jiného. Vždy je však třeba nejdříve získat základní přehled o textu jako celku a udělat si představu o tom, co nás při jeho studiu čeká. Zpočátku otázky zpravidla stanoví pedagog – zejména jde-li o seminární formu výuky – a je jistě vhodné z nich vyjít. Čím dříve se však začneme snažit formulovat otázky sami, tím rychleji se naučíme odborné texty číst a tím hlouběji začneme do oboru pronikat. Za určité pohodlí jasně daného vodítka, jak text číst, totiž zpravidla zaplatíme určitou ztrátou informace, protože potom text nevnímáme v celé jeho plasticitě a do jisté míry o něm získáme zkreslený dojem. Hledáme-li v textu odpovědi na otázky, které jsme formulovali sami, stojí nás to zpravidla více námahy, než když se spokojíme s cestou, kterou vyznačil pedagog, získáme však hlubší povědomí o tom, čím vším se autor textu zabýval a jakými cestami se ubíral. Mnoho textů, zejména těch, které představují základy oboru, sleduje několik myšlenek a mívá proto několik rovin. Zaměříme-li se jen na jednu z nich, můžeme přehlédnout ostatní. Ačkoli máme pocit, že je nám text důvěrně znám, seznámili jsme se s ním jen částečně. K mnoha textům bývá užitečné, častěji však nutné, se během studia a následující odborné dráhy vrátit i několikrát. Při každém dalším čtení si z nich odneseme něco nového nebo i něco jiného než po čtení prvním. Text se nám později vybaví i v dalších souvislostech, což nás přiměje se k němu vrátit. Takové návraty pomáhají osvětlit různé problémy z více stran a lépe se seznámit s oborem.

Porozumět textu znamená umět bez zaváhání odpovědět na tři základní otázky: 1. Jakým problémem se autor zabývá (jaké otázky si klade)? 2. K jakým závěrům dospěl (jak na otázky odpově-

děl)? 3. O co své závěry opírá (jaké argumenty na jejich podporu uvádí)? Nejdříve přečteme text celý. Nesrozumitelné věty vynecháváme a pátráme po jádru textu, tj. po pasážích, v nichž tušíme odpovědi na své otázky. Vrátime-li se k výše zmíněné typologii způsobů čtení, znamená to, že začneme metodou „síto“. Ne vždy se zdaří odhalit klíčové pasáže hned při prvním čtení a musíme to zkusit znova. Jakmile identifikujeme odstavce, které jsou pro porozumění textu klíčové, čteme je podrobněji. To znamená, že výše uvedené otázky rozložíme do několika konkrétnějších, které se přímo vztahují k textu. Pokud se nám nedaří na ně odpovědět a text je i nadále nesrozumitelný, snažíme se zjistit, co nám brání do něj proniknout. Vedle komplikované větné stavby to nejčastěji bývají neznámá slova nebo termíny.

Principiálně vzato bychom termíny, které jsou pro pochopení textu rozhodující, měli znát z přednášek kursu, k němuž byl text předepsán. Pokud tomu tak není, může to mít v zásadě čtyři důvody. 1. Jde o termín, o němž se předpokládá, že je studentům znám (z jiných kursů nebo střední školy). 2. Termín je v textu vysvětlen poději. 3. Jde o slovo užívané v běžné řeči v poměrně volném smyslu, které má však v rámci určité teorie zcela přesně definovaný význam. 4. Jde o termín, s nímž jsme se dosud neseťkali, a přednášku, kde byl vysvětlen, jsme vynechali.

Bohužel ne vždy je hned jasné, který z těchto čtyř případů nastal. V každém případě bychom měli mít po ruce slovník cizích slov, nějakou obecnou encyklopedii a odborný slovník (například *Velký sociologický slovník*). Ne vždy hledaný výraz v některém ze slovníků nalezneme, a i když ano, nemusí být ještě vyhráno. Může se stát, že výraz má několik významů, nebo ve slovníku, který máme k dispozici, není ten, který měl autor na mysli, vůbec uveden. Poznáme to většinou tak, že slovníkové heslo k porozumění textu nepřispělo.⁴ Pokud nám daný termín žádný ze slovníků neosvětlil, hledáme vysvětlení dále v textu. Nenalezneme-li je, ocitli jsme se pravděpodobně v situaci třetí nebo čtvrté a nejrozmnější bude se zeptat některého z kolegů, zda jsme něco nepřeslechli na přednášce. Pochopit význam některých pojmů často představuje

⁴ Někdy text dává smysl i se špatně zvoleným výkladem termínu, avšak jiný, než měl autor studovaného textu na mysli. Na to však přijdeme v dalším čtení, případně na semináři apod.

velmi náročný úkol, který bez pomoci pedagoga nevyřešíme. Jen málo odborných termínů má totiž ve společenských vědách zcela jednoznačný a obecně uznávaný význam, protože ten velmi často souvisí s tradicí (teoretickou perspektivou), k níž se jednotliví badatelé hlásí. Výše uvedené čtyři situace se pokusím přiblížit na příkladech.

1. V plném porozumění pasáži z Frommovy knížky citované v první kapitole může někomu bránit neznalost výrazu „common sense“. Ve slovníku cizích slov snadno zjistí, že do češtiny pronikl z angličtiny a znamená „zdravý, běžný rozum“. Problém byl v neznalosti vcelku běžně užívaného cizího slova.

2. Příkladem situace, kdy vysvětlení pojmu nalezneme v textu později, může být věta, v níž Weber v jedné ze svých slavných statí tvrdí, že poměr „idejí historických jevů“ k „empiricky daným faktům života spočívá pouze v tom, že můžeme pragmaticky *znázornit* a v *ideálním typu* zpřístupnit *svéráz* těch souvislostí, které byly ve skutečnosti *zjištěny* anebo *předpokládány* jako souvislosti do určitého stupně působící, a které jsou v oné konstrukci zobrazeny abstraktním způsobem ...“ [Weber 1998: 43, kurziva v originále]. Mnoho čtenářů větě neporozumí ani po desátém čtení. Jde totiž o jednu z úvodních vět několikastránkové pasáže, v níž Weber zavádí pojem „ideální typ“. Dočteme-li text do konce, bude srozumitelná i výše uvedená věta. Weberův ideální typ je nástrojem obecného popisu a vysvětlení konkrétních empirických událostí. Weber ho dále v textu charakterizuje jako svého druhu utopii, s níž srovnáváme reálné jevy a události. Takovým ideálním typem je například kapitalistická společnost, která reálně existuje v různých podobách konkrétních společností, jež jsou v pojmu (ideálním typu) kapitalistická společnost, *oné konstrukci, zobrazeny abstraktním způsobem*. Kapitalistická společnost obecně je definována řadou aspektů, které však v každé kapitalistické společnosti nenalezneme (USA jsou např. „kapitalističtější“ než ČR) – jsou to *souvislosti působící jen do určitého stupně*.

3. Příkladem termínu užívaného v běžné řeči je chudoba. Řekneme-li o někom, že je chudý, vycházíme z předpokladu, že všichni mají zhruba stejnou představu o tom, co je to chudoba. Ve skutečnosti tomu tak nemusí být. Někdo si může chudobu spojovat pouze s hladem a hlubokým strádáním, pro jiného je chudý i ten, kdo nemá auto. Podobně i v sociologii předkládají

představitelé jednotlivých teoretických směrů různé definice chudoby. Chudoba může být vymezena absolutně konkrétní příjmovou hranicí (chudí jsou ti, jejichž příjmy nedosahují existenčního minima, které je stanoveno přesnou částkou), nebo relativně (chudý je ten, kdo je vyloučen „z běžného spotřebitelského standardu společnosti, ve které žije, a tím i z dalších aktivit, které tento standard umožňuje“ [Mareš 1999: 111]). Definice chudoby existuje v sociologii a ekonomii několik (blíže viz [Mareš c.d.]). Účastníci konverzace si záhy vyjasní, co kdo vlastně chudobou míní, čtenář sociologické práce o chudobě však musí zjistit, z kterého pojetí (a tudíž i definice) chudoby její autor vychází (v rámci které teoretické tradice byla práce napsána). To je vcelku snadné, pokud se k některé z definic výslovně hlásí. Bohužel ne vždy tomu tak je.

4. Dostávám se tak k daleko složitější situaci, která vyžaduje delší příklad. Představme si studenta Michala, který na klíčové přednášce o sociální stratifikaci chyběl, učebnici si ještě nepořídil a v předvečer semináře narazil v předepsaném textu na tvrzení, že „právníci představují spíše statusovou skupinu než sociální vrstvu, rozhodně však ne třídu“. Michal se s termínem statusová skupina ještě nesešel a pojmy sociální vrstva a třída doposud považoval za synonyma. Není mu tudíž vůbec jasné, co autor o právnících tvrdí. Vezme si na pomoc *Velký sociologický slovník* a s údivem zjistí, že žádné heslo statusová skupina (ani skupina statusová) zde není. Zkusí tedy heslo status a dozví se, že tento pojem se v sociologii používá ve dvou významech: a. sociální pozice a b. prokazovaná úcta, důstojnost nebo prestiž. Pojem statusová skupina, zejména pak tvrzení o právnících, Michalovi tato informace příliš neobjasní. V příslušném hesle objeví, že vrstva označuje jiný typ kategorie lidí než třída, elita nebo statusová skupina (co je to statusová skupina, zde však není vysvětleno). V hesle třída zjistí, že pojem třída je „jistou specifikací pojmů vrstva a společenská skupina“ a že pod tímto pojmem se „*obvykle* (podtrhla J. Š.) rozumí soubor osob se stejnou nebo podobnou ekonomickou úrovní, které si jsou vědomy svých společných zájmů“. Michala sice zarazí, že odborným pojmem se něco rozumí *obvykle*, nicméně pln odhodlání se vrátí k heslu vrstva, v němž dále vypátrá, že vezmou-li se v potaz všechny znaky vrstvy, jež připadají v úvahu, potom se pojem „vrstva blíží konceptu statusových skupin či do-

konce tříd ...“ (co je statusová skupina, zde opět není vysvětleno). Michal je průměrně motivovaný student, jenž si chce především zachovat duševní pohodu a zdravé sebevědomí. Usoudí proto, že sociologové zabývající se sociální stratifikací se nedostali o nic dále než scholastikové, kteří diskutovali o tom, kolik andělů se vejde na špičku jehly. Pokud ho problematika sociální stratifikace neodradí úplně, spíše se příště zaměří na empirické stati a teorie zcela zatratí.

Představme si však, že tento problém řeší Honza, který ví, že mozek je sval jako každý jiný a není-li používán, ochabuje. Proto hned tak něco nevzdává a tvrzení o právnících vezme jako příležitost ke svého druhu intelektuální gymnastice. Možná ho nejdříve napadne, že problém je ve slovníku, a začte se do jiného, dejme tomu *Dictionary of Sociology* [Abercombie et al. 1988], kde v hesle „Class“ nalezne rozsáhlou komparaci definice v díle Marxe a Webera (a v pracích jejich následovníků). Pod heslem status zjistí, že pojem „statusová skupina“ použil Weber jakožto prvek sociální stratifikace odlišný od třídy, aby popsal určité kolektivity lišící se od ostatních sociálních skupin ve společnosti tím, že jsou určeny statusem“, přičemž se v tomtéž hesle, podobně jako ve *Velkém sociologickém slovníku*, dozví, že status má dva významy (pozice v sociálním systému a synonymum pro úctu nebo prestiž). Oproti českému slovníku nenalezne v anglickém heslo „stratum“, ale pouze heslo „stratification“, jehož autor obšírně hovoří o funkcionální teorii stratifikace (o vrstvách uvádí jen to, že jsou to roviny stratifikační hierarchie). Honza se obrní trpělivostí a vrátí se k *Velkému sociologickému slovníku*, najde heslo stratifikace a na jeho základě dojde k závěru, že zřejmě existují nejméně dvě teorie sociální stratifikace, jejichž autoři vymezují systém sociálně ekonomických nerovností různě a používají k jeho popisu jednak stejné pojmy v mírně odlišném významu a jednak pojmy zcela specifické. Nejsem si vůbec jista, zda by Honza (pokud nic neví o teoriích sociální stratifikace, protože na klíčové přednášce chyběl a učebnici si neopatřil) nakonec tvrzení o právnících porozuměl. Autor jím říká, že je nelze považovat jen za sociální kategorii lidí vymezenou zhruba stejným postavením ve společnosti, a to proto, že jsou především velkou, do jisté míry uzavřenou, sociální skupinou lidí, kteří se ve společnosti těší zhruba stejné (relativně vysoké) úctě a mají podobný životní styl. To však neznamená,

že mají společné zájmy, jež jsou schopni kolektivně prosazovat.⁵ To vše Honza rozhodně nemohl ze slovníků vyčíst, na rozdíl do Michala se však přece jen něco dozvěděl a mnohé z toho, co zjistil, se mu pravděpodobně vybaví, až bude číst jiný text o sociální stratifikaci⁶, který mu tak bude srozumitelnější.

Smyslem tohoto rozvleklého příkladu bylo ukázat, že většinou nestačí nalézt cizí slovo ve slovníku, či se vyzbrojit encyklopedií nebo odborným slovníkem, protože porozumět řadě odborných textů nelze bez znalosti teoretického kontextu. Učeně řečeno se Michal a Honza zabývali konceptuální analýzou⁷ a interpretací textu, bez níž se při studiu společenskovední odborné literatury prakticky neobejdeme, protože pojmový aparát těchto věd (zejména sociologie) je bohužel velmi nejednotný a nesystematický, což komplikuje život nejen začátečníkům. Řada odborných textů je srozumitelná jen velmi úzce zaměřeným specialistům. Má to několik příčin. Významnou roli hraje různorodost teoretických východisek a tradic společenskovedních oborů, takže v rámci každého z nich existuje několik teoretických perspektiv (tzv. paradigmát) a škol budujících a rozvíjejících vlastní pojmový aparát. Čas od času se však některý pojem ujme v oboru jako celku, nicméně v jednotlivých teoriích bývá používán s jemnými odchylkami. Vzhledem k tomu, že zdaleka ne všichni autoři pojmy, s nimiž pracují, ve svých textech také definují, nelze mnoha z nich porozumět bez znalosti širšího kontextu jejich díla. Dokonce ne vždy (především u starších prací) se podaří jednoznačně určit, co přesně měl některými pojmy autor na mysli, a textu je pak možné rozumět nejméně dvojím způsobem v závislosti na tom,

⁵ Blíže o této terminologii viz [Šanderová 2000: 132–134].

⁶ Studentům v prvních ročnících jsou samozřejmě předepisovány ke studiu texty, které jsou pokud možno obecně srozumitelné a jednoznačné. Za tímto účelem jsou (spíše však v jiných zemích) zpracovávány různé čítanky, v nichž jsou klasické texty proškrtávány a opatřeny vysvětlujícími poznámkami. Takové soubory studijních textů jistě začátečníkům situaci usnadňují – zejména tehdy, kdy si nemohou být jisti, zda je text skutečně obtížně srozumitelný, či zda jim chybí vědomosti, které by měli mít. Na druhé straně však tyto čítanky pouze oddalují čas, kdy se stejně budou muset s náročným textem poprat. Zdá se mi, že čím dříve se studenti „prokoušou“ náročným textem, tím dříve a snadněji začnou běžně číst odbornou literaturu.

⁷ Z anglického concept analysis (concept = pojem, pojetí).

jak je interpretujeme. Taková interpretace samozřejmě nemůže být svévolná, ale musí vycházet z důkladné znalosti nejen daného textu, ale celého díla (případně dobového kontextu) dotyčného autora.⁸ Nechci však studenty otrávit nebo snad dokonce strašit. Celý problém vypadá daleko dramatičtěji, když se o něm mluví, než když se řeší. Problematika, kterou jsem využila v posledním příkladu, je mimořádně komplikovaná. Problémy tohoto typu, zejména na začátku studia, jsou daleko jednodušší.

Vraťme se však k pomyslnému textu, jež jsem se rozhodli prostudovat. Předpokládejme, že jsme už našli pasáže, v nichž autor předkládá svá zjištění, a že jsme jim porozuměli. V další fázi, která pro začátek může být poslední, se pokusíme zjistit, jak autor ke svým tvrzením dospěl, o jaké argumenty je opírá. Většinou to znamená vrátit se k pasážím, které jsme v první fázi přešli. Pokud jsme pochopili základní sdělení celého textu, je pravděpodobné, že postupně začneme chápat i věty, které nám byly v prvním čtení zcela nesrozumitelné. Jinými slovy, nejdříve musíme rozumět textu jako celku a odhlédnout od detailů; ty nám později pomůžou pochopit právě znalost textu jako celku. Pochopení detailů pak podporuje důkladnější porozumění základnímu sdělení. Pohybujeme se tak v jakýchsi soustředných kruzích, jimiž se stále více přibližujeme pochopení toho, co text sděluje.⁹

Jakmile textu rozumíme, můžeme se pokusit dosáhnout mety nejvyšší, jíž je tzv. kritické čtení, kdy zkoumáme logiku a hodnověrnost argumentů, smysluplnost východisek nebo předpokladů, z nichž autor vychází, a přesvědčivost závěrů, k nimž dospěl. Uvažujeme o tom, nakolik a jak kvalitně jsou tvrzení podložena, zda by nebylo možné na základě daných argumentů formulovat závěry jiné apod. Každá případná polemika s textem by měla

⁸ Interpretace textů představuje samostatnou disciplínu (spíše však umění) zejména pro filosofy a literární vědce a existuje k ní specializovaná literatura. Bez interpretačního umění se neobejdou ani sociologové zabývající se kvalitativní sociologií. V obou případech je třeba se obrátit k literatuře předepsané v relevantních kursech.

⁹ Každý z těchto pomyslných kruhů samozřejmě nemusí znamenat nové čtení celého textu – často se odehrávají v naší mysli již při prvním a druhém čtení. Někdy je ovšem skutečně třeba text (či spíše podstatné pasáže) číst třikrát i vícekrát. Každý z nás myslí a tudíž i čte jiným způsobem, a nelze proto dávat v tomto směru podrobné návody.

být opřena o kritické čtení, jemuž předchází důkladná analýza a interpretace textu. V seminářích však někteří studenti postupují přesně opačně – aniž text důkladně prostudovali, začnou vést s autorem pomyslnou disputaci.¹⁰ Nezbyvá pak než jim ukázat, že textu nerozumí, což není nic příjemného ani pro jednoho z nás.

Na čas a námahu je pochopitelně ještě daleko náročnější studium cizojazyčných textů. Je však třeba říct, že četba v cizím jazyce je v případě odborných textů z hlediska jazykových znalostí často méně náročná než četba beletrie. Nejsme-li například v angličtině schopni číst detektivku nebo román, neznamená to, že nezvládneme kratší odborný text. Odborné texty mívají omezenější slovní zásobu a ani stylistika nebývá příliš náročná.¹¹ Zejména pro ně platí, že s četbou každého dalšího jazykové problémy rychle mizí. Na druhé straně je ovšem třeba znát odbornou terminologii. Mnoho slov má řadu významů a vybrat ten správný znamená už něco o oboru vědět. Čteme-li cizojazyčný text poprvé, musíme se proto nejdříve soustředit na slovíčka – zejména na základní termíny – a teprve pak ho začít číst. Dobrý pedagog v přednáškách uvádí i originální znění základních pojmů, kromě toho jsou jazykové kurzy na fakultách zpravidla zaměřeny na odborný jazyk a terminologii jednotlivých studijních oborů.

Zejména na počátku studia je třeba počítat s tím, že v některých textech neporozumíme úplně všemu, ač se snažíme sebevíc. V takovém případě je rozumné se zeptat na semináři (k tomu je především určen) nebo v konzultačních hodinách pedagoga, jenž text zadal nebo se danou problematikou zabývá. Čím lépe jsme pochopili ústřední myšlenky práce, tím přesněji dokážeme dotaz formulovat a tím hlouběji pronikneme do celého textu. Přijdeme-li na konzultaci s nekonkrétní otázkou typu „tomuhle odstavci vůbec nerozumím“, můžeme očekávat otázku „a co Vám v něm není jasné?“. Pokud jsme se předtím dané pasáži nesnažili porozumět, nehledali jsme souvislosti atd., nebudeme schopni otázku upřesnit a pravděpodobně nedostaneme uspokojivou odpověď.

¹⁰ Disputantům jde o to prosadit svůj pohled na věc, polemika však má být spíše diskusí, při níž je cílem účastníků na základě důkladné analýzy dané otázky z různých hledisek přispět k objasnění daného problému.

¹¹ Týká se to především statí psaných v tzv. anglosaském stylu, o němž hovořím v části týkající se psaní (kapitola 4.1). Existuje samozřejmě mnoho odborných textů, které jsou velmi náročné i po jazykové stránce.

Základní zásady aktivního čtení:

Texty číst nejméně dvakrát, některé spíše třikrát. V prvním čtení určit, jak je text strukturován a které pasáže jsou klíčové. V druhém hledat hlavní myšlenku nebo myšlenky (základní sdělení), pojmy s nimi spojené a kontext, v němž je autor používá. Je-li jasné jádro sdělení, nalézt a promýšlet východiska a argumenty. Poté se zamyslet nad textem jako celkem a pokusit se jej stručně a jasně shrnout. Pokud shrnutí nedává smysl, nebo je jinak podezřelé (například příliš triviální, odporující běžné zkušenosti apod.), v třetím nebo případně dalším čtení zkoumat proč.

2.2 Jak vést o přečteném dokumentaci

Pomyslná konverzace s autorem, o níž jsem hovořila výše, může nepochybně probíhat jen v naší hlavě. Do textu však snáze pronikneme, děláme-li si v průběhu čtení poznámky. Navíc nikdy nemůžeme vědět, zda někdy v budoucnu nebudeme některé myšlenky nebo text jako celek potřebovat, a to nejen během studia, ale i později ve vlastní odborné práci. Je proto užitečné, a prakticky všichni badatelé to doporučují, pořídit si o každém prostudovaném nebo jen prolistovaném textu stručný, či rozsáhlejší záznam. Výsledkem studia náročnějšího textu bývají dva typy záznamů, z nichž jeden většinou časem zahodíme a druhý nás často provází po zbytek profesního života. Jsou to jednak poznámky, které si pořizujeme v průběhu čtení, které nám pomáhají textu porozumět a které archivujeme jen výjimečně – budu jim říkat pracovní poznámky. Dále jsou to záznamy, jimiž studium textu vrcholí, které představují více méně systematický záznam o tom, co jsme přečetli, a které využíváme opakovaně – budu jim říkat dokumentace. V kapitolách věnovaných strategii a taktice psaní uvidíme, jak se s dokumentací pracuje a k čemu je užitečná. Máme-li už dostatek zkušeností, pořizujeme pracovní poznámky jen velmi zřídka (jen při studiu mimořádně náročných textů) a dokumentaci zpracováváme v průběhu četby. Začínáme-li, je dobré si pořídit oba typy záznamů; nejdříve pracovní poznámky a po dovršení studia textu dokumentaci.

Pracovní poznámky je často pohodlné a užitečné dělat přímo do textu – nejlépe obyčejnou tužkou. Samozřejmě jen tehdy, jde-li o naši vlastní knihu (časopis, fotokopii apod.). V textu

podtrhujeme, co považujeme za podstatné, často též na volných okrajích připojujeme stručné glosy vyjadřující myšlenky, otázky a pocity, které v nás text vyvolává. K poznámkám vztahujícím se k práci jako celku lze využít i titulních listů, předšádek apod. Je však přinejmenším bezohledné, spíše však nemravné (a u knih z knihovny zakázané) jakkoli čmárat do knih vypůjčených. Podtrhaný text a poznámky jednoho čtenáře dalšího ruší a znesnadňují mu cestu k vlastnímu porozumění textu. Začátečnickům se navíc vždy doporučuje, aby pracovní poznámky – zejména klíčové myšlenky – psali vedle textu. Chceme-li číst skutečně aktivně, je užitečnější vypsát základní tvrzení nebo pasáže, které nás něčím zaujaly, vlastními slovy, tzv. parafrází. To znamená neopisovat je doslova, ale snažit se je formulovat jazykem, jenž je nám přirozený, a to pokud možno bez původního textu před očima. Nejsme-li schopni si určitou myšlenku poznamenat, aniž bychom se museli dívat do textu, znamená to, že nám není zcela jasná.

Při prvním čtení formulujeme (nejlépe písemně) základní otázky, na něž se budeme snažit odpovědět při druhém (případně dalším) čtení. Zároveň se zamyslíme nad tím, co nám pravděpodobně brání v porozumění textu, a poznamenáme si, co by bylo dobré vyhledat např. ve slovníku, učebnici apod., dříve než se pustíme do druhého čtení. Často se stává, že při druhém čtení původní otázky reformulujeme, dále rozvádíme, případně se vynoří otázky nové. Autor jedné z učebnic tvůrčího psaní (a čtení) Robert DiYanni doporučuje psát poznámky do dvou sloupců. Do jednoho zaznamenáváme pozorování, tj. informace o textu, a do druhého otázky, které v nás text vyvolává [DiYanni 1984: 61–63].

První sloupec je základem tzv. konspektu¹². Konspekt je stručný výtah z textu, či záznam hlavních myšlenek určitého vědeckého (nebo jiného) díla – celkové shrnutí v podobě definic pojmů (ty by měly být v doslovném znění), parafrází nebo citací základních myšlenek, argumentů apod. Konspekty musí studenti často odevzdávat jakožto důkaz, že text, jenž jim byl zadán, skutečně prostudovali. Osobně tuto pedagogickou metodu nepovažuji za ideální. Myslím, že je lepší, je-li student nucen o přečteném

¹² Z latinského *conspicere* = spatřovati, dívat se, pohlížeti (*conspectus* = spatřený).

diskutovat. Nicméně, je-li v ročníku 50 nebo více studentů a jen jeden pedagog, jiné řešení asi není. V každém případě by se však student měl kromě hodnocení (známky nebo bodů) dozvědět, nakolik a v čem je jeho konspekt výstižný a v čem je nedostatečný. Jen to ho motivuje k tomu, aby konspekt napsal co nejpečlivěji, což předpokládá, že text musí důkladně prostudovat.

Druhý sloupec shrnuje poznámky, jež jsou výsledkem kritického čtení, k němuž se dostáváme, máme-li zhruba jasno, čeho se text týká a co se v něm tvrdí.¹³ Přemýšlíme o tom, co je zřejmé a nepochybné a co v nás na druhé straně vyvolává pochybnosti: s čím souhlasíme, co se nám zdá podezřelé a proč. Bývá též užitečné si poznamenat, která tvrzení se nám zdají jednoznačná a která nikoli, kde se autor opakuje, či kde se zdá, že si protirečí, případně, kde jsme se už s podobným, či naopak zcela opačným tvrzením setkali. Zamyslíme se nad tím, co autor předpokládá, aniž se o tom zmínil (tzv. implicitní předpoklady), a nakolik jsou jeho předpoklady oprávněné.

Čím více otázek (a odpovědí) si poznamenáme, tím lépe textu a problému, o němž pojednává, porozumíme. Zkušený čtenář si většinu takových otázek klade spíše podvědomě, v diskusi je však schopen o nich hovořit. Zejména připravujeme-li se na seminář, kde se o textu bude diskutovat, a jsme-li navíc spíše nesmělí, měli bychom si připravit dobře zpracovaný konspekt s poznámkami o kritickém čtení.

Prakticky všechny příručky a řada uznávaných vědců¹⁴ doporučují pořizovat dokumentaci v podobě kartotéky. Na jednotlivé kartičky píšeme stručnou charakteristiku textu jako celku formou anotace nebo abstraktu¹⁵, důležité citáty a parafráze myšlenek, které nás zaujaly, a další poznámky. U každého citátu i parafráze vždy uvádíme přesný odkaz (celý bibliografický údaj¹⁶), abychom dokumentaci mohli později využívat při dalším studiu nebo odborné práci. Kdykoli ve svých textech využíváme slov nebo myšlenek někoho jiného, jsme totiž povinni přesně uvést, odkud

¹³ Nenáročné texty čteme samozřejmě od samého začátku kriticky, a pokud postupujeme metodou, již navrhuje DiYanni, píšeme oba sloupce zároveň.

¹⁴ Např. [Šesták 2000: 38], [Duffková 1984: 90], [Seyler 1993: 128–137], [Eco 1997: 151–180] a [Mills 2002: 211–244].

¹⁵ Co je anotace a abstrakt viz kapitoly 3.1 a 3.2.

¹⁶ Co je to bibliografický údaj viz kapitolu 5.5.

jsme je převzali. Jak se to dělá, uvidíme v kapitole věnované publikační etice. Psát u každé poznámky celý bibliografický údaj je únavné a náročné na čas. Je to však nejspolehlivější metoda. Tuto úmornou práci lze do jisté míry racionalizovat. Například můžeme vedle kartotéky s poznámkami vést ještě bibliografickou kartotéku doplněnou o systém zkratek, kdy každé knize v bibliografické kartotéce přiřadíme určitou zkratku a tu užíváme v dokumentační kartotéce. Znamená to však jisté riziko. Ztratíme-li některou z karet bibliografické kartotéky, znehodnotí se tím i část kartotéky dokumentační; vymyslíme-li příliš komplikované zkratky, budeme ztrácet drahocenný čas listováním bibliografickou kartotékou při hledání určitého titulu. Výhodnější, protože méně riskantní, je proto uvádět u jednotlivých poznámek na místo celého bibliografického údaje jen jméno autora a rok vydání dané práce (tyto dvě informace téměř vždy pomohou dopátrat se toho, o kterou práci šlo).

V kartotéce vedeme i záznamy o tom, jakým dojmem na nás prostudované texty působily. Mills [c.d.] doporučuje vést také kartotéku vlastních nápadů a myšlenek, tj. nejen těch, které souvisí s četbou. Často je vhodné kombinovat citace (parafráze) s reakcemi na jednom lístku. V takovém případě je však třeba oba typy informace od sebe důsledně oddělit. Záznam může vypadat třeba takto:

„Místo, abychom se stylizovali do role proroků, musíme se stát tvůrci svého osudu. (...) ...Přestaneme-li být posedlí otázkou, zda nám dějiny dají za pravdu, pak se nám snad jednoho dne podaří historické síly zvládnout.“ [Popper 1998: 172]

To je skutečně překvapivé. V Otevřené a v Bídě je daleko umírněnější (ujistit se o tom!!); tvrzení jsou tam určitě podobnější Weberovým (raději se podívat i na toho Webera!!)

Doslovný citát je v tomto příkladu vždy v uvozovkách a je za ním přesně vyznačeno, odkud byl převzat. Je pak zcela jasné, co napsal Popper, jak to čtenář interpretoval a co ho u toho napadlo.

Dávat detailnější návody na budování kartotéky nemá smysl, protože každý po určité praxi dospěje k vlastnímu systému, který nejlépe vyhovuje jeho naturelu a konkrétním potřebám.

V době počítačů a nejrůznějších rafinovaných programů k budování databází bude možná většina čtenářů kartotéku považovat za anachronismus. Využít počítač je asi v zásadě možné, mně osobně se to však neosvědčilo. Může to samozřejmě být tím, že jsem počítač začala používat až v pokročilém věku a zvyk, jak známo, je železná košile. Čtenáři by si však měli uvědomit, že všechny knihy, natož časopisy, si půjčit domů nelze. I když vlastní přenosný počítač, pravděpodobně ne vždy ho budou mít při sobě a nezřídka si stejně budou dělat poznámky ručně. Vše, co si poznamenají ve studovně, či při jiných příležitostech na papír, budou potom muset přenést do databáze, což vyžaduje důslednost a velkou disciplínu.

Pořizování dokumentace působí na první pohled jako práce vhodná spíše pro byrokrata než tvůrčího pracovníka. Nemá smysl zastírat, že zejména v počátcích odborné kariéry (tj. v prvním ročníku studia) je budování kartotéky časově náročné a často i trochu nudné. Je také třeba přiznat, že část kartotéky, kterou člověk pořídí na počátku studia, později zahodí. Jednak proto, že v důsledku nezkušenosti nevede poznámky účelně, a jednak proto, že do kartotéky zprvu zahrnuje triviality, které ovšem pro začátečníka trivialitami nejsou. Musíme také počítat s tím, že skutečně užitečnou kartotéku začneme budovat teprve poté, kdy ji poprvé využijeme při psaní rozsáhlejšího textu, tj. při psaní bakalářské (spíše však magisterské) práce. V každém případě je dobré si už při prvních záznamech uvědomit, že začínáme budovat informační bázi, na níž budeme dále stavět a kterou budeme rozšiřovat celý svůj profesní život.¹⁷

Základní zásady vedení dokumentace:

V průběhu čtení si dělat poznámky. Není-li člověk schopen si základní myšlenky poznamenat z hlavy, znamená to, že textu neporozuměl. U každého citátu (vždy v uvozovkách) nebo parafráze vždy uvést, v které práci a na které straně je lze nalézt.

¹⁷ Mnoho dalších rad týkajících se kartotéky viz [Eco 1997] a [Mills 2002].

2.3 Jak číst efektivně

Hned na začátku je třeba říct, že důkladně (tj. od analýzy struktury práce po podrobné prozkoumání všech tvrzení a s nimi spojených argumentů) nelze prostudovat veškerou povinnou, natož pak doporučenou literaturu ke studiu. Ani to nikdo neočekává. Ne všechny předepsané a doporučené práce je nutné znát takto detailně. Běžně se předpokládá, že takto důkladně student přečetl a zná několik základních prací (zhruba jednu až tři pro každý kurs) a o zbývajících má obecný přehled.

I zkušení badatelé a odborníci většinou čtou práce svých kolegů (současníků nebo klasiků) důkladně, teprve až naznají, že mají pro jejich bádání zásadní význam. Daleko častěji texty jen listují a třídí je na pro svou práci využitelné (byť i jen perspektivně) a ostatní. Sběhlí odborníci také jen zřídka čtou celé texty, osvojili si totiž schopnost po zběžném prolistování identifikovat pasáže, které jsou v kontextu jejich práce podstatné (v nichž se dozví, co nového autor přináší), a ty si přečtou. O tom všem si však pořizují záznamy. Každý odborník se samozřejmě i na vrcholu své kariéry setkává s texty, jež mu stojí zato číst pomalu a důkladně a jejichž podrobné studium ho v mnoha ohledech inspiruje. Většinou to však bývá maximálně jeden titul ročně.

V této souvislosti rozlišuje Jana Duffková vedle důkladného dva další přístupy ke čtení. Nejrychlejším, kdy zvládneme 100–150 stran za hodinu, je informativní neboli letmé čtení. Jeho cílem je získat o určitém titulu základní přehled. V takovém případě čteme jen názvy kapitol, spíše než na text se zaměříme na tabulky, schémata nebo obrázky, případně na pasáže s výrazně vyištěnými výrazy. Mnohé nám napoví i seznam použité literatury. Pokud nás práce zaujme, přejdeme k tzv. běžnému čtení (30–40 stran za hodinu) [Duffková 1984: 69–71]. Ani v tom případě titul nestudujeme důkladně. Přečteme závěr, případně úvod, a zaměříme se na pasáže, které na základě letmého čtení považujeme za klíčové (týkající se například použité metody, základních východisek apod.). Čím déle se určitým problémem zabýváme, tím více vystačíme s běžným čtením a tím méně textů čteme důkladně.

Je dobré vést dokumentaci také o titulech, které jsme jen letmo přehlédli. Potom však jde spíše jen o stručné poznámky než

o dokumentaci v pravém slova smyslu. Objem odborné literatury se dnes rozrůstá tak obrovskou rychlostí, že není v lidských silách přečíst vše, co je k dispozici, a to ani k velmi úzce vymezenému problému. Dobrý odborník si však o literatuře svého oboru musí udržovat alespoň rámcový přehled. Žádnému badateli ani odborníkovi by neměla uniknout práce přinášející něco nového k řešení problému, jímž se zabývá, nemluvě o tom, že by měl vědět o všech významných pracích minulosti. Musí být proto při čtení co nejracionalnější. Často se například stane, že vzdor slibnému názvu a abstraktu (či anotaci) se určitý titul nezabývá tím, co jsme předpokládali, a navíc se zdá, že pro nás nebude mít význam ani v budoucnosti. I to je dobré si zapsat, abychom se k textu zbytečně nevraceli. Je však užitečné si stručně poznamenat, proč jsme text označili za nepoužitelný. V jiné souvislosti se totiž může ukázat velmi užitečným.

Jak student, tak profesionál často texty jen listují, hledají, zda a čím by jim mohly být užitečné, a vedou o tom více či méně systematickou dokumentaci. Nemá vůbec smysl snažit se zapamatovat si věci, které bezprostředně nepotřebujeme. Jen si pořídíme záznam o tom, kde co lze nalézt, případně co rozhodně stojí za přečtení, co nikoli a proč. V ideálním případě by člověk měl i z těchto záznamů vytvářet systematickou kartotéku. Jak uvádí Selye [1975: 422–427], má řada vědců a odborníků při sobě neustále malý blok, kam si vedle různých nápadů poznamenávají vše, co by mohlo být zajímavé (či naopak není v daném kontextu užitečné) přečíst. Jiní využijí jakýkoli kousek papíru, který je zrovna k dispozici. Podle mých zkušeností nemálo odborníků pracuje se spíše neuspořádanou zmetí všelijakých papírků, které byly zrovna při ruce, případně různých bločků a sešitů, které vrší ve svém pracovním stole a jimiž se probírají a částečně je pořádají, začnou-li se zabývat novým tématem. Postrádáme-li ovšem disciplínu téměř úplně, může se nám stát (i to znám z vlastní zkušenosti), že se v nich budeme zoufale prohrabovat s utkvělou myšlenkou „vždyť tu přeče něco takového někde bylo“. Čas, který „ušetříme“ ledabylou dokumentací, potom zákonitě ztratíme, když ji chceme využít při psaní. Jistá míra systematickosti se rozhodně vyplatí.

Otázkou je, nakolik efektivita čtení souvisí s jeho rychlostí. Existuje několik metod tzv. rychlého čtení, které spočívají v do-

vednosti vnímat text ve větších celcích¹⁸ a rychle v nich identifikovat hlavní sdělení. Umění rychlého čtení se jistě vyplatí v mnoha profesích, zejména tam, kde je třeba činit různá rozhodnutí na základě velkého množství dokumentů (v nejrůznějších komisích apod.). Nejsem si však jista, zda je vhodné doporučovat tyto metody v odborné práci. V tomto ohledu se přikláním k názoru Selyeho, jenž radí odborné texty buď jen prolistovat, nebo je číst tempem, které je nám přirozené. Je totiž přesvědčen, že „příliš rychlé čtení je na úkor kvality a kromě toho nás určitě okrádá o požitek z úvah a snů“, které podle jeho přesvědčení patří nejen k relaxačnímu čtení, ale i ke studiu odborné literatury. Rychlým čtením sice ušetříme čas, můžeme však přijít o mnoho nápadů, které se často vynoří, dáme-li „svým myšlenkám možnost volně se snoubit s myšlenkami autora“ textu, který studujeme [Selye 1975: 424–425]. Selye však zároveň upozorňuje, že takový postoj k metodám rychlého čtení je možná předpojatý, protože může vycházet z jeho osobních čtenářských zvyklostí a individuálních dispozic. Ani v této souvislosti tedy zřejmě nelze dávat univerzální doporučení.

Hlavní zásady:

Veškerou předepsanou literaturu důkladně prostudovat nelze. Většinu titulů je třeba přečíst spíše informativně nebo zběžně. Není také možné ani užitečné pamatovat si vše, co člověk přečte. Proto je užitečné pořizovat si o přečteném záznamy, a to nejen o všech přečtených textech, ale také o jen letmo přehlédnutých.

¹⁸ Český je například k dispozici příručka [Papík 1992].

3. Co nám pomáhá orientovat se v odborné literatuře

V předešlé kapitole jsme zjistili, že mnoho číst nejsou nuceni jen studenti. Kdo se rozhodl pro vědeckou nebo odbornou práci, a to v jakémkoli oboru, rozhodl se číst po celý profesní život. V každém oboru se publikují nové a nové práce, nemluvě o tom, že během studia člověk ani zdaleka nestihne přečíst všechna klasická díla, jejichž znalost se k řešení nějakého konkrétního problému předpokládá. Zpravidla se seznámí jen s díly nejzákladnějšími a nejobecnějšími a většinu dalších přečte až v průběhu odborné kariéry. Protože součástí profesního života odborníků a vědců je nutnost neustále sledovat, co je v oblasti jejich působnosti nového, musí sledovat minimálně zhruba desítku odborných časopisů, které vycházejí čtyřikrát až desetkrát do roka, a průběžně se seznamovat s několika knihami měsíčně. Nikdo dnes navíc nevystačí s češtinou (a slovenštinou). Kromě angličtiny, která je svého druhu esperantem sociálních věd, zejména sociologie, je třeba znát minimálně ještě jeden další cizí jazyk.

Odborník, který je na svém místě, musí mít přehled nejen o tom, co se děje v jeho specializaci, ale i v příbuzných oborech. Na druhé straně však nemůže jenom číst. Především se musí věnovat odborné práci, ať už je to výzkum, či jeho aplikace. Článků a knih však vzniká tolik, že i kdyby člověk věnoval veškerý svůj volný čas jejich četbě a listování, neseznámil by se všemi. Přesto mu nesmí v oboru jeho působnosti uniknout nic nového. To je možné jen díky tomu, že má k dispozici několik pomocníků, kteří mu umožňují mít dobrý přehled, co nového je v oboru publikováno, zda a nakolik mu nové práce mohou pomoci v řešení problémů, jimiž se zabývá. Těmito pomocníky jsou stručné informace o publikovaných pracích (statích, knihách a výzkumech) v podobě tzv. anotací, abstraktů (resumé) a recenzí, které píší sami autoři jednotlivých prací (informace o odborných statích v podobě abstraktů a resumé), nebo je poskytují nakladatelé anebo pracovníci knihoven (informace o knihách v podobě anotací), případně také odborníci v daném nebo příbuzném oboru (hodnocení knih v podobě recenzí).

Anotace, abstrakt a resumé jsou stručnou a výstižnou charakteristikou textu. Anotace se zpravidla týkají rozsáhlejších prací (knih), abstrakty a resumé drobnějších textů (statí). Anotace

oproti abstraktu a resumé zahrnuje celkovou charakteristiku textu (žánr), základní údaje o autorovi a profil předpokládaného čtenářstva. Na druhé straně zpravidla neobsahuje základní zjištění (tvrzení, závěry) ani argumenty. Abstrakt je informací o statí, shrnutí (resumé) je spíše její miniaturou. Recenze je kromě stručné charakteristiky i hodnocením práce, případně srovnáním s jinými pracemi zabývajícími se podobným problémem. Předpokládá se, že každý odborník dovede tyto informace napsat. V níže uvedených charakteristikách se čtenář dozví, co od nich může očekávat a co by neměl opomenout, až je bude psát. Nejčastěji to bude abstrakt, jenž také bývá povinnou součástí diplomových prací a neměl by chybět ani u prací seminárních. Vrátime se k němu proto ještě v kapitole věnované strategii a taktice psaní (kap. 6.5).

3.1 Abstrakt (resumé)

Abstrakt a resumé znamenají v podstatě totéž, a to stručnou charakteristiku nějakého textu. Českým ekvivalentem je v prvním případě výtah a v druhém shrnutí. Ačkoli jde v zásadě o totéž, ve společenských vědách se tyto dva útvary často liší z hlediska objemu informací, které poskytují, a tedy i rozsahu. Navazují totiž na dvě různé tradice. Abstrakt (původně abstract) navazuje na anglosaskou tradici. Je zpravidla úspornější a poskytuje jen základní informace – identifikuje problém a shrnuje závěry. Resumé (dnes se používá i anglické slovo summary) navazuje na tradici francouzskou a poskytuje více informací – vedle problému a závěrů také základní argumenty –, a bývá proto delší.

V účelně napsaném abstraktu (resumé) se čtenář dozví, zda se stať zabývá problémem, jenž je předmětem jeho zájmu, z jakého zorného úhlu k němu její autor přistoupil a co nového přináší; zda prověřil nebo zpřesnil známé teze, či zda přichází s tezí novou (a o co ji opírá). Abstrakt je nepominutelnou, avšak zcela samostatnou součástí každé statí publikované v odborném časopise nebo sborníku. Abstrakty časopiseckých statí bývají také publikovány samostatně ve specializovaných periodikách. Příkladem je periodikum *Sociological Abstracts*, které každoročně uvádí abstrakty statí publikovaných v základních (tj. nejcitovanějších) sociologických časopisech z celého světa.

V některých časopisech, jako například v *Sociologickém časopise*, jsou významné stati opatřeny abstraktem (předchází stať) i resumé (za statí). Taková praxe je pro čtenáře nejužitečnější. V abstraktu se dozví, čím se stať zabývá a k jakým závěrům autor dospěl. Pokud téma a závěry shledá zajímavými, podívá se do resumé na argumenty. Pokud ho však téma nezajímá a nebo ho nezaujmou závěry, není zbytečně zatěžován argumenty a ušetří čas. Ve významných odborných časopisech jsou abstrakty a shrnutí v některém světovém jazyce (v sociologických nejčastěji v angličtině, ve filosofických spíše v němčině), aby se s nimi mohli seznámit i ti, kdo neznají jazyk, v němž je periodikum vydáváno. Ideální je, je-li stať opatřena abstraktem a resumé ve dvou různých jazykových verzích. S takovou praxí se už bohužel setkáváme jen zřídka.¹⁹

Díky abstraktům ušetříme mnoho času. Platíme však za to určitým čtenářským nepohodlím. Abstrakty, mají-li být prostoro-rově úsporné a zároveň informačně co nejobsažnější, jsou nutně psány poněkud krkolomným stylem, který se vyznačuje zejména velkým počtem pasivních slovesných tvarů a infinitivů, případně přechodníků, a dlouhými souvětími.

Abstrakty plánovaných vystoupení bývají také součástí přihlášek na kongresy a konference. Na jejich základě pořadatelé zjistí, zda a nakolik je příspěvek v souladu s programem konference, a rozhodnou o jeho zařazení do programu. Protože se dnes většina konferencí alespoň částečně (tj. kromě společného zasedání všech účastníků) odehrává v několika sekcích nebo pracovních skupinách zaměřených na dílčí aspekty hlavního tématu konference, představují abstrakty významnou pomoc jak pro pořadatele, tak i účastníky takových akcí. Pořadatelům umožňují ustavit jednotlivé sekce nebo pracovní skupiny podle počtu přihlášených tak, aby byly pokud možno rovnoměrně obsazeny. Účastníkům usnadňují rozhodování, která vystoupení si rozhodně jít poslechnout a která oželeť. Abstrakty, spíše však resumé, všech vystoupení bývají také publikovány na místo sborníků obsáhlých referátů. Poslední dobou se však stále častěji setkáváme spíše s opačnou praxí. Na konferenci se prezentují jen krátká sdělení. Cílem takového postupu je umožnit co největšímu počtu účastní-

¹⁹ U nás například *Filosofický časopis* uvádí resumé v němčině i v angličtině.

ků představit svou práci ostatním, aby pak v kuloárech mohli operativně navázat užší pracovní kontakty (podrobněji viz kapitulu 7.3). Nejuspěšnější příspěvky jsou pak publikovány ve sbornících v podobě statí (samozřejmě včetně abstraktu).

3.2 Anotace

(Alena Miltová)

Podle *Akademického slovníku cizích slov* (1995) je anotace „stručná charakteristika slovesného díla s údaji o obsahu, zaměření, významu, autorovi, úpravě, určení aj.“.

Jako čtenáři odborné literatury se studenti zpravidla setkávají se dvěma druhy anotací – s anotacemi v odborných časopisech a s anotacemi (popisy knih) na obálkách knih nebo v nakladatelských katalozích. Tyto dva druhy anotací se liší účelem, pro který byly napsány a uveřejněny. Duffková [1984: 69] v tomto smyslu rozlišuje anotaci popisnou a anotaci doporučující.

Anotace v odborném časopise je stručnou informací o nové knize, která v daném oboru vyšla. Ve struktuře časopisu bývají anotace zařazeny na konci časopisu – vždy až za recenzemi, někdy také až za rubrikou „Zprávy“, „Informace z vědeckého života“ apod. Anotace mohou být podepsány plným jménem autora, nebo zkratkou.

V záhlaví anotace v odborném časopise je uvedeno plné jméno autora, úplný název knihy (tj. včetně podtitulu), místo vydání, nakladatelství, rok vydání a počet stran, případně také informace o pořadí vydání (pokud nejde o první vydání), rozsahu příloh (obrázků, tabulek, grafů) a ediční řadě, v níž kniha vychází. Pokud je anotovaná kniha překladem, uvádí se také překladatel. V anotaci bývá příslušná kniha charakterizována úsporným způsobem – autor anotace nejprve stručně uvede, o čem anotovaná kniha pojednává, poté popisuje, jak je členěna (zpravidla uvádí plné názvy hlavních částí knihy) a jakým problémem se ta která část knihy zabývá. Anotace na rozdíl od recenze neobsahuje hodnocení knihy a obvykle v ní není ani prostor pro představení autora. Anotace publikované v odborných časopisech mají zpravidla rozsah poloviny tiskové stránky (jsou přitom tištěny menším typem písma než statí).

Zatímco recenze na nové knihy v odborných časopisech vycházejí často se značným zpožděním (napsání recenze je oproti

napsání anotace náročnější na čas i znalosti), anotaci může redakce časopisu zveřejnit brzy po vydání knihy a její uveřejnění nevylučuje pozdější uveřejnění recenze na tutéž knihu. Odborné časopisy někdy vydávají tzv. monotematická čísla, tj. čísla věnovaná jednomu výzkumnému tématu, disciplíně apod. V takovém případě se redakce snaží uveřejnit v časopise kromě recenzí také blok anotací knih, které se více či méně vztahují k tématu monotematického čísla.²⁰

Anotace tzv. nakladatelská je uveřejněna za poněkud jiným účelem – má potenciálního čtenáře nejen upozornit na novou knihu, ale také ho přimět k tomu, aby si ji zakoupil. Pokud je uveřejněna v nakladatelském katalogu nebo jiném reklamním materiálu, obsahuje kromě základních údajů (autor, název, nakladatelství, pořadí a rok vydání, počet stran) také informaci o typu vazby (brožovaná nebo pevná/vázaná), formát (rozměry knihy), ISBN (Mezinárodní standardní číslo knihy) a cenu doporučenou nakladatelstvím. Taková anotace bývá často velmi stručná, někdy jen jedno až dvouvětá.

Je-li anotace otištěna na zadní straně knižní obálky, mnohé z těchto informací neobsahuje, neboť je lze získat v jiné části knihy – autor a název knihy jsou na přední straně obálky a na předšádce, místo vydání a nakladatelství tamtéž, počet stran lze zjistit nalistováním poslední stránky atd. Anotace na zadní obálce tedy začíná popisem knihy, případně může být uvozena několika otázkami nebo tvrzeními, charakterizujícími témata knihy, od nichž přechází k jejímu popisu. Zpravidla nechybí informace o autorovi a jeho díle (je-li autorů více, bývají u odborných knih informace o všech autorech uveřejněny na konci knihy, zpravidla před rejstříkem). V nakladatelské anotaci se při popisu někdy upozorňuje na to, čím se daná kniha liší od jiných knih vydaných v dané zemi na toto téma nebo čím navazuje na předchozí práce autora. To jsou formulace, které již mají částečně hodnotící charakter, a proto je v *časopisecké anotaci* obvykle nenajdeme. ISBN se na zadní straně obálky uvádí společně s čárovým kódem, který slouží pro evidenci knihy v obchodním styku nebo v knihovnách.

²⁰ Příkladem takového bloku anotací je např. dvojčíslo *Sociologického časopisu* 2002, 1–2, věnované české sociologii v letech 1989–2001. Otištěno je zde 100 anotací českých sociologických publikací za období 1990–2001.

3.3 Recenze

(Alena Miltová)

Recenze je, stručně řečeno, zhodnocení díla. Než se budu zabývat recenzemi v odborných časopisech, zmíním se stručně o tzv. recenzním řízení. To je interní hodnocení napsaného díla, které na objednávku nakladatelství zpracovává jiný odborník (jiní odborníci) v dané problematice. Podle jeho (jejich) připomínek pak autor svou práci upravuje, upřesňuje atd. U odborných knih bývá informace o recenzentovi (recenzentech) v knize uvedena na jedné z předních stran.²¹ V případě odborných časopisů probíhá recenzní řízení anonymně.²²

Recenze uveřejněná v odborném časopise je uvedena stejnými údaji jako anotace (tj. plné jméno autora, úplný název knihy včetně podtitulu, místo vydání, nakladatelství, rok vydání a počet stran, případně také informace o pořadí vydání /pokud nejde o první vydání/, rozsahu příloh a ediční radě, v níž kniha vychází; v případě překladu se uvádí také překladatel). Pak následuje, opět jako u anotace, charakteristika tématu knihy a informace o jejím členění. Zde však již podobnosti s anotací končí, neboť recenze je *hodnocením* a jakákoli informace v ní obsažená může být doplněna názorem autora, tj. věcnou kritikou. Předmětem tohoto hodnocení tedy může být i samo členění knihy nebo autorova vlastní charakteristika obsahu a účelu knihy (recenzent např. může shledat, že autor v úvodu deklaruje určitý obsah a záměr knihy, od nichž se však skutečný obsah knihy a její zpracování liší). V úvodní části může být také uvedena informace o autorovi – v případě, že je neznámým nebo méně známým autorem, bývá podrobnější a spíše věcná (kde působí, čím se zabývá); v případě, že je známým, může již na tomto místě autor recenze zařadit recenzovanou knihu do kontextu jeho dosavadního díla a v tomto smyslu posoudit její kvalitu. Pro recenzi je tedy příznačné, že se v ní prvky informační prolínají s prvky hodnotícími a málokdy je lze od sebe přísně oddělit. Z konkrétních formulací však musí být zřejmé, co je informace a co hodnocení (názor) recenzenta.

²¹ Vzhledem k tomu, že studenti se s výsledky takového recenzního řízení ani nemají možnost seznámit, ani nejsou autory takových recenzí (odborných posudků), odkazují zájemce na příslušnou pasáž v knize [Šesták 2000: 132–135].

²² Více viz kapitola 8. Odborný text v redakci časopisu a knižním nakladatelství.

Hlavním účelem hodnocení je posoudit, zda, čím a jak přispívá recenzovaná kniha k rozvoji poznatků v daném vědním oboru. Autor proto musí vzít v úvahu (a také to výslovně uvést), zda jde o studii věnovanou určitému konkrétnímu problému, syntetickou monografii, odbornou esej, sborník, učebnici nebo jiný typ publikace. Pro každý z nich volí poněkud odlišná kritéria hodnocení. Zatímco v případě studie se může podrobněji zaměřit i na výzkum, o kterém kniha referuje (hypotézy, zvolená metodologie, vyvozené závěry atd.), v případě syntetické monografie se více zaměřuje na literaturu, s níž autor knihy pracuje (hodnotí její relevantnost, úplnost apod.). Zpravidla nejtěžší práce čeká recenzenta v případě sborníku – nechce-li se v recenzi omezit na pouhý výčet textů v něm obsažených a jejich autorů, musí se pokusit „vyhmátnout“ klíčové texty sborníku a ty zhodnotit podrobněji. V případě učebnice je pak zřejmé, že hlavními kritérii hodnocení jsou měřítko pedagogická (vhodnost učebnice pro daný stupeň studia, úplnost, způsob zpracování jednotlivých témat, názornost apod.).

Formu recenze většinou odborné časopisy v sociálních vědách neurčují. Například *Sociologický časopis* stanovuje pouze maximální délku – sedm takzvaných normostran²³. Nahlédnutím do několika posledních čísel *Sociologického časopisu* zjistíte, že recenze se svou délkou dosti liší – jejich rozsah je od dvou do sedmi tištěných stran (jsou přitom tištěny menším typem písma než stati).²⁴

Co se v knižní recenzi hodnotí? Ve stručnosti lze říct, že všechno, ale v hodnocení nesmí být opomenuty zejména hlavní závěry práce. Jednotlivé části (kapitoly) knihy hodnotí recenzent průběžně, tak jak postupně pojednává o obsahu knihy, v závěru však musí uvést svůj názor na knihu jako celek a její podstatné závěry. Pokud s dílčími nebo konečnými závěry nesouhlasí, cituje

²³ Normostrana je zkrácený výraz pro normovanou stránku. Normovaná stránka má 30 řádků o 60 úhozech (tj. včetně mezer). V zásadě jde o „měrou jednotku“. Zpravidla se nevyžaduje, aby stránky měly přesně tento formát. Spíše jde o požadavek, aby např. práce, jejíž maximální povolený rozsah je 10 normostran, měla maximálně 18 000 (30 × 60 × 10) úhozů (znaků i s mezerami). Stále častěji se však (zejména u kratších textů) požadovaný rozsah udává počtem slov (v editoru Microsoft Word nalezneme informaci o počtu znaků i slov editovaného textu v menu Soubor: odkaz Vlastnosti: karta Statistické informace; nebo Nástroje: Počet slov).

²⁴ Podrobné pojednání o psaní recenzí viz [Segert 1995].

v polemice pasáže, které kritizuje, nebo alespoň přesné odkazy na ně. Kromě toho samozřejmě upozorňuje na nepřesnosti i drobnější chyby (ve jménech, bibliografii, tabulkách atd.), pokud se vyskytnou. V případě potřeby hodnotí způsob práce s poznámkovým aparátem, zpracování bibliografie, rejstříků a dalších příloh, grafickou podobu knihy apod. V neposlední řadě může zhodnotit jazyk, jímž je kniha napsána. Jedná-li se o překlad, je důležitou složkou recenze zhodnocení jeho kvality. Je-li autor vůči překladu kritický, dokládá svá tvrzení citáty z původního vydání díla, navrhuje vlastní správná řešení, případně uvádí příklady z existujících překladů do jiného jazyka.

Kdo píše recenze? V odborných časopisech najdeme recenze jak od uznávaných odborníků, tak od začátečníků. V pracích zabývajících se tématem „jak psát ve vědě“ se často diskutuje o tom, zda recenze mohou psát začátečníci v oboru, tedy také studenti. Většinou se dospívá k názoru, že psaní recenzí je vhodnou přípravou pro další publikační aktivity a že by tedy začátečníci recenze psát měli. Předpokladem dobře napsané recenze je totiž důkladné seznámení se s recenzovanou knihou, její argumentací, závěry atd., a toho může být i začínající autor dost dobře schopen. Sice může mít potíže se splněním některých nároků, které se na recenzi kladou – jako je například zasazení recenzované práce do širších souvislostí vývoje oboru; důkladné a o široké znalosti opřené posouzení literatury, s níž pracuje autor knihy; stejně důkladné znalosti použité metodologie; mezioborové souvislosti díla; aj. –, ale pokud ji zpracuje kvalitně, může být i jeho recenze prospěšná a smysluplná. Pro začínajícího autora také platí, že svou případnou kritiku neformuluje zpravidla tak vyhroceně, jak by ji formuloval zkušenější autor (výjimky v podobě žáků kritizujících své učitele se samozřejmě také vyskytují). Recenze často bývá první položkou bibliografie začínajícího badatele.

Kdo vybírá recenzenta? Redakce odborných časopisů obvykle mají svůj okruh potenciálních autorů recenzí, na které se obracejí se žádostí o napsání recenze na knihu, která podle jejich názoru spadá do oblasti zájmů čtenářské obce časopisu.²⁵ Zpravidla se

²⁵ Jak uvádí [Šesták 2000: 135n.], je mezinárodní zvyklostí, že dostane-li někdo od redakce časopisu recenzní výtisk knihy a napíše na ni recenzi, zůstává mu tato kniha v osobním vlastnictví.

jedná o závažné, významné knihy v daném oboru nebo ty, o nichž se předpokládá, že vyvolají diskusi. Opačným případem je situace, kdy se na redakci obrací potenciální recenzent s vlastním námětem na to, jakou knihu by chtěl pro časopis recenzovat. Často se jedná o zahraniční knihu, blízkou tématu, kterým se recenzent zabývá. Výběr recenzenta určité knihy někdy bývá pro redakci delikátní záležitostí – o některém recenzentovi autor knihy již předem ví, že knihu takzvaně „ztrhá“, takže se snaží zjistit, zda mu ji redakce zadala k recenzování, případně tomu zabránit.

Kdo vybírá knihy k recenzování? Odpověď na tuto otázku lze částečně nalézt již v předchozím odstavci. Skutečnost je taková, že redakce časopisů dostávají od nakladatelství zdarma výtisky nově vydaných knih – nakladatelství mají zájem na tom, aby jimi vydané knihy byly recenzovány (výňatky z recenzí se pak někdy objevují v reklamních materiálech nakladatelství), ale výběr knih je samozřejmě v kompetenci redakce časopisu. Stejný zájem mají i autoři. Kromě informačně-kritické funkce mají totiž publikované recenze ještě funkci vedlejší – jsou dokladem ohlasu na uveřejněné dílo a takový ohlas, zejména pokud je kladný, používá autor recenzovaného díla k doložení svého badatelského přínosu při habilitačním nebo profesorském řízení.

Musí být recenze vždy kritická? Samozřejmě nemusí, ale čím je recenze kritičtější, tím lépe musí být napsána – tím důkladněji musí recenzent pasáže, tvrzení nebo formulace, které se mu zdají sporné, promýšlet a tím lépe musí argumentovat a svá tvrzení lépe dokládat. Zásadně však platí, že vztah recenzenta k autorovi by neměl být nepřátelský. Jen opravdu věcná, neosobní kritika je pro vědu přínosem – může podnítit další plodnou diskusi, reorientovat výzkum apod. Přesto se může stát, že autora recenzované knihy se dotkne jak sama skutečnost, že recenze na jeho práci je silně kritická, či dokonce negativní, tak jednotlivá fakta, která recenzent uvádí v jeho neprospěch. Některé časopisy umožňují autorům recenzované knihy, aby na zveřejněnou kritickou recenzi své práce reagovali věcnými (nikoli osobními) argumenty. Současně se ale redakce odůvodněně brání otiskování neustálých replik věcných polemiků.

Pro studenty jsou recenze, které přečtou, důležitými zdroji informací. Díky recenzi se seznámí s knihou, kterou recenzent hodnotí, a podle toho se rozhodnou, zda danou knihu využijí při své

vlastní práci, či nikoli. Pokud student recenzovanou knihu zná, konfrontuje při čtení recenze své názory s názory autora recenze, případně – je-li recenze silně polemická – proniká do sporů, které ovládají daný obor. Čtením recenzí se student také postupně učí tomu, jak se píše. Pokud je student schopen číst plynule v cizím jazyce, je vhodné, aby četl i recenze v cizojazyčných časopisech. Jednak se tím seznámí s širším okruhem literatury, jednak zjistí, že v každé jazykové kultuře a národní vědecké komunitě se píše trochu jinak.

II. JAK PSÁT ODBORNÝ TEXT

V části věnované čtení už bylo řečeno, že odborný text se od ostatních liší zejména svými vzájemně provázanými cíli. Protože je *prostředníkem komunikace mezi odborníky* v daném oboru nebo specializaci a tudíž důležitou podmínkou jejich spolupráce (včetně pomyslné spolupráce mezi generacemi), jejímž cílem je prohloubit poznání, je především *zprávou o uskutečněném bádání a jeho výsledcích*. Tyto dvě základní vlastnosti odborného textu jsou na první pohled zřetelné ve všech uznávaných pracích z oblasti přírodních věd a ve většině prací z oblasti společenských věd, pokud jsou založeny na experimentu nebo pozorování, v tzv. empirických statích opírajících se o data zkušební povahy. Řada badatelů a odborníků působících v oblasti společenských věd však, přísně vzato, z takového výzkumu nevyhází. Jejich odborná práce má zcela jinou povahu. Zkoumají spíše ideje, interpretace a nejrůznější často efemérní aspekty sociálního života, kultury atd. Zajímají je podmínky, východiska, předpoklady a kontext různých interpretací sociálního a duchovního světa, srovnávají, hodnotí je a předkládají interpretace vlastní. Společenskovědní bádání není vždy zcela totéž jako bádání v oblasti přírodních věd. To je také důvod, proč se v anglosaské tradici rozlišují Sciences (exaktní empirické vědy) a Arts (humanitní vědy)²⁶. Sociální vědy byly původně považovány za součást humanitních. Spolu s tím, jak začaly využívat kvantitativní výzkum, se začaly osamostatňovat a dnes se umísťují mezi vědy přírodní a humanitní.

Základní funkce odborného textu je však ve všech případech stejná. Jde o to seznámit odbornou veřejnost s výsledky bádání, předložit je kritické reflexi a přispět tím k pomyslnému kolektivnímu dílu, jímž je co nejhlubší porozumění světu kolem nás. Odborný text není v zásadě ničím víc než hypotézou podloženou nějakým typem systematického zkoumání, kterou její autor (autoři) předkládají ke kritické diskusi ostatním kompetentním odborníkům (ať už věcně, či z hlediska užití metody apod.). Rozvoj vědeckého poznání vždy potřeboval a nadále potřebuje „stále větší konkurenci hypotéz“ a jejich stále přísnější ověřování [Popper 1994: 119]. V kapitole věnované čtení jsem se už zmínila o tom, že odborných textů je stále více a že je stále náročnější mít alespoň základní přehled o tom, co se v daném oboru aktuálně

²⁶ Arts znamená svobodná umění.

děje. V pozadí tohoto trendu nepochybně stojí neustále se zvyšující specializace, která je jistě ku prospěchu rozvoje vědeckého poznání, nicméně v oblasti společenských věd dosáhla podle mého názoru míry, jež další rozvoj poznání spíše brzdí. Jednotliví badatelé se stále více soustřeďují buď na dílčí aspekty složitých jevů, nebo zkoumají svět jako celek z jednoho úzkého hlediska, aniž vedou v patrnosti výsledky zkoumání aspektů nebo hledisek jiných. Lze se setkat i s téměř uzavřenými skupinami úzce specializovaných odborníků, jejichž příslušníci sledují a citují jen své práce navzájem a vše, co se v oboru děje mimo ně, zůstává na periférii jejich zájmu. To vše může vést k omezování výše zmíněné blahodárné konkurence hypotéz, a to především proto, že tuto specializaci si často spíše než téma nebo metoda vynutil ne vždy přehledný způsob, jímž se o výzkumné činnosti referuje.

Odborné stati, zejména ve společenských vědách, jsou psány různými styly, které se mimo jiné liší v tom, nakolik jsou jasnou a sdělnou informací o konkrétní odborné práci a jejích výsledcích. Z tohoto hlediska považují za nejúčinnější ten styl, který je typický pro anglosaskou odbornou literaturu a o němž se také často jako o anglosaském hovoří. Jeho přednosti ukáží na pozadí jiných odborných stylů, které jsem s využitím běžných národních stereotypů nazvala francouzský a německý.

Naučí-li se studenti společenských věd zdánlivě strohé a neelegantní formě ve stylu, který preferují, rozhodně tím nemusí ztratit schopnost vyjadřovat se i jinak. Naopak, zvolí-li později jiný styl, je značná naděje, že bude snadné se v jejich textech orientovat. Sám styl a forma však samozřejmě nemohou zaručit nic. Anglosaský styl je v rámci společenských věd striktně vyžadován pouze v případě empirické stati, tj. textu referujícího o „klasickém“ (rozumí se kvantitativním) empirickém výzkumu. Chci ukázat, že ho lze s úspěchem využít i v řadě dalších žánrů společenskovědního odborného textu. Explicitně se věnuji odborným statím. Základních zásad, o nichž hovořím, je však dobré se držet při psaní každého odborného textu.

V této části nejdříve popíši strukturu empirické stati (což je zároveň struktura stati v anglosaském stylu) a ukáží její modifikaci v několika dalších žánrech (kapitola čtvrtá). Pátá kapitola je věnována odkazovému aparátu. Čtenář se zde seznámí s tím, jak postupovat, chce-li využít myšlenek a formulací jiných autorů,

jaký je rozdíl mezi citací a parafrází a jakými pravidly je třeba se řídit, nechceme-li být obviněni z podvodu. V kapitole šesté se obšírně věnuji tomu, jak při psaní odborného textu postupovat. Nejprve popíši strategii a taktiku psaní rozsáhlejších textů (na příkladu diplomových prací) a na závěr této kapitoly ukáží, že stejný postup (byť v modifikované podobě) je vhodné zvolit i při psaní drobnějších textů včetně seminárních prací. Sedmá kapitola je věnována ústní prezentaci, která s psaním i s čtením nepochybně souvisí, i když jen volně. Souvislost vidím především v tom, že jí často předchází nějaký napsaný odborný text, o němž se referuje, a vždy je nutné mít připraven písemný podklad. Soustředila jsem se na hlavní zásady a úskalí krátkého sdělení a přednášky (referátu) s ohledem na prezentace seminárních prací a jejich diskuse v seminářích. Krátkou poznámku jsem také věnovala obhajobě diplomové práce a ústnímu zkoušení. V poslední, osmé kapitole se čtenář seznámí s tím, co se s odborným textem děje v redakcích časopisů a knižních nakladatelstvích, a uvidí, že nároky, které pedagogové kladou na studentské texty, vycházejí mimo jiné z požadavků redakčního a nakladatelského života.

4. Vybrané žánry odborných statí ve společenských vědách

Cílem této kapitoly je ukázat účelnost anglosaského stylu v různých žánrech odborné statí. Nejprve ukáží, co je pro něj typické a čím se liší od stylů, jež jsem pracovně nazvala francouzský a německý. Poté se soustředím na strukturu odborné statí. Vyjdu z požadavků na empirickou stať a na jejím základě v základních rysech popíši strukturu nejběžnějších žánrů společenských věd statí odpovídajících tomuto stylu. Zvláštní pozornost věnuji žánrům, které považují pro studentské práce za nejvhodnější.

4.1 Odborný styl

Ačkoli se lze s národními tradicemi psaní odborných textů do jisté míry setkat dodnes, patří především dobám minulým. Spolu s tím, jak se prohlubuje mezinárodní spolupráce, vytrácí se tato specifika i v oblasti vědy, podobně jako mizí i v jiných oblastech. Nechci tím však říct, že odborné texty směřují k jednotnému stylu. Ten je i nadále různorodý. Jeho volba však dnes souvisí spíše s osobním vkusem a letorou autora než s jeho národností nebo státní příslušností. Níže načrtnutou charakteristiku odborných stylů nelze považovat za typologii opřenu o systematickou komparaci odborných textů. Je jen jednoduchou pomůckou, jak stručně a jasně ukázat přednosti stylu, který preferuji jako čtenář-odborník i jako pedagog a který považují za vhodný pro začátečníky. Jako čtenáři mi ušetřil mnoho času. V pedagogické práci se mi osvědčil, protože učí studenty strukturovaně myslet; nutí je klást otázky, na něž dokáží odpovědět, a formulovat je způsobem, jenž napovídá, jak hledat odpověď a argumenty. Tento způsob psaní vede svou strukturou začínajícího autora k hlubšímu porozumění problému, což zpětně tříbí text zprávy o jeho řešení, neboť ho nutí, aby se vyjadřoval jednoznačně a soustředil se na logiku výkladu. Styl francouzský i německý považují v tomto srovnání za spíše matoucí.

Francouzský styl je sice elegantní, zároveň však mnohomluvný až upovídáný. Jsou pro něj typické vzletné až ornamentální formulace – poetické příměry, nečekaná přirovnání a spojení. Jazyk je dobře vybroušený, někdy až přeestetizovaný. Statí psané tímto stylem představují spíše nepřehlednou houšť někdy až

nekonečných souvětí. S určitou zlomyslností bychom mohli říct, že autorům, kteří volí takový styl, jde daleko více o to ukázat, jak krásně se umí vyjadřovat (měli tedy být spíše básníky nebo literáty), než o to přispět k rozvoji poznání v daném oboru. Takové texty nebývají jasně strukturované a cílem jejich autora nezřídka bývá čtenáře překvapit nečekaným závěrem. Daní za jejich šarm a půvab je nejednoznačnost, což vede k tomu, že je lze často různě interpretovat. Takové texty se těšívaly značné oblibě u autorů, jejichž hlavní činností jsou analýzy, kritiky a komparace děl klasiků i současných významných autorů. Čím je text mnohoznačnější, tím více interpretací umožňuje a je pak vítaným námětem četných sporů zvyšujících citační index nejen autorovi původního textu, ale i autorům jednotlivých interpretací a polemik. Určitá nejasnost a vzletnost tohoto stylu předurčuje oblíbenost takových textů u zainteresované laické veřejnosti – u čtenářů zajímajících se o danou problematiku z jiných než profesních zájmů. Takové práce (především knihy, méně už statí) bývají námětem konverzací v intelektuálních a uměleckých kruzích nebo při nepracovních setkáních nejrůznějších celebrit a jejich vydání bývá společenskou událostí.

Německý styl je proti tomu jazykově úsporný, někdy až skoupý na slovo. Jsou pro něj typická dlouhá a složitá souvětí, v nichž záleží na každém výrazu a slovním spojení. Spíše než výkladem problému bývá takový text často záznamem myšlenkových pochodů autora, svého druhu zprávou o tom, jak obtížně se k závěrům dopracoval. Struktura textu kopíruje postup jeho úvah, což spolu se zmíněnou výrazovou úsporností často zatemňuje smysl jednotlivých tvrzení. Se značnou dávkou ironie bychom mohli říct, že základním cílem autora, jenž zvolil tento styl, je ukázat čtenáři, jak obtížným problémem se zabývá a jak náročné bylo jeho řešení. Jako by chtěl, aby se čtenář musel protřpět k výsledku stejně namáhavě jako sám autor a uvědomil si, jak úžasnou řeholí vědecká práce představuje. Zatímco texty psané francouzským stylem jsou hojně čteny, citovány a využívány v nejrůznějších souvislostech, práce psané v německém stylu mívají čtenářů méně. Většinou existuje jen několik málo znalců takových děl a ti se stávají jejich uznávanými vykladači; na jejich texty mnohdy nalezneme více odkazů než na autentické práce, jimiž se jejich interpreti zabývají.

Styl anglosaský volí autor, jemuž záleží na tom, aby jeho text byl pochopen tak, jak ho míní. Tento styl klade největší důraz na jednoznačnost a srozumitelnost tvrzení. Velkou pozornost věnuje rovněž logice a struktuře výkladu, aby z něj bylo zjevné, co autora k danému bádání vedlo, jak postupoval, k jakým závěrům dospěl a nakolik si je jimi jist (zda, v kterých ohledech a proč má určité pochybnosti). Pomocí dobře propracované struktury vede autor čtenáře za ruku od formulace problému k jeho řešení, neboť chce, aby čtenář pochopil text tak, jak ho míní. Důraz klade na konkrétní poznatky nebo závěry a na evidenci nebo argumenty, o něž svá tvrzení opírá. Struktura anglosaské stati nekopíruje proces poznání, ale je co nejsrozumitelnějším výkladem. Bez ohledu na to, zda autor ke svým poznatkům dospěl namáhavě a komplikovaně, snaží se nalézt co nejpříhodnější cestu k pochopení celého problému a předkládá ho v té nejsrozumitelnější podobě. S určitou nadsázkou lze říct, že zatímco francouzský a německý styl zpravidla svědčí o určitém narcismu autora, tomu, kdo zvolil styl anglosaský, záleží především na čtenáři. Důvody, jež ho k tomu vedou, jsou ovšem sobecké. Chce být dobře pochopen, konstruktivně kritizován a nalézt následovníky. Přílišná snaha vyhnout se nedorozumění však někdy vede k určité suchopárnosti a pro někoho zbytečné „polopatičnosti“ textu, což může některým čtenářům vadit.

Nepochybně existuje mnoho významných, smysluplných a zajímavých textů psaných francouzským nebo německým stylem. Na druhé straně pomocí anglosaského stylu lze dodat zdánlivý punc vědeckosti i naprostým banalitám. Francouzský styl, jenž je na úrovni, však podle mého názoru předpokládá kromě znalostí a přirozených dispozic k práci v daném oboru i mimořádný literární talent a schopnost udržet v košatém textu základní myšlenku. Německému stylu se zřejmě lze jen obtížně vyhnout tam, kde autor řeší mimořádně složitý problém, zejména filosofické povahy, kdy by jasnost textu mohla problém nemístně trivializovat nebo zavést čtenáře na scestí.²⁷ Jinými slovy, anglosaský styl rozhodně nepovažuji za jediný správný nebo samospasitelný, jsem

²⁷ Na středních školách a některých humanitních fakultách ve Francii dodnes existují propracované metody, jak naučit studenty psát v tomto stylu. Stejně tak na řadě škol v Anglii a USA je vyžadován styl anglosaský. Se situací v Německu nejsem obeznámena.

však přesvědčena, že pro začínající odborníky (studenty) je tím nejvhodnějším, mimo jiné i proto, že je vede k pracovní poctivosti a intelektuální kázni, která – jak před lety konstatoval Dušan Machovec – „není věcí přesvědčení či dobrých úmyslů“, ale „zvyku a vytvoření dobrých návyků v konkrétní práci“ [Machovec 1980: 3]. Domnívám se, že získat takové návyky lze rychleji, drží-li se začátečník logiky empirické stati, z níž vychází anglosaský styl.

4.2 Logika a struktura empirické stati

Původ anglosaského stylu je v přírodních vědách. Vychází ze zprávy o průběhu a výsledcích zkušebního výzkumu, jenž probíhá ve čtyřech základních etapách.

1. Na začátku stojí nějaký problém nebo obecná otázka, na niž chce badatel odpovědět. Dříve než začne odpověď hledat, tedy dříve než se pustí do nějakého výzkumu, musí zjistit, zda se problémem, jemuž se hodlá věnovat, už někdo nezabýval před ním, a pokud ano, jakých úspěchů (i neúspěchů) bylo v tomto směru doposud dosaženo.²⁸ Zpravidla zjistí, že daný problém má řadu aspektů, z nichž některé byly prozkoumány více a jiné méně. Na základě této znalosti pak formuluje jednu nebo více zcela konkrétnějších otázek, na něž bude hledat odpověď.

2. V následujícím kroku hledá pravděpodobné (hypotetické) odpovědi – formuluje základní (obecné) hypotézy. Musí se také rozhodnout, jakou metodou bude ověřovat, zda a nakolik platí – jak je bude testovat. Jakmile se rozhodne, jakou metodu použije, převede obecné hypotézy do konkrétnějších otázek, na něž chce pomocí zvolené metody odpovědět.

3. Teprve poté přikročí k vlastnímu experimentu nebo pozorování, o němž pořídí podrobné záznamy (sbírá data), která podrobí zkoumání (analýze). Základním cílem sběru dat a jejich analýzy je ověřit platnost hypotéz.

²⁸ To je ovšem modelová situace. Ve skutečném životě se člověk pouští do výzkumu buď jako zkušený odborník s určitou výzkumnou praxí, či jako člen týmu, v jehož čele stojí zkušený odborník. Předmět výzkumu je zpravidla dán výzkumy předchozími a fáze seznamování s dosavadním výzkumem proběhla daleko dříve. Nicméně i v takovém případě je třeba průběžně sledovat, co se v daném oboru děje. Každý výzkum tedy využívá dosavadních objevů i omylů a neúspěchů.

4. Hypotézy proto dávají směr interpretaci výsledků analýzy. Pokud se potvrdí, zamyslí se badatel v tzv. diskusi nad podmínkami jejich platnosti. Pokud se je prokázat nepodařilo, přemýšlí o pravděpodobných příčinách tohoto neúspěchu a o tom, kam a jak orientovat další výzkum. Uvažuje rovněž o tom, zda a jak jsou zjištění, k nimž dospěl, využitelná v praktickém životě (tj. mimo zdi vědeckých ústavů).

Zprávu o jednotlivých krocích tohoto postupu a jejich výsledcích autor (autoři) zveřejní, obvykle nejprve v podobě odborné stati, která má čtyři základní komponenty: 1. úvod (formulace otázky, dosavadní stav bádání v tomto směru); 2. hypotézy a data; 3. analýza a její výsledky; 4. diskuse a interpretace zjištění.²⁹ V úvodu autor prokáže odbornou kompetenci k řešení daného problému (znalost dosavadních pokusů o jejich řešení) a zároveň podá podrobnější informaci o tom, jakou otázku si položil a jak na ni odpověděl. Jádrem stati jsou hypotézy a informace o datech, metodách a výsledcích analýzy. Zde má autor jednoznačně a přesně informovat o cestě, jíž dospěl k závěrům, které předkládá odborné veřejnosti k posouzení. Často se stává, že data přecení, nebo přehlédne nějakou „skrytou vadu“ svého postupu. Takové problematické stránky spíše odhalí jiný odborník v daném oboru, pokud má ovšem k dispozici patřičné informace. Diskusí, v níž badatel pečlivě zváží všechny své kroky a zamyslí se nad podmínkami platnosti závěrů, k nimž dospěl, vstupuje do dialogu s ostatními odborníky a stát se stává nástrojem odborné komunikace, případně příspěvkem k poznání v dané oblasti.

Ve společenských vědách nalezneme přímou analogii v tzv. empirických statích referujících především o psychologických, ekonomických a sociologických kvantitativních výzkumech. Empirická stať je kratší zprávou o výzkumu a psaní takových zpráv bývá součástí kursů a učebnic metod a technik výzkumu. Tento text je určen především začátečníkům, kteří ještě o empirickém výzkumu mnoho nevědí, a dávat jim podrobné rady, jak o něm referovat, by pro ně pravděpodobně nebylo příliš instruktivní. Nemluvě o tom, že empirický výzkum má v jednotlivých společenských vědách svá specifika a obecné rady by mohly být zavádějící. Struktura empirické stati stojí v pozadí každé odborné stati v anglosaském stylu a popsala jsem ji výše.³⁰

²⁹ V angloamerických příručkách bývá tento typ struktury nazýván „formát pro časopis“. Lze se rovněž setkat se zkratkou „struktura IMRD“ odkazující k jednotlivým částem (Introduction, Methods, Results, Discussion). Viz např. [Guide 1986: 19].

čenských vědách svá specifika a obecné rady by mohly být zavádějící. Struktura empirické stati stojí v pozadí každé odborné stati v anglosaském stylu a popsala jsem ji výše.³⁰

4.3 Další žánry

Podobně, ne-li téměř totožně, postupuje každý badatel, tudíž i ten, kdo používá jiných než kvantitativních metod. 1. Nejdříve musí formulovat problém v podobě nějaké otázky a potom zjistit, nakolik už byla zodpovězena a v kterých ohledech zůstala otevřená. 2. V takto vymezeném kontextu otázku zpřesňuje a hledá pravděpodobné odpovědi (hypotézy). 3. Pak hledá podklady (svého druhu data), s jejichž pomocí lze platnost hypotéz prověřit. 4. Nakonec musí zvážit, za jakých podmínek odpovědi, k nimž dospěl, platí. Tomu odpovídá i struktura stati, v níž o svém bádání referuje. Bádání historikovo, literárněvědní analýza, filosofické pojednání, různé sociologické komparace a studie a další výzkumná práce ve společenských vědách se tedy řídí podobnými principy jako ve vědách přírodních. Na první pohled může být poněkud matoucí skutečnost, že data, a tudíž i jejich sběr a analýza, zde mívají jiný charakter. Nebývají to vždy výsledky pozorování nějakého dění (ať už přirozeného, či experimentem navozeného), ale často to jsou texty, artefakty a různé nestrukturované výpovědi. Nicméně každý badatel si klade otázky, hledá na ně odpovědi a své odpovědi hledí podložit co nejpřesvědčivějšími argumenty, tedy nějakými daty, která nemusí mít podobu výsledků měření. Nic tudíž nebrání tomu, aby sociální vědci referovali o svém bádání v odborném tisku stejným způsobem jako přírodovědci.

Struktura odborné stati ve společenských vědách však bývá volnější. Pasáže referující o metodě a výsledcích často splývají v jednu a tvoří jednolitě jádro stati. Závěrečná pasáž v mnoha případech nebývá diskusí, ale jen shrnuje základní závěry, k nimž autor dospěl. Základní prvky tak bývají tři: úvod, jádro a závěr. Tato struktura a logika výkladu bývá modifikována do podoby různých žánrů. Nejprve vysvětlím smysl a účel tří základních prvků odborné stati, jejíž autor se drží základních zásad anglosaského stylu.

³⁰ Téměř učebnicovým příkladem sociologické empirické stati jsou stati P. Matějů a J. Strakové [Matějů, Straková 2003] nebo K. Vlachové [2003].

Úvod

Čtenář odborník, který se zabývá problémem, jemuž je věnována určitá stať, chce především vědět, zda její autor dospěl alespoň tak daleko jako on sám, zda si klade stejné nebo podobné otázky, jak je formuluje, jak na ně odpovídá a k jakým závěrům směřuje (jaký je základní cíl jeho práce). Odpovědi na tyto otázky hledá v úvodní části, jíž by měl každý autor věnovat velkou péči.

Nejdříve je třeba sdělit, jaký problém výzkum, o němž text informuje, řeší. V rámci výkladu problému by měl autor alespoň velmi stručně shrnout dosavadní úspěchy a neúspěchy na daném poli bádání. Je také vhodné podrobněji vyložit, co a proč se zatím nepodařilo uspokojivě řešit, na kterou z nezodpovězených otázek se autor zaměřil a proč. Vzhledem k tomu, že ve společenských vědách se k řešení jednotlivých problémů přistupuje z nejrůznějších zorných úhlů (teoretických a metodologických perspektiv nebo v rámci různých tzv. škol a směrů), mělo by být z úvodu jednoznačně patrné, na které autory (typ řešení) práce navazuje – ke kterému teoretickému nebo metodologickému směru se její autor hlásí. Užitečnou a často opomíjenou součástí úvodní pasáže je informace o logice výkladu, tj. jak je problém rozčleněn do dílčích otázek, v jakém pořadí a proč jsou řešeny a kam směřuje výklad, tj. k jakému základnímu závěru autor dospěl.

Většinu studentů je obtížné přesvědčit, aby už v úvodu spolu s logikou výkladu nastínili i základní závěr, k němuž dospěli. Mají totiž pocit, že se pak v závěru jenom opakují. Jejich protesty lze shrnout například do této námitky: „K čemu psát dlouhý text, když se pointa vyzradí hned na začátku? Poutavější je přece text, při jehož čtení až do konce s napětím očekává řešení.“ Skutečně, někteří studenti by nejráději psali své texty jako svého druhu detektivky. Chtějí čtenáři v závěru ukázat, že řešení už měl dávno v textu před sebou.³¹ Svůj názor řada studentů změní, až když musí při psaní diplomové práce číst stovky stránek nepříliš dobře strukturovaných textů. Teprve potom naznaží, že z hlediska

³¹ V tom případě by se však měli držet dvaceti pravidel pro psaní detektivek, zejména toho, jež požaduje, aby měl čtenář stejnou příležitost vyřešit záhadu jako detektiv, což znamená, že všechny stopy musí být uvedeny a jasně popsány. To však bývá často náročnější, než v úvodu jasně říct, k jakému cíli směřujeme a jak budeme ve výkladu postupovat. (Za upozornění na toto pravidlo vděčím P. Marešovi.)

čtenáře (a zároveň kolegy autora, jímž se při čtení stávají) jde o styl příjemný a pohodlný. Ocení, že nemusí soustředěně číst každý text slovo od slova, aby zjistili čeho se vlastně týká, ale dobře strukturovanými texty mohou jen efektivně listovat, na tomto základě si o nich udělat relevantní představu a podrobně se věnovat jen těm z nich, které skutečně pro svou práci dobře využijí. Při listování takovým textem totiž čtenář vždy na základě dobře napsaného úvodu ví, kde se zhruba v textu nachází, co této pasáži předcházelo a co může očekávat v pasážích následujících. V závěru samozřejmě není nutné a ani vhodné doslova zopakovat, co bylo řečeno v úvodu, kdy čtenář ještě nezná analýzu. V závěru lze výsledek formulovat zcela jinak než v úvodu, neboť se lze odvolat na argumenty předložené v jádru textu.

Takový přístup zároveň snižuje riziko nedorozumění. Zdůrazní-li autor v úvodu logiku svého výkladu a ukáže-li, k jakému cíli směřuje, říká tím zároveň, co považuje za podstatné, a dává návod, jak text číst. Zvyšuje tím pravděpodobnost, že čtenář bude text číst tak, jak byl míněn. Takto informovaný čtenář se zpravidla stává autorovým spojencem. Rozhodne-li se číst text celý, je pozitivně motivován, a pokud ho jen prolistuje, má o práci alespoň základní představu. V obou případech lze očekávat, že stať ocituje, případně ji někomu přímo doporučí (čímž autor získá dalšího čtenáře). Službou čtenáři autor slouží i sobě.

Jádro

Každý odborný text by měl být psán s cílem informovat kolegy (odbornou veřejnost) o nějakém objevu. Je pravda, že ve skutečnosti tomu tak často nebývá. Publikační činnost je součástí profese, zdrojem statusu a ocenění každého badatele. Nejen studenti jsou někdy nuceni psát, aniž před tím dospěli k nějakému zásadnímu objevu. Takovou praxi však nepřekročí-li určitou míru, není třeba odsuzovat. Musí-li člověk psát, ačkoli původně neměl co sdělit, a dodržuje-li při tom základní požadavky psaní odborného textu, zpravidla k nějakému, byť drobnému, objevu dospěje. Samotným zveřejněním se však objev stává součástí vědění v daném oboru jenom potenciálně. Reálně do něj vchází, teprve až ho odborná veřejnost nejen vezme na vědomí, ale také prověří. V jádru stati hledají její představitelé odpověď především na dvě otázky: Jak autor při ověřování odpovědí na své otázky postupoval a proč

se rozhodl pro takový postup? O jaké a jak kvalitní argumenty své odpovědi opírá? Obě tyto otázky musí autor předjímat a dát na ně v textu odpovědi. Stejně jako ve všem, i zde musí dodržet únosnou míru. Zahltí-li čtenáře příliš mnoha metodickými detaily, může řadu z nich odradit. Při rozhodování o tom, do jakých podrobností zvolenou metodu popsat, musí zvážit, nakolik je pro problém specifická. Obecně řečeno, je třeba podat takové informace, aby bylo zřejmé, jakým způsobem byly hypotézy testovány. Detailní informace, pokud je autor z nejrůznějších důvodů považuje za důležité, je lepší uvést v dodatku nebo příloze.

Volba metody vždy úzce souvisí s hypotézami, s nimiž je třeba rovněž čtenáře seznámit. Častou námitkou (nejen studentů) v této souvislosti bývá, že ve společenských vědách se většinou bez hypotéz obejdeme. Jde však o mýtus plynoucí z utopické představy tzv. úplné indukce, tj. víry, že se můžeme odpoutat od svých omezených zkušeností a zkoumat svět kolem sebe zcela nepředpojatě, tzv. „objektivně“. Tomuto obecně metodologickému problému se v sociologii věnoval zřejmě jako první M. Weber, obecněji například K. R. Popper. Oba v této souvislosti přesvědčivě ukázali, že nejsme schopni pozorovat realitu v celé její totalitě, a proto se vždy zaměřujeme jen na její část. V pozadí takového výběru vždy stojí nějaká hypotéza, jíž si nemusíme být vědomi. V této souvislosti se hovoří o intuici. Intuice však není ničím jiným než souborem jakýchsi mlhavých hypotéz, které badatel v dané chvíli není s to jasně a zřetelně formulovat. Vědci, a to i v přírodních vědách, zejména na počátku výzkumu určitého problému, vycházejí spíše z intuice než z jasně a jednoznačně formulovaných hypotéz. Intuice je však, jak říká Popper, badatelova soukromá věc [Popper 1994: 109]. Jakmile vstupuje se svými objevy do diskuse, musí umět své podvědomé předpoklady převést do explicitně formulovaných hypotéz a ukázat, jak je lze ověřit, případně vyvrátit. Jakkoli původně vyšel z intuice, jakmile o svém bádání nebo výzkumu podává zprávu, musí se zamyslet nad tím, z jakých – byť neuvědomovaných – předpokladů vyšel a jak (případně zda vůbec) prověřil jejich platnost. Pokud tak neučinil, nenapsal odbornou stať.

Informovat je také třeba o datech, o něž se závěry opírají. Daty, jak už bylo řečeno, jsou ve společenských vědách velmi často texty, jejichž kritická analýza představuje hlavní cíl mnoha odborných

statí. V takovém případě je třeba vedle vlastní analýzy podat rovněž charakteristiku použitých textů (případně i jejich autorů) z hlediska otázek, jež si autor v úvodu položil, a zdůvodnit jejich výběr; říct, proč považuje tento výběr za dostatečně reprezentativní, případně vyčerpávající apod. Jádro odborné stati často představuje právě tato informace spolu s propracovanými argumenty (často v podobě parafrází a citací s přesnými odkazy) ke všem závěrům a tvrzením, jež autor v textu předkládá.

Závěr

Má-li být odborná stať impulsem pro věcnou diskusi, nestačí pouze předložit zjištění, k nimž autor dospěl, ale je třeba také ukázat, za jakých podmínek na nich lze dále stavět. Závěr by měl čtenáře ujistit, že autor výsledky své práce nepřeceňuje, že si je vědom úskalí, jimž se sice vyhnul, která však proto nezmizela. Kolega zabývající se toutéž nebo podobnou problematikou si pravděpodobně bude klást otázky tohoto typu: Uvědomuje si autor, že ... (např. předpoklad, z něhož vyšel, není jediný možný)? Vzal vůbec v úvahu, že ... (např. závěry stojí a padají s metodou, která je podezřelá)? Přemýšlel o tom, zda ... (např. jsou jeho data reprezentativní)? V závěrečné diskusi by proto autor měl zhodnotit předpoklady, z nichž vyšel, zamyslet se nad tím, v čem a proč si je jist, kde a proč má určité pochybnosti a jakým způsobem by je bylo možné zmírnit. Měl by také ukázat, které otázky a proč zůstávají zcela otevřené, kam bude vhodné napřít další úsilí atd. S určitou nadsázkou lze říct, že diskuse je skutečným vyvrcholením bádání, o němž stať referuje. V závěru odborných statí opírajících se o analýzu textů často nalezneme spíše než úvahu o výsledcích shrnutí základních závěrů, k nimž autor dospěl, případně obecné úvahy o jejich významu. Ani v tomto případě by však diskuse neměla být opomenuta. Za větší nešvar však považuji sklon některých studentů (a bohužel i zkušenějších autorů) otevřít v závěru zcela nový problém, nebo text završit tvrzením, které vůbec nevyplývá z předchozího textu a k němuž proto ve stati nenalezneme žádné argumenty. Opomene-li autor diskusi, měl by alespoň důsledně dbát, aby byl závěr vyvrcholením předchozího textu. Znamená to důsledně se držet problému, jemuž je věnováno jádro stati, a formulovat jen takové závěry, k nimž lze v textu nalézt argumenty.

S výše nastíněnou formou odborné stati se setkáváme v různých obměnách, tzv. žánrech. V pozadí této různorodosti stojí především rozdílné cíle badatelské práce, o níž stať referuje. Povaha těchto cílů se odráží v různých typech dat a metod, jichž bylo v bádání využito, což se nutně projeví i ve výsledné formě stati, která o něm referuje. V časopisech a sbornících se vedle empirické stati nejčastěji setkáváme s šesti dalšími žánry: kompilace, komparace, recenzní stať, přehledová stať, odborná esej a původní teoretická stať. Největší pozornost věnuji kompilaci a komparaci, tj. žánrům, s nimiž se (vedle empirické stati) v pracích studentů společenských věd setkáváme nejčastěji. Odborné eseje a zejména původní teoretické stati se věnují spíše jen pro úplnost. Dle mého přesvědčení jde o žánry, jež lze doporučit jen mimořádně talentovaným studentům, které je třeba vést zcela individuálně.

Jednotlivé žánry představují určité konstrukty, jimž se skutečné texty tu více, tu méně blíží. U každého uvádím jako příklad některou ze statí publikovaných v *Sociologickém časopise*, nikoli však jako vzor, jehož je třeba se úzkostlivě držet, ale spíše proto, aby měl čtenář možnost konfrontovat obecnou charakteristiku (svého druhu ideální typ) s realitou. Při hledání příkladů jsem se omezila na stať publikované v posledním úplném ročníku *Sociologického časopisu* (čtyři čísla v českém jazyce ročníku 2003) a jako příklady uvádím stati, jež se podle mého názoru nejvíce blíží ideálním typům jednotlivých žánrů. Sotva bych totiž našla snadno dostupné klasické vzory. Protože žánr je ideální typ, nelze často u reálných textů jednoznačně rozhodnout, zda jde např. o kompilaci nebo komparaci, přehledovou nebo recenzní stať atd. Kromě toho například kvalitní kompilace bývá částečně komparací atd. Smyslem níže uvedeného členění žánrů je upozornit, že odborné texty píšeme s různými cíli a každý z nich klade na autora specifické nároky, jimž je třeba vyhovět. V odborných textech rozhodně nejde o žánrovou čistotu (ostatně tento požadavek dnes začíná být věcí minulosti obecně). Základními požadavky jsou přesnost (formulací, odkazů a další evidence), původnost a přínos – nejen pro poznání, ale také pro další výzkum, rozvoj teorie, ale i výuku a studium.

4.3.1 Kompilace (kompilát)

Slovo kompilace pochází z latinského slovesa *compilare*, které znamená vykořistit nebo vykrást. Je tvořeno předponou *com* (dohromady) a původním slovesem *pilare* – oloupit, vykrást. Doslova tedy *compilare* znamená nakrást si (nahromadit bohatství loupežemi). Slovníkové definice kompilace nebo kompilátu jakožto literárního žánru obvykle kromě výkladu zahrnují i hodnocení odvozené od tohoto latinského kořenu, které se pohybuje od příkrého odsudku, kdy je kompilace charakterizována jako „sestavení cizích poznatků bez vlastního přínosu, nepůvodní dílo“ [Velký slovník naučný], přes mírně smířlivější formulaci „literární umělecké nebo vědecké dílo vzniklé výběrem cizích poznatků nebo netvůřícím způsobem“ [Slovník cizích slov] až po vcelku nepředpojatou definici kompilátu jakožto práce „založené na přebírání a novém sestavování“ [Velký slovník naučný].³² Kompilace je snad nejspornějším žánrem odborného textu. Nežádka bývá, jakožto výsledek netvůřící až parazitní činnosti, považována za opovržením hodný nebo dokonce nepřijatelný žánr. Typickým příkladem je postoj Duffkové, která ve svém výčtu důsledků nekonceptního přístupu ke zpracování diplomové práce uvádí kompilaci jako příklad práce „poskytující pouze přehled (často zcela neuspořádaný) o tom, co kdy kdo o zkoumaném problému řekl či napsal“, v němž většinou „chybí i jen určité seřazení či klasifikace jednotlivých názorů, spojování vyjmenovaných pojetí bývá násilné bez logické návaznosti a zcela se zde postrádá vyjádření vlastního stanoviska studenta“. Výsledkem kompilování je „nevyhovující práce bez jakéhokoli přínosu“ [Duffková 1984: 20].

Text vyznačující se uvedenými rysy je mimo jakoukoli pochybnost textem špatným a nepřijatelným. Stručně řečeno, uvedený popis se týká nekvalitní kompilace. Na rozdíl od Duffkové se domnívám, že důkladně zpracovaná kompilace může představovat velmi systematické shrnutí toho, „co kdy kde kdo o zkoumaném problému řekl či napsal“ a lze napsat i kvalitní kompilaci, která může být velmi užitečnou.³³ Kvalitní kompilace je promyšlenou

³² Běžně jsou slova kompilace a kompilát považována za synonyma. Tvůrci *Velkého slovníku naučného* zjevně rozlišují činnost (kompilace – sestavování) a její výsledek (kompilát – text založený na kompilaci).

³³ Kompilace tohoto typu se ovšem do značné míry překrývá s jiným žánrem, tzv. přehledovou statí, o níž pojednávám samostatně.

syntézou různých názorů na určitý problém (či jeho pojetí). Musí se však opírat o systematické uspořádání, které v žádném případě nemůže být výsledkem netvůrčí činnosti. Poctivě zpracovaná kompilace (či chcete-li kompilát) je vždy výsledkem tvůrčího přístupu. Její užitečnost spočívá nejen v tom, že poskytuje stručný přehled o bádání v určité oblasti, ale může představovat i první krok v postupu vpřed, přešlapuje-li se při řešení nějakého problému dlouho na místě. Kompilací je také koneckonců většina učebnic.

Z uvedeného vyplývá, že většina slovníkových definic kompilace se týká spíše nezdařených nebo nesprávně zpracovaných odborných textů. Pokud autor dodržuje požadavky publikační etiky, veškeré převzaté poznatky a formulace řádně označí a odkáže na jejich zdroj, nemůže být kompilace považována za plagiát (krádež). Dobře zpracovaná kompilace může čtenářům ušetřit mnoho času, shrne-li například různé aspekty určitého problému, které jsou roztroušeny ve značné počtu prací, propojí-li různé koncepce určitého problému v jednu apod. Není už pak třeba tyto práce a koncepce vyhledávat a shánět a lze si udělat dobrý přehled o stavu jeho řešení. Navíc je k dispozici podložená informace, na jejímž základě se ten, kdo se s danou problematikou teprve seznamuje, může rozhodnout, které z množství textů jsou k řešení tématu, jemuž se chce věnovat, podstatné a které lze ponechat stranou.

Odborná kompilace nejčastěji představuje výklad nějakého problému s využitím různých zdrojů: například „Tradiční společnost jako sociologický pojem“ nebo „Rasismus jako sociologický problém“ apod. V úvodu by autor měl stručně zhodnotit význam problému, jemuž se věnuje, případně sdělit, proč upoutal jeho pozornost. Měl by si především uvědomit, že píše odborný text, jehož cílem je, stejně jako u každého jiného, zodpovědět nějakou otázku (otázky). Tuto otázku (problém) je třeba v úvodu explicitně uvést, naznačit cestu k odpovědi, a to nejlépe v souvislosti se strukturou textu. V následující pasáži by čtenář měl být seznámen s daty, jimiž jsou v daném případě práce, které jsou v kompilaci využity. Autor by je měl stručně charakterizovat a zařadit do širšího kontextu (například historického, tematického, z hlediska teoretických perspektiv apod.). Měl by také zdůvodnit jejich výběr, a to zejména opírá-li se o práce méně známé, v daném kon-

textu zdánlivě nereprezentativní apod. Zdůvodnění by rozhodně nemělo chybět tam, kde je ignorována nějaká práce, která se pro dané téma považuje za základní. Metodou jsou v případě kompilace otázky, na něž v analyzovaných textech hledáme odpověď. Rámcově s nimi byl čtenář seznámen již v úvodu. Ve vlastní analýze bývají dekomponovány do několika otázek dílčích, přesněji formulovaných ve vztahu k „datům“ (tj. textům, na nichž je kompilace postavena). Bývá užitečné tyto formulace zdůvodnit – ukázat, jak souvisí s texty, s nimiž pracujeme. Jádrem textu je vlastní analýza, tj. hledání odpovědi na dané otázky, u nichž se nesmí zapomenout na odkazy.³⁴ Odkazy v kompilaci představují základní argumenty. Pokud má čtenář určité pochybnosti, například o tom, zda autor správně interpretuje pasáž, kterou cituje, může na základě odkazu snadno ověřit, zda jsou oprávněné. Závěr kompilace zpravidla nebývá diskusí v pravém slova smyslu, ale spíše odpovědí na základní otázku exponovanou v úvodu. V každém případě by měl být syntézou relevantních myšlenek zpracovávaných textů, či výběrem a zdůvodněním jednoho z pojetí, s nimiž se autor v těchto textech setkal. V závěru by měl autor alespoň shrnout, k čemu ve své práci dospěl.

Příkladem kompilace je stať Luďka Sýkory [2003], v níž shrnul základní společenské důsledky suburbanizace, které našel ve 43 titulech našich i zahraničních autorů. Text autor v úvodu charakterizuje jako úvodní sondu do problematiky, v jejímž rámci si stanovil tyto cíle: „definice suburbanizace, diskuse některých úskalí vyplývajících z obvyklých způsobů empirických sledování suburbanizace, stručný přehled hlavních příčin a důsledků procesu a nastínění vybraných námětů pro výzkum sociálních důsledků suburbanizace“ [c.d.: 219]. Tyto cíle jsou zároveň osnovou jeho výkladu, jenž je rozdělen do čtyř subkapitol, z nichž poslední nazval „Místo závěru: náměty a otázky pro výzkum suburbanizace a jejích sociálních důsledků“. V pozadí uvedených námětů a otázek stojí syntéza poznatků předložená v předešlých kapitolách.

Protože kvalitní (a tudíž přijatelná) kompilace je vždy výsledkem tvůrčího zpracování poznatků, k nimž dospěli jiní, a nikoli

³⁴ Někdy je obtížné studenty přesvědčit, že odkazovat musíme i tehdy, pracujeme-li jen s jedním (natož s dvěma a více) texty. Odkazy zde nejsou pouze důkazem toho, že autor zvládl etiku odborné práce (viz kapitolu 5. Hlavní zásady publikační etiky), ale představují svého druhu důkazní řízení.

mechanickou (a tudíž netvůrčí) montáží výpisků z četby, bývá pro studenty poněkud riskantním žánrem. Výsledkem jejich snažení často skutečně bývá jen mechanické propojení jednotlivých názorů, pojetí nebo dokonce přímo citátů. Konglomerát výpisků propojených různými „oslými můstky“ bez jakékoli vůdčí myšlenky nebo ideje není odborným textem. Kvalitní kompilaci lze přirovnat k jakési koláži, kdy z výsledků práce druhých tvoříme nové, originální a promyšlené dílo.

Kompilace však přesto může být dobrým žánrem pro drobnější studentské práce, zejména pro úplné začátečníky, kteří se s určitým problémem teprve seznamují. V takovém případě je však spíše než odborným textem jeho simulací. V kompilační diplomové práci (ať už bakalářské, či magisterské) student prokazuje, „že kriticky přehlédl větší část existující literatury (spisů, které již byly v daném oboru napsány a publikovány), že je schopen stávající problematiku jasně vyložit a že dokáže dát do vzájemných souvislostí různé přístupy a názory tak, aby vznikl inteligentní, syntetický přehled, který by pak mohl posloužit jako zdroj důležitých informací i odborníkovi z daného odvětví, který se studovaným tématem nikdy nezabýval konkrétně a do hloubky“ [Eco 1997: 21]. Je zřejmé, že k přípravě a napsání takového textu je zapotřebí především více času (ke studiu literatury) a většího prostoru (minimálně 20 normostran) pro prezentaci výsledků analýzy a syntézy prostudované literatury.

Rozhodne-li se student pro tento žánr, měl by se především držet této *hlavní zásady*: Kvalitní kompilace není mechanickým spojením cizích myšlenek, ale jejich tvůrčí syntézou.

4.3.2 Komparace

Slovo komparace je rovněž latinského původu a znamená srovnání. Text tohoto žánru podává zprávu o průběhu a výsledcích porovnávání dvou nebo více textů, pojetí nebo přístupů k určitému problému nebo jeho řešení. Předmětem komparace mohou být i metody nebo empirické výzkumy atd. V zásadě lze srovnávat cokoli, nalezneme-li nějaká společná kritéria, jejichž prizmatem se lze na srovnávané objekty dívat; nějakou společnou třídu, do níž je lze umístit a v jejímž rámci je lze dále třídit. Srovnávat

můžeme i pověstná jablka s hruškami; například jako plody, které mají některé vlastnosti společné a jiné rozdílné, nebo jako symboly používané v různých souvislostech, srovnávat můžeme i to, nakolik se stávají předmětem uměleckého ztvárnění v malířství a ve fotografii... Čtenáře jistě napadne mnoho dalších kritérií.

Výsledkem každé komparace je nějaký typ klasifikace, která je vždy tzv. Prokrustovým ložem³⁵, protože představuje větší či menší znásilnění mnohotvárného světa idejí a myšlenek anebo mezilidských vztahů. V sociálních vědách se v této souvislosti pracuje s tzv. ideálními typy, jejichž autorství je připisováno M. Weberovi, jenž je ve svých teoretických úvahách v rámci sociálních věd jako první explicitně používal, popsal a pojmenoval. Ideální typ vymezil jako smyšlenou konstrukci sociálních jevů a procesů v ideálních (ve smyslu pomyslných a nikoli skutečně existujících) podmínkách, například v přísně deterministickém prostředí bez nahodilých vlivů. Taková konstrukce tedy není ideální ve smyslu žádoucnosti, ale v tom smyslu, že reálné jevy a procesy se jí jen více či méně blíží (blíže viz např. [Weber 1998: 151–153]). Jde o účelný nástroj komparace, na jehož základě lze jednotlivé koncepce, myšlenky nebo i metody srovnávat podle toho, nakolik se blíží nějakému ideálnímu typu.

V úvodu komparace, stejně jako v každém jiném odborném textu, autor charakterizuje problém, jemuž se v textu věnuje, případně poukáže na jeho význam, důležitost nebo aktuálnost v širším kontextu oboru atd. Problém je užitečně dekomponovat do několika dílčích otázek, které se promítnou do výběru kritérií srovnání. Hned na začátku tak autor vlastně v hrubých rysech nastíní metodu komparace a při té příležitosti může také zdůvodnit strukturu práce. Podrobnější informaci o datech je vhodné spojit s pasáží, která se věnuje metodě podrobněji. Podobně jako v kompilaci bývají často i v komparaci daty texty. Pokud texty slouží jakožto primární data, srovnává-li autor například dílo nebo koncepcí konkrétních autorů, je jejich výběr přímo dán výzkumnou otázkou. Představují-li spíše data sekundární, kdy jde například o srovnání různých pojetí, výkladů nebo zjištění,

³⁵ Prokrustés je postava řecké mytologie. Byl to loupežník, který zval pocestné do své chýše, kde je uložil na lože, jehož rozměrům je surově přizpůsoboval. Vyšším usekával hlavu nebo údy, menší natahoval.

měl by autor zdůvodnit jejich výběr a zhodnotit jejich „kvalitu“ pro účely zamýšleného srovnávání³⁶, případně ukázat na jejich úskalí. Zvláštní pozornost je nutné věnovat výběru a zdůvodnění kritérií. Téměř vždy jde o výše zmíněné Prokrustovo lože. Průběh a výsledky komparace je třeba podpořit empirickou evidencí, jíž jsou opět odkazy, citace a parafráze. Závěr komparací bývá často diskusí, tj. úvahou o užitečnosti a relevanci typologie, k níž autor dospěl. Jak už bylo řečeno, každá klasifikace nebo typologie, která je výsledkem komparace, je téměř vždy ideálním typem, jemuž se realita tu více tu méně blíží. Je proto dobré zhodnotit výsledky srovnání i z tohoto hlediska a ukázat nejen přednosti zvoleného přístupu, ale také jeho meze.

Rada odborných statí se pohybuje na pomezí kompilátu a komparace a někdy je obtížné určitý text z tohoto hlediska jednoznačně zařadit. Příkladem jednoznačné komparace je stať Miroslava Nováka [2003]. Ačkoli se důsledně neodrží anglosaského stylu, jeho základní rysy zde nalezneme. V úvodu autor exponuje problém nebo cíl svého srovnání: hodlá ukázat, že kritiky klasické doktríny demokracie z pera K. R. Poppera a J. A. Schumpetera mají mnoho společného, „což v odborné literatuře zůstalo (...) téměř nepovšimnuto“ [c.d.: 12]. Protože koncepcím demokracie těchto autorů politologové „nevěnovali pozornost, jakou by si zasluhovala“ [tamtéž], a není tudíž těm, kdo je nečetli, pravděpodobně známa, představuje jádro statí jejich výklad; nejprve koncepce Schumpeterovy, poté Popperovy. Ve výkladu Novák hojně využívá i sekundární literaturu. Půdu pro závěrečné srovnání si připravil tím, že Schumpetera čte „s Popperovou pomocí“ [c.d.: 14]. Jinými slovy srovnávací hlediska odvíjí od Popperovy koncepce, k níž hledá paralely v koncepci Schumpeterově. Po výkladu Popperova pojetí přistupuje k vlastnímu srovnání, v němž zároveň shrnuje předchozí analýzu. Ukazuje, v čem jsou názory srovnávaných přístupů prakticky stejné a v kterých aspektech se přece jen liší. V závěru pak vyzdvihl dvě teze, v nichž se srovnávaní teoretikové shodují a které podle jeho názoru mají co říct i k dnešní situaci.

³⁶ O texty, publikované přístupy a jejich výsledky se můžeme opírat i při srovnávání metod. Přesvědčivější je však opřít srovnání o vlastní terénní práce. V takovém případě je výsledná zpráva svého druhu empirickou statí.

Komparace je vedle kompilace ve společenských vědách nejfrekventovanějším žánrem studentských prací. Podle mých zkušeností dávají (zejména nezkušení) studenti přednost kompilaci před komparací, protože se jim jednak zdá být snazší a jednak mají pocit, že je tolik nebrzdí v tvůrčím rozletu. Svým způsobem je to pravda. Pokud však student zvolí komparaci, je větší pravděpodobnost, že výsledkem bude odborný text. Hledání kritérií (společné třídy a diferencujících podtřídy) ho nutí, aby celou práci promyslel předem, což přispívá k jasnější strukturaci textu, jednoznačnosti tvrzení a jasnosti argumentů. Zvolí-li začátečník kompilaci, často se stává, že začne psát, aniž text předem promyslel, a vystavuje se tím nebezpečí, že sklouzne do povšechného povídání, které nemá s odborným textem nic společného. Kompilace zdánlivě³⁷ vyžaduje méně námahy, protože nemusíme hledat srovnávací kritéria. Ta však, jakmile jsou stanovena, výrazně usnadní analýzu i vlastní psaní textu. S mírným přeháněním lze říct, že kritéria autora při psaní sama vedou. Napsat komparaci je tak v zásadě snazší.

Hlavní zásada psaní komparace tedy zní: mimořádnou pozornost je třeba věnovat výběru kritérií srovnání.

4.3.3 Recenzní stať (rozbor díla)

Jak plyne z názvu, je recenzní³⁸ stať rozsáhlejšími zhodnocením nějakého díla, jímž spíše výjimečně bývá jediná publikace. Daleko častěji jde o několik prací různých autorů zabývajících se stejným nebo podobným tématem a publikovaných v krátkém časovém rozmezí. Jiným příkladem je situace, kdy autor zasadí hodnocení recenzované práce do kontextu dalších významných nebo jinak zajímavých publikací věnovaných podobnému problému. Kvalitní rozbor a zhodnocení se téměř nikdy neobejde bez nějakého srov-

³⁷ U kompilace stejně jako u komparace musíme mít nejprve jasno o metodě (jíž jsou v případě kompilace otázky a v případě komparace kritéria). Z tohoto hlediska základní rozdíl mezi komparací a kompilací tkví v tom, že kompilaci (nekvalitní) lze napsat, aniž bychom si dříve rozmysleli metodu. V případě komparace je takovýto postup obtížnější, a tudíž hrozí menší nebezpečí, že výsledný text bude zcela nepřijatelný.

³⁸ Z latinského recensere: přehlížet, posuzovat, uvažovat.

nání. Recenzní stať je vlastně komparací, která však bývá volnější, a to v tom smyslu, že jejím předpokladem ani výsledkem nebývá žádná typologie nebo klasifikace. Jde spíše o zvážení přínosu daného textu v nějakém širším kontextu. Předmětem recenzní stati může být i samostatná mimořádně závažná nebo náročná publikace významného autora. V takovém případě však její součástí zpravidla bývá alespoň rámcové zhodnocení jeho dalších stěžejních prací. S hlubším rozbořením a zhodnocením celoživotního díla se ale setkáváme spíše v podobě knižní publikace než stati. V odborném tisku se stati tohoto typu neobjevují příliš často. Pokud ano, tak například v podobě nové interpretace nějakého klasického díla, případně zevrubného zhodnocení nějaké hojně citované nebo něčím převratné práce apod. Čím významnějšího autora se text týká, tím o něm a jeho díle existuje rozsáhlejší tzv. sekundární literatura, kterou je třeba v analýze využít a rovněž kriticky zhodnotit. V takovém případě je součástí rozboru i mi-niaturní přehledová stať³⁹.

Aby bylo hodnocení dostatečně přesvědčivé, musí jeho autor prokázat, že textu, jímž se zabývá, dobře porozuměl a chápe ho v kontextu, v němž byl napsán. Bývá proto zvykem v úvodu stručně představit autora recenzované práce a ukázat, jaké místo analyzovaná práce zaujímá v jeho dosavadním anebo životním díle. I v tomto žánru je samozřejmě třeba vyhovět základnímu požadavku na vědeckou práci, tj. nejprve zjistit, zda se dílem, jež je předmětem našeho zájmu, už dříve někdo nezabýval. Pokud už práce byla recenzována, měla by o tom stať informovat a autor by také měl prokázat znalost alespoň základní sekundární literatury (tj. prací vztahujících se k recenzované práci nebo jejímu autorovi). Autoři jedné příručky přirovnávají analýzu textu k hypotetické situaci, v níž rozebíráme automobil na jednotlivé součástky a přitom vysvětlujeme, k čemu a jak slouží, zda a nakolik je jejich činnost koordinována a nejsou-li zdrojem poruch [Guide 1986: 75]. Obvyklým cílem recenzní stati je odpovědět na otázku, jaké jsou přednosti a omezení práce, o níž referuje. Aby byla odpověď na tuto otázku dostatečně přesvědčivá, musí být podložena argumenty, které se musí opírat o zevrubnou analýzu díla, kterou je třeba doprovodit odkazovým aparátem. Jádrem stati je rozbor

³⁹ Viz následující kapitolu.

textu, nikoli jen jeho stručné převyprávění nebo mechanický výtah.

Samostatnou pozornost je vždy třeba věnovat pojmovému aparátu. V sociálních vědách existuje řada problémů, při jejichž řešení různí autoři pracují s tímž pojmem, ale dávají mu různý význam. Příkladem může být pojem postmoderní společnost. Někdo takto charakterizuje současné vyspělé země západního typu, jiní tvrdí, že k postmoderní společnosti teprve směřujeme. Jiným příkladem ze současnosti je pojem střední třída – co autor, to jiné vymezení. Pracuje-li autor recenzované práce s pojmem (pojmy) tohoto typu, například s pojmem „nová střední třída“, a jde-li navíc o pojem v práci klíčový, musí se na něj podrobněji zaměřit a ukázat souvislosti, přednosti a omezení zvolené definice, zhodnotit, nakolik ovlivnila řešení celého problému, atd. Diskuse nabývá podoby úvahy o variantních řešeních, případně kritiky řešení, jež zvolil autor recenzovaného textu, někdy i návrhů a doporučení pro další práci v tomto směru. Závěr bývá stručným shrnutím přínosu analyzované práce nebo prací.

Příkladem recenzní stati je text Radky Radimské [2003], jenž je věnován teorii soukromého života francouzského sociologa Françoise de Singlyho. Opírá se o dvacet titulů tohoto autora a dalších třicet prací, v jejichž kontextu o jeho teorii referuje. V jádru textu podává výklad teorie, jež zasazuje do širšího kontextu francouzské sociologie rodiny s důrazem na pojetí rodiny v díle É. Durkheima a P. Bourdieua. Druhým kontextem je konstruktivismus interpretativní sociologie P. L. Bergera a H. Kellnera. V závěrečné pasáži autorka analyzovanou teorii stručně charakterizuje a hodnotí. Na jedné straně vyzdvihuje, že Singlyho teorie „umožňuje odhalit fungování i dysfunkce“ rodiny a zároveň ukazuje, jakým způsobem se současná rodina přizpůsobuje stále více se individualizující společnosti, „v níž jsou vztahy mezi lidmi založeny na dobrovolnosti“. Na druhé straně však Singlymu vytyká, že jednak podceňuje mocenské vztahy a mechanismy dominance a jednak se ve své kritice determinismu dostává do druhého extrému, „neboť podceňuje strukturální vlivy a sílu omezující individuální svobodu“ [c.d.: 683].

Ve studentských pracích se v této souvislosti lze nejčastěji setkat s rozbořením a hodnocením nějaké klasické nebo významné novější rozsáhlejší práce, zřídka s rozbořením celého díla nějakého

autora. Jde o žánr relativně schůdný, pokud je předmětem analýzy nějaký doposud nezpracovaný text. Čím je text známější, s tím větším objemem sekundární literatury je třeba se vyrovnat a tím obtížnější je přijít s něčím zajímavým nebo novým. V recenzní stati nelze rozbor a kritiku určité práce opřít pouze o její četbu a o vkus recenzenta.

Hlavní zásada při psaní recenzní stati zní: nelze se omezit na popis recenzované práce (díla, autora). Musí jít o výklad a hodnocení, které je zasazeno do širšího kontextu.

4.3.4 Přehledová stať

Přehledová stať je typickým „hraničním žánrem“ mezi kompilací a komparací. Zatímco kompilát, tak jak je popsán výše, představuje syntézu nebo strukturovaný popis výběru určitých poznatků, přehledová stať by měla být co možná vyčerpávajícím přehledem o dosavadním bádání v určitém směru s úplným seznamem stěžejní relevantní literatury. Aby takový přehled nebyl jen anotovanou rešerší⁴⁰ (z níž přehledová stať vychází), je třeba publikace, o nichž pojednává, nějakým způsobem uspořádat, klasifikovat – na základě nějakých kritérií je porovnat a zhodnotit. V tomto ohledu se přehledová stať překrývá s komparací. Přínosný text tohoto žánru je výsledkem neméně tvůrčího úsilí jako v případě kompilátu a komparace, ač to na první pohled nemusí být zjevné. Ve srovnání s kompilátem je navíc náročnější na přesnost popisu a úplnost relevantního materiálu, o něž se opírá. Autor přehledové stati by měl mít téměř dokonalý přehled o tom, jak se dosud k problému přistupovalo, zda a do jakých slepých uliček se jeho řešení dostalo a jak daleko je dnes. V ideálním případě přehledová stať informuje také o diskusích (alespoň těch nejvýznamnějších), které k danému problému a jeho řešení (k textům) vedly. Obecně lze říct, že by měla zahrnovat výčet všech knižních publikací a statí v relevantních recenzovaných časopisech dotýkajících se daného tématu, případně objevit nějaké interní texty (z univerzit, výzkumných ústavů apod.). Od kompilátu se takový vyčerpávající přehled neočekává, ten se má opírat o promyšlený a zdůvodněný výběr prací relevantních určitému problému.

⁴⁰ O tom, co je to anotovaná rešerše a jak se pořizuje, viz kapitolu 6.1.

Referovat o všech textech nalezených v rámci vstupní rešerše⁴¹ lze jen zcela výjimečně. Snad tehdy, jde-li o nějaký nový, velmi úzce vymezený nebo „menšinový“⁴² problém. Ne vždy jsou také všechny texty dostupné. Texty, o nichž autor ví nebo může důvodně předpokládat, že jsou z nějakých důvodů pro téma stati zásadní, však musí získat v každém případě.

Přehledová stať bývá velmi často úvodní kapitolou rozsáhlejších monografií. Je také povinnou součástí vědeckých prací. Mimořádně zdařilé kapitoly tohoto typu, zejména ty, které podávají výstižný přehled určité problematiky a jejího řešení, bývají publikovány samostatně v různých sbornících nebo odborných časopisech. Zpracování textů (utřídění a zhodnocení) a někdy i jejich výběr bývají v takovém případě do jisté míry účelové, neboť jsou dány kontextem výzkumu, pro jehož účely byla rešerše, na níž stať stojí, pořízena. Proto by autor měl v úvodu kromě tématu a struktury textu čtenáře informovat o kontextu, v němž přehled zpracoval, zejména je-li stať zveřejněna samostatně. Forma a struktura přehledové stati se řídí stejnými pravidly jako kompilace a komparace.

Příkladem práce, která se pohybuje na pomezí přehledové stati a komparace, je sice jen čtyřicetistránková, šíří svého záběru však monumentální práce Jiřího Musila [2003], jenž ji v úvodu charakterizuje jako „komparativní a historickou studii“ [c.d.: 138]. Referuje v ní o vývoji urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě v letech 1950–2000. Hlavním cílem je srovnání teorií tohoto období v USA, západní Evropě s důrazem na vývoj ve Velké Británii, Spolkové republice Německo a Francii, v bývalých socialistických zemích střední a východní Evropy s důrazem na práce z Polska, České republiky a Maďarska a v bývalém Sovětském svazu. Seznam literatury čítá více než 150 titulů. Po úvodní pasáži, v níž je přesně vymezen objekt zkoumání, následuje krátká kapitola, jejímž cílem je zasadit urbánní sociologii v druhé polo-

⁴¹ O vstupní rešerši pojednává kapitola 6.1.

⁴² V každé vědě nalezneme velmi specifická (nezřídka spíše exotická nebo raritní) témata, jimiž se zabývá jen několik málo odborníků. V rámci společenských věd je typickým příkladem úzká specializace v historii např. na zcela konkrétní událost spíše místního významu (například Mostecká stávka), v hudební vědě na konkrétní opus nebo zapomenutého autora, podobně v sociologii nalezneme specialisty, kteří se zaměří na jednoho polozapomenutého autora apod.

vině dvacátého století do širšího kontextu významných hospodářských a sociálních proměn. V jejím rámci Musil stanovil dílčí etapy uvažovaného období, dle nichž je strukturován podrobný popis konkrétních teorií – vždy nejprve v USA a západní Evropě, a poté v bývalých socialistických zemích. Závěrečný „Souhrn a několik závěrů“ představuje stručnou syntézu v podobě krátkých charakteristik tří základních fází padesátiletého vývoje urbánní sociologie.

Přehledová stať bývá poměrně častým žánrem diplomových prací. V tomto případě je největším úskalím výběr tématu, které nesmí být ani příliš úzké (aby bylo o čem psát), ale ani příliš široké (aby bylo zvládnutelné). Student většinou vychází z širšího zadání, které postupně spolu s tím, jak se seznamuje s relevantní literaturou, dle svého zájmu účelně specifikuje.⁴³

Hlavní zásada pro psaní přehledové stati zní: nejdříve se důkladně seznámit s tematikou, o níž má text referovat, a s literaturou, která se k ní váže, teprve potom vymezit konkrétní téma práce.

4.3.5 Odborná esej

Tento žánr se u studentů těší poměrně značnému zájmu a oblibě, zejména pro svoji čtivost a osobitost. Studenti jej také často považují za nejsnazší. Realita je však taková, že napsat kvalitní odbornou esej vyžaduje jak mnoho zkušeností v odborné práci,

⁴³ Účastníci občasných diskusí věnovaných problému „vykořisťování“ studentů zadáváním takových témat bakalářských a diplomových prací, jež pedagogové potřebují zpracovat pro svoji výzkumnou a publikační činnost, mívají na mysli zejména tento žánr. Pokud by ovšem taková praxe měla být pro pedagoga ulehčením, v tom smyslu, že část svých povinností přesouvá na studenta, představuje zároveň značné riziko. Dle mých zkušeností nelze na přesnost a úplnost studentských přehledů spoléhat. Není nic trapnějšího, než když se autor obviněný z plagiátorství brání tím, že vycházel z textu studenta a nevěšil si, že ten opisoval (a někdy dokonce opisoval špatně). Nezbyvá tedy než přehled detailně zkontrolovat, což vyžaduje námahu a soustředění zřídka menší než vlastní zpracování přehledu. Podle mého soudu je oboustranně výhodnější studenty přímo pozvat ke spolupráci na určitém výzkumu nebo textu, než využívat textů, které píšou v rámci studia se zcela pragmatickými cíli.

tak (a možná především) zběhlost v psaní odborných textů. Studentské „odborné eseje“ sice někdy bývají i čtivé, zřídka však jsou odborným textem. Častěji jde o obecné a téměř nepodložené úvahy, jejichž zdánlivá originalita je spíše výrazem nepoučenosti a nedostatečných znalostí než skutečně původním, novým a přínosným pojetím daného problému. Následující pasáž, kterou jsem se rozhodla do této kapitoly zařadit až po určitém váhání, míním spíše jako varování, jež má začínající odborníky od toho žánru odradit, než jako návod, jak odbornou esej napsat.

Odborná esej je žánr, který se zcela vymyká anglosaskému stylu odborných statí. Přísně vzato je sporné, zda je v pravém slova smyslu odborným (vědeckým) textem. Za předchůdce esejí jsou považovány antické filosofické úvahy, dialogy a listy o etických otázkách (latinsky *conata* – pokusy). Francouzský název poprvé (1580) použil Michel de Montaigne pro své poznámky v podobě úvah, komentářů a postřehů k vybraným antickým a křesťanským textům. Montaigne se snažil, jakožto vyznavač „epikurejských“ zásad hédonismu a tolerance, získat pro tento princip i čtenáře svých esejů a líčením svého nitra jim ukázat, jak poznávat sebe sama a naučit se dobře žít [Blackwellova 1995: 320]. Název esej bývá někdy do češtiny překládán jako úvaha, přesným překladem je však pokus.⁴⁴ Dnešní společenskovědní odborné eseje bývají určitým návrhem na řešení nějakého naléhavého aktuálního problému (vědeckého, politického, každodenního života, osudu lidstva apod.), úvahou o tom, jak nejlépe vyřešit nějakou složitou společenskou situaci nebo otázku. Do praktických návrhů tohoto typu se vždy promítá hodnotový svět jejich autora. Esej je do jisté míry určitým vyznáním anebo krédem, čímž se výrazně vzdaluje od odborného textu, jenž má být pokud možno nezaujatou odpovědí na věcnou otázku, výsledkem testování platnosti určitého výroku.

Přívlastek odborný se v tomto případě vztahuje spíše k obsahu než k formě. Formou eseye bývá psána i umělecká próza, literárněkritická nebo publicistická úvaha o aktuálním společenském významném problému, jejímž autorem bývá významná osobnost kulturního, vědeckého nebo společenského života. V pozadí odborné eseye stojí badatelská zkušenost. Jak bylo řečeno, ačkoli

⁴⁴ Z francouzštiny *l'essai* (pokus, zkouška).

je odborný text v zásadě neosobním popisem provedeného výzkumu, v odborné esejí autor vždy vyjadřuje své osobní názory a postoje. Kromě toho je především literárním a až v druhé řadě odborným žánrem. Většina esejí se vyznačuje bohatým jazykem a často i vzletným stylem.

Formou odborné eseje bývají psány i knižní publikace, a to v podobě jedné rozsáhlé eseje nebo souboru několika kratších.⁴⁵ Z hlediska struktury i odkazového aparátu jde o velmi volný žánr. V úvodu kratší eseje autor zpravidla exponuje problém; formuluje otázku a ukáže její naléhavost. Jádrem je důkladnější rozbor daného problému (jeho kořeny, důsledky, dosavadní překážky řešení apod.) a závěr bývá pokusem o nalezení východiska, či náznakem cesty k němu, případně reformulací nebo zasazením problému do nového kontextu apod. Stejně jako jiné žánry bývá i odborná esej opřena o myšlenky a objevy klasiků a dalších odborníků. Autor však s nimi pracuje daleko volněji, než vyžaduje klasická odborná stať. K jednotlivým pracím nebo autorům odkazuje jen obecně (tj. jen k názvům a jménům), případně vůbec, neboť předpokládá poučeného čtenáře, jemuž jsou převzaté pojmy nebo myšlenky důvěrně známy.

Příkladem odborné eseje je děkovný projev Zygmunta Bauma, který přednesl při přejímání čestného doktorátu v aule Univerzity Karlovy [Bauman 2003]. Různé děkovné a jiné slavnostní projevy věhlasných vědců a odborníků zpravidla mívají formu odborné eseje, neboť jsou příležitostí k osobnímu vyznání. Učinil tak i Bauman. Po úvodním odstavci, v němž vyjádřil svůj dík a radost nad dobrými vztahy mezi českou a polskou sociologií, přechází k tématu, jemuž věnoval několik svých posledních prací; ke znepokojivému rozporu mezi sebezáchovnými zájmy lidí a etickým přikázáním lásky k bližnímu. Ústřední myšlenkou celého textu je přesvědčení této čelné osobnosti světové sociologie, že v dnešní době „sebezáchova a morálka předepisují stejnou politiku a strategii, neboť prohra druhého už pro mne není výhrou“ [c.d.: 6]. V této souvislosti Bauman připomněl Kanta, který už před dvěma sty lety vývoj k tomuto stavu předvídal, ačkoli tomu tehdy nic nenasvědčovalo. Éra, v níž žil, byla „érou prostoru“, kdy nejžádanější statek představovalo území, které bylo hlavní

⁴⁵ Podtitul esejí nebo eseje nese například většina knih R. Dahrendorfa.

zárukou bezpečnosti. Tato éra však definitivně skončila 11. zářím 2001, kdy se ukázalo, že území už neposkytuje „žádnou ochranu, ať je sebelépe ozbrojeno a opevněno“ [c.d.: 7]. Dále se Bauman zabývá lidskostí a charakterizuje ji s odkazem k Arendtové a Lessingovi jako „otevřenost vůči druhým“. Přes Heldovo spíše pesimistické hodnocení současného vývoje se vrací zpět ke Kantovi, a to k jeho ideálu „univerzální jednoty lidstva“, k níž lidstvo podle tohoto filosofa přirozeně směřuje, neboť ta je v souladu se záměry přírody. Na rozdíl od Kanta je však Bauman přesvědčen, že nejde o zákonitý vývoj, ale že společné lidství je třeba aktivně hledat. Jak tomu v odborných esejích bývá, ani v této nenalezneme seznam literatury a citace jsou spíše volnými parafrázemi výroků z děl, o nichž autor předpokládá, že je vzdělaní čtenáři (posluchači) nepochybně znají.

Sympatie studentů esej získává jistě proto, že je relativně svobodným žánrem, a to nejen z hlediska struktury, ale zejména z hlediska odkazového aparátu. Mají ji v oblibě také studenti s literárními sklony, jimž odborný jazyk připadá suchý, nudný a nevynalézavý. Konečně pro mladé lidi – zejména studující společenské vědy – bývá typická angažovanost a snaha napravit svět. Nicméně pokusy začátečnicků zpravidla nemají s odborným textem nic společného. Bývají spíše nejrůznějším morálkami (mravními výzvami) a rádoby duchaplnými anebo humornými kritikami stavu světa a lidstva (globalizace, konzumerismu, devastace prostředí, nerovnoprávného postavení různých minorit apod.), které vycházejí jen z nejhlubšího přesvědčení jejich autorů o tom, co je správné. Daleko méně – spíše však vůbec – ze znalosti oboru, který studují.

Oproti představám mnoha studentů je odborná esej vysoce náročným žánrem, možná tím nejnáročnějším. Skutečnost, že není jednoznačně formalizován, klade na autora daleko větší nároky než odborná stať v anglosaském stylu. Kvalitní esej předpokládá vedle hluboké znalosti dané problematiky a relevantní literatury i přirozený literární talent nebo dlouholetou spisovatelskou dráhu, spíše však obojí, a možná i svého druhu životní moudrost. Ve své dosavadní pedagogické kariéře jsem se setkala s jedním nebo dvěma studenty, kteří byli schopni napsat vcelku přijatelnou odbornou esej, nikdy však nešlo o začátečníka a vždy o mimořádně nadaného a především sečtělého člověka. Vzдор všemu varová-

ní však jde o mimořádně oblíbený žánr začátečníků, zejména studentů nižších ročníků. Důvodů bude více. Prvním je zřejmě zkrslená představa, že jde o žánr, s nímž mají zkušenosti. Esej se totiž říká různým úvahám, jež psali na střední škole v hodinách českého jazyka nebo občanské výchovy apod.⁴⁶

Hlavní *zásada* je jednoduchá. Odborné eseje bývají přínosné, zajímavé a čtivé jen tehdy, nesou-li osobitou pečť zkušeného badatele a autora. Začátečník proto udělá nejlépe, když jejich psaní odsune na dobu pozdější, až bude mít víc zkušeností.

4.3.6 Původní teoretická stať

Přívlastek původní v názvu tohoto žánru znamená, že autor přichází s vlastním, v nějakém ohledu novým, teoretickým pojetím nebo zpracováním určitého problému, se zobecněním konkrétních poznatků apod. Jde tedy o výsledek snahy uchopit problém v obecnější, abstraktní rovině. Původní teoretická stať se opírá o kritickou analýzu vybraných teorií, nebo zobecňuje empirická zjištění. Výsledkem bývá teorie nebo koncepce, která je nová, alespoň v určitém aspektu. Často prakticky nelze rozhodnout, kdy lze hovořit o původní teoretické stati (předkládající zcela novou originální teorii) a kdy jde spíše o jakousi kompilaci na vyšší úrovni (referující o teorii, jež vznikla propojením nebo úpravou teorií více či méně známých). Není to však vůbec důležité. I ta nejpůvodnější teorie vždy nějakým způsobem navazuje na dosavadní bádání. Tak například i zakladatel sociologie A. Comte navázal na práce mnoha filosofů. Podobně Merton [2000] ve stati, v níž předkládá své slavné a zcela originální schéma strukturálních příčin anomického chování, odkazuje na řadu psycholo-

⁴⁶ Ačkoli jsem to v žádném slovníku nenalezla, zdá se, že anglické slovo *essay* se dnes používá v daleko širším smyslu a často znamená jakoukoli písemnou práci, která je součástí studijních povinností, spíše však na úrovni střední školy. Na internetu totiž lze nalézt nespočetně návodů v angličtině „jak napsat *essay*“, přičemž většinou jde zcela zjevně o slohové úkoly nebo jednoduché seminární práce. Nalezla jsem rady, jak napsat odborný text, nikoli však odbornou esej. Držet se těchto rad studentům rozhodně neuškodí, protože alespoň napíší dobře strukturovaný text. Je to však málo, nároky na odborný text jsou, jak jsem se snažila ukázat, poněkud vyšší.

gických a sociologických, ale i historických a dalších prací. Teorii prověřuje čas a nikoli míra její originality.

Stejně jako v každém odborném textu i v úvodu k původní teoretické stati autor nejprve formuluje problém, ukáže, proč jeho řešení chybí nebo v čem je neuspokojivé. Stručně shrne stěžejní práce na toto téma a ukáže, které z nich a proč považuje za slibné východisko řešení. Jádro stati tvoří kritická analýza prací, na niž navazuje koncepce vlastní. V závěru by rozhodně neměla chybět diskuse, v níž by měl autor zvážit podmínky a rozsah platnosti, případně možnosti uplatnění své teorie.

Příkladem stati předkládající teorii, která vychází z kritického zhodnocení stávajících koncepcí, jež propojuje v novou, je text Karla Müllera [Müller 2003], jenž pojímá občanskou společnost jako partnera a nikoli rivala státu, jak je doposud většinou chápána. Vychází jednak z Tocquevillova pojetí demokratického státu a jednak z Giddensem vymezených funkcionálních dimenzí občanské společnosti. Hlavním smyslem Müllerovy koncepce je snaha překonat jedno ze základních sociologických dilemat⁴⁷ a formulovat komplexní teorii „vysvětlující určité strukturální souvislosti“, která by zároveň vedla v patrnosti „jednání konkrétních sociálních aktérů v tomto širším vztahovém rámci“ [c.d.: 622]. V úvodu autor exponuje problém: vzájemnou závislost občanské společnosti a demokratického státu. Dále ukazuje na možnosti využití Tocquevillova díla vzdor skutečnosti, že pojem občanská společnost v něm nenalezneme. Jádrem stati je kritické zhodnocení Tocquevillovy koncepce v konfrontaci s Giddensem vymezenými funkcionálními dimenzemi vztahu občanské společnosti a státu. Odtud Müller s ohledem na úskalí demokracie odvíjí koncepci vlastní. Krátký závěr je zamyšlením (svého druhu diskusí) nad možnostmi jejího praktického využití.

Teoriemi se studenti ve svých pracích zabývají také. Výsledkem však nebývá nová teorie, ale spíše nějaký přehled, srovnání nebo interpretace, a to v podobě kompilace, komparace, nebo

⁴⁷ Giddens toto dilema nazval „struktura a jednání“. Jde o zdánlivý rozpor v tom, že jednání lidí je omezoáno (určováno) předem danými strukturami, které však jsou výsledkem jednání lidí. Problém je v tom, že se obtížně daří komplexně uchopit sociální dění tak, abychom vedli v patrnosti obě jeho zmíněné stránky (struktury i jednání lidí).

přehledové anebo recenzní stati. To jsou podle mých zkušeností, vedle empirických statí, základní žánry studentských prací v oblasti společenských věd. Pokud propojení nebo srovnání nějakých teorií nevyústí v novou teorii, lze možná hovořit o teoretickém textu, v tom smyslu, že se zabývá teorií. Nejde však o původní teoretickou stať, ale o kompilaci nebo komparaci. Badatel, jenž má předpoklady ke smysluplné teoretické práci (nevylučuji, že jím může být i student), sotva potřebuje obecné rady k tomu, jak má o výsledcích svého bádání informovat. Konkrétní struktura stati se navíc řídí především východisky a logikou teorie, o níž referuje. Jakožto žánr písemných prací studentů společenských věd připadá v úvahu původní teoretická stať jen zcela výjimečně. Je výsledkem náročné intelektuální práce, která předpokládá značný teoretický rozhled, zažitě vědomosti a praktické zkušenosti.

Pro tento žánr platí stejná *zásada* jako pro odbornou eseji: raději počkat a sbírat zkušenosti četbou odborných textů a psaním jiných žánrů.

5. Hlavní zásady publikační etiky

Víme už, že vědecká a odborná práce jsou činnosti kolektivní, a to nejen ve smyslu reálných kolektivů, ale i ve smyslu spíše pomyslné komunity odborníků zabývajících se podobnými problémy a navzájem se informujících o svých úspěších (případně i neúspěších). Spolupráce probíhá výměnou zkušeností prostřednictvím publikovaných statí a knih. Tímto způsobem spolupracují celé generace vědců a odborníků, dokonce i s těmi, kdo nás už dávno opustili. Nově nastupující generace vědců a odborníků navazují na práci svých předchůdců, a to nejen těch bezprostředních. Zejména v humanitních vědách jsou návraty k dílům klasiků zcela běžné. Klasická díla se čtou znovu a znovu, protože ve světle nových poznatků představují nevysychající zdroj inspirace nebo argumentů, či se stávají předmětem nového kritického zhodnocení. Viděli jsme, že od každého, kdo začne řešit nějaký vědecký nebo odborný problém, se vyžaduje, aby se nejprve seznámil s tím, co se už o něm ví. Takové zmapování stavu řešení dané problematiky také vstupuje do zprávy o provedeném výzkumu.

Viděli jsme také, že pro společenské vědy je typické opírat své bádání o práce jiných autorů, které se stávají svého druhu datovým materiálem, jež autoři odborných textů analyzují, o něž opírají svá tvrzení apod. Při psaní odborného textu se proto jen zřídka vyhneme nutnosti zprostředkovat čtenářům myšlenky a tvrzení (případně data) jiných autorů. Vcházejí do naší práce například v podobě předpokladů, z nichž jsme vycházeli, či jako objekt našeho výzkumného zájmu, kdy prověřujeme platnost určitých tvrzení, nebo jsou argumentem, jímž chceme podpořit svá zjištění a tvrzení.

V této souvislosti musí každý odborný text vyhovět třem základním požadavkům, jejichž splnění se zcela nekompromisně vyžaduje nejen na vysokých školách, ale i v redakcích a nakladatelstvích. V každém odborném textu musíme:

- 1) Podat úplné a konzistentní informace o všech využitých zdrojích;
- 2) jasně odlišit vlastní myšlenky, formulace, data a údaje od převzatých;
- 3) co nejpřesněji reprodukovat použité texty.

V pozadí těchto požadavků stojí důvody praktické i etické. První požadavek je zcela praktický a formální. Čtenář musí mít

možnost si ověřit, zda autor pracoval se zdroji seriózně, a musí proto mít k dispozici všechny potřebné údaje o tom, kde lze převzaté údaje nebo myšlenky nalézt. Zbývající dva požadavky souvisí zejména s morálkou. V druhém jde o to, abychom plody práce druhých nevydávali za své vlastní, třetí má zabránit tomu, abychom druhým nepodsouvali něco, co nenapsali.

Splnit tyto požadavky předpokládá vědět, kdy je třeba s informací zacházet jako s převzatou. Není pochyb o tom, že odkázat na zdroj je třeba všude tam, kde se doslova opisuje. Stejně tak je však nezbytné upozornit na každou myšlenku nebo názor, který je převzat z jiného zdroje, jako například z přednášky, besedy, ale i více méně soukromé diskuse s některým z kolegů nebo jiným informátorem.⁴⁸ Jak uvidíme, jsme tímto upozorněním povinováni i tehdy, neuvádíme-li danou myšlenku nebo názor v doslovném znění, ale formulujeme-li ji vlastními slovy, shrneme-li rozsáhlejší text (koncepti nebo pojetí) do několika vět apod. Odkázat na zdroj je také třeba, referujeme-li o analýze dat výzkumu, jež provedl někdo jiný. Povinnost odkazu se konečně vztahuje ke všem faktickým informacím, s výjimkou všeobecně známých fakt.

V zásadě jde o to znát odpověď na čtyři otázky, a to: 1. Co jsou všeobecně známá fakta? 2. Kdy jsme původní? 3. Čím se liší citát od parafráze a co v něm musí být? 4. Co patří a nepatří do seznamu literatury? Vedle toho je ještě nutné 5. vědět, jakým způsobem se informace o použitých zdrojích uvádějí. Odpovědi na tyto otázky nalezneme čtenář v následující kapitole. V jejich rámci ukáží, jak se vyhnout plagiátorství, či obvinění, že jsme zcizili myšlenky někoho jiného, a jak předejít nařčení, že jsme text, o němž referujeme nebo který kritizujeme, dezinterpretovali. Odkazování na zdroje má svá pravidla určující, které informace o zdroji, a zejména v jakém pořadí, musíme uvést. V této souvislosti existuje několik norem navazujících na různé tradice. S těmi, s nimiž se setkáváme nejčastěji, se čtenář seznámí v poslední části této kapitoly (5.5).

Vyjděme tedy z jednoduché *zásady*: Bez odkazu lze uvést jen všeobecně známá fakta a původní myšlenky (závěry).

⁴⁸ Ovšem jen tehdy, jde-li o nějakou původní myšlenku nebo unikátní informaci, která má pro řešení problému, jímž se autor v textu zabývá, význam.

5.1 Co jsou všeobecně známá fakta?

Studenti si zpočátku nebývají jisti tím, co lze považovat za obecně známá fakta, zejména v rámci oboru, s nímž se teprve začínají seznamovat. To je vede buď ke značné ledabylosti v odkazování, nebo naopak k nesmyslnému odkazování na každou trivialitu nebo každé převzaté slovo.⁴⁹ Obecně známá fakta můžeme rozdělit do tří základních skupin: 1. neoddiskutovatelné události, 2. vše, co se považuje za součást všeobecného vzdělání (základní fakta vyučovaná ve všeobecných školách), a 3. základní poznatky daného oboru.

O neoddiskutovatelných událostech se všeobecně ví a lze o nich snadno nalézt nějaký doklad. Zpravidla jde o významné historické události, či události nedávné, o nichž se široce referovalo v masově sdělovacích prostředcích. Příkladem může být datum založení Karlovy univerzity, pochod studentů 17. 11. 1989 v Praze, teroristický útok na New York 11. 9. 2001, povodně v České republice v roce 2002 apod. Neoddiskutovatelnou událostí však není společný výlet dvou literátů, o němž jeden z nich napsal v dopisu své matce. Pokud bychom této informace využili v odborném textu, bylo by potřeba uvést onen dopis jako zdroj spolu s údajem, v kterém archivu (byť zcela soukromém) je uložen.

Trochu složitější je rozhodnout, zda určitá fakta (informaci) považovat za součást obecných vědomostí, či nikoli. V zásadě sem patří informace, které se běžně vyskytují v laických konverzacích nebo v masově sdělovacích prostředcích. Příkladem může být údaj, že Česká republika má zhruba 10 milionů obyvatel, že česká populace stárne nebo že po roce 1989 u nás vzniká nový sociální jev – bezdomovectví. O obecně známá fakta však jde jen v takto povšechném vyjádření. Pokud bychom například uváděli přesný údaj o počtu obyvatel ČR podle posledního sčítání lidu, museli bychom odkázat na statistickou ročenku nebo jiný zdroj. Podobně pokud bychom sdělovali, že současný počet bezdomovců se odhaduje na 20 tisíc, bylo by naší povinností uvést, kde byl tento odhad uveden (případně na základě jakých údajů jsme ho provedli sami).

⁴⁹ Snad v každém kursu se objeví práce, jejíž autor odkáže v jedné větě na několik zdrojů.

5.2 Co je původní myšlenka?

Stejně jako si nemusíme být vždy stoprocentně jisti, zda máme před sebou všeobecně známé faktum, můžeme někdy váhat, zda jsme na něco přišli sami, či zda jde o myšlenku, kterou jsme kdysi někde četli nebo slyšeli. V tomto případě však musíme být daleko opatrnější. Budu-li se tvářit, že přeci každý ví, že Rockefeller založil v roce 1877 firmu Standard Oil, a neuvedu, že jsem si to našla v encyklopedii, nebude to považováno za těžký prohřešek. Nesmím však tvrdit, že jsem k tomuto zjištění došla na základě studia archivních materiálů. Pokud bych však našla třeba na internetu zajímavou úvahu o možných důsledcích hospodářské reformy projednávané v parlamentu, opsala ji a předložila jako výsledek svých vlastních analýz, byl by to podvod, za nějž bych byla diskvalifikována před odbornou veřejností, případně vládnou denním tiskem. Studentovi by hrozilo vyloučení ze studia. V tomto případě je naprosto zřejmé, že jde o podvod. Jak však hodnotit jednání Michala, který našel stejný text a dále ho zpracoval – dokumentoval ho statistickými údaji a k jednotlivým tvrzením dohledal teoretické studie a na ty řádně odkázal? A co teprve Honza, který si až poté, kdy ho pedagog obvinil z plagiátorství, uvědomil, že skutečně kdesi něco takového kdysi četl a že to možná byl první impuls k celé analýze. Zachovali se Michal a Honza nečestně a je jejich práce nepůvodní?

V Michalově případě jde o vědomý podvod. Myšlenku ukradl, byť ji doplnil dalšími údaji a rozvedl do hlubších detailů. Správně měl uvést, že jednotlivé teze převzal (a odkud), a to i když je formuloval jinak. V textu měl zcela jednoznačně rozlišit, co je výsledek jeho práce a co převzal. Situace, v níž se ocitl Honza, je složitější. Zda určitý text (přednáška apod.) pro něj byl spíše podvědomým impulsem, či zda jej využil vědomě (byť jen částečně), je věcí jeho svědomí. Pokud však podváděl, pravděpodobně nebude těžké mu to dokázat. Například tím, že použil nějaký termín pro původního autora specifický, nebo proto, že dodržel posloupnost jednotlivých důsledků projednávané reformy původního textu, ač by mohla být i jiná (a třeba i logičtější) atd. Po pravdě řečeno, Honzovi se může podařit zamést stopy, a to tak důkladně, že mu krádež nikdo nedokáže. Pokud však podváděl a nedal si práci se zametením stop, asi se mu obvinění vyvrátí nepodaří.

Pro studenty nejobtížnější, pro odborníka však zcela snadné, je rozhodnout, co patří k obecně užívaným nebo známým zjištěním, koncepcím a faktům v rámci oboru, jež studuji. V zásadě jsou to ty, které se uvádějí v základních učebnicích. V rámci sociologie je například všeobecně známo, že Weber považoval za jeden z faktorů vzniku kapitalismu protestantskou etiku. Odkazovat na zdroj také nemusíme, hovoříme-li například jen všeobecně o tom, že teorie etiketizace (labelingu) vysvětluje deviantní chování. Mezi obecně známým a specifickým je však často jen velmi úzká hranice. Je například všeobecně známo, že v rámci sociologie existuje několik teoretických proudů. Budeme-li však hovořit o pluralitním charakteru sociologické teorie a použijeme-li Giddensovy formulace z jeho učebnice *Sociologie*, kde hovoří o základních *teoretických dilematech*, bude na místě upozornit, že je to Giddensova formulace. Pokud by se však toto sousloví během let vžilo jako běžná charakteristika sociologie, odkazu by už zapotřebí nebylo.

Z výše uvedených příkladů je zřejmé, že si vždy nemusíme být jisti, co patří k obecně známým faktům a co nikoli, protože dostatečně jednoznačné kritérium neexistuje. Ví-li člověk, že by určitý údaj měl znát, ale v dané chvíli si jej nedokáže vybavit (či si jím není jist) a podívá se proto do nějaké učebnice nebo encyklopedie, nebude zdroj uvádět; pokud ho však doslova neopíše. Nemohu-li si například vybavit, zda Soluň leží v severní, či jižní Itálii a podívám se do nějaké encyklopedie, nemusím tento zdroj uvést. Opíší-li však z encyklopedie celou pasáž: „Soluň, novořecky Thessaloníki – město v severním Řecku u Soluňského zálivu Egejského moře; 378 000 obyvatel (1991 druhé největší město Řecka)“, musím opsaný text dát do uvozovek a uvést, odkud jsem ho převzala [Velký slovník naučný]. Zdroj by bylo třeba uvést i tehdy, pokud by sice nešlo o přesný přepis, ale byla by využita informace o počtu obyvatel a o tom, že jde o druhé největší řecké město (to už všeobecně známá fakta nejsou). Rozhodnout v hraničních případech, zda je odkaz nutný, či nikoli, je věcí citu, jež člověk získává v průběhu praxe (čtením a psaním odborných textů). Pokud student váhá, je na místě, aby se poradil s pedagogem; zmíněný cit pomáhají získat i konzultace.

Nikdy však nepochybíme, budeme-li se držet jednoduché *záady*: uvádět každý převzatý údaj.

V takových a podobných případech je doporučení jednoduché, a to důsledně se vyhybat vědomým krádežím, nebo pečlivě zametat stopy. Je však třeba si uvědomit, že účinné zametání stop je zpravidla stejně náročné, ne-li náročnější, než se pokusit o něco originálního. Jak říká Umberto Eco, diplomovou práci lze samozřejmě opsat, ale pokud člověk nechce být přistižen, vyžaduje to jistou invenci a stojí to také nemalou námahu, protože „i pouhé opisování vyžaduje [...] jakýs inteligentně provedený předběžný výzkum“ [Eco 1997: 23].

Nejlepší je proto se držet *zásady*: chlubit se cizím peřím se většinou nevyplácí.

5.3 V čem spočívá přesnost citace?

Převzaté myšlenky se uvádějí dvojím způsobem. Buď se doslova opíše (případně se tu a tam některá slova vypustí, či naopak přidají), nebo se zcela přeformuluje. V prvním případě jde o citaci, v druhém o parafrázi. V obou případech jde především o to zachovat původní smysl. To znamená, že každý zásah do původního textu musí být zřetelně vyznačen a opatřen přesnou informací, kde lze danou pasáž (myšlenku) v citované práci nalézt, aby si čtenář v případě pochybností mohl ověřit, zda je citace nebo parafráze korektní.

Přípustné zásahy do reprodukováných textů ukáží na příkladech. Nejprve se budu věnovat citátům a potom parafrázím. Vyjdu z doslovné citace z Weberovy práce *Základní sociologické pojmy*.

„Žádným způsobem se neříká, že účastníci navzájem vztaženého jednání vkládají v jednotlivém případě do sociálního vztahu *stejný* obsah smyslu nebo že postoj partnerů si co do smyslu navzájem vnitřně odpovídá, že tedy v *tomto* smyslu existuje nějaká ‚vzájemnost‘. ‚Přátelství‘, ‚láska‘, ‚pieta‘, ‚smluvní věrnost‘, ‚pocit národní pospolitosti‘ na jedné straně mohou na druhé straně narazit na naprosto odlišné postoje ostatních. Právě pak zúčastnění se svým jednáním spojují odlišný smysl: sociální vztah je z obou stran objektivně ‚jednostranný‘. Navzájem vztažené je ale jednání také tehdy, jestliže jednající (možná zcela nebo částečně mylně) *předpokládá*, že partner k němu (k jednajícímu) má určitý postoj a na toto očekávání orientuje své vlastní jednání, což

většinou může mít (a má) důsledky pro průběh jednání i pro utváření vztahu. Objektivně ‚dvoustranné‘ je jednání přirozené jen potud, jestliže si obsah smyslu navzájem – podle průměrných *očekávání* každého ze zúčastněných – ‚odpovídá‘, tedy např. pokud otcovskému postoji odpovídá postoj dítěte alespoň přibližně tak, jak to otec (v jednotlivém případě nebo průměrně nebo typicky) očekává. Sociální vztah, který by zcela a bezezbytku spočíval na postoji *odpovídajícím* vzájemnému smyslu, je v realitě mezním případem. Avšak absence dvoustrannosti má podle naší terminologie vylučovat existenci ‚sociálního vztahu‘ jen tehdy, jestliže má za následek, že vzájemná *vztaženost* dvoustranného jednání fakticky chybí. Zde jako i jinde jsou pravidlem všechny druhy přechodných stavů“ [Weber 1998: 159, kurzíva a uvozovky v originále].

Citovaná pasáž musí být přesnou kopií originálu. Nestačí ji jen doslova opsat, ale je třeba dodržet všechny zvláštnosti textu, tj. různé typy písma, závorky, pomlčky, uvozovky, zkratky apod. Celá pasáž musí být v uvozovkách⁵⁰, za nimiž následuje odkaz. Jiná možnost je citát odsadit a napsat menším písmem. V takovém případě nejsou uvozovky na začátku a konci citátu nutné. Odkaz však pominout nelze. Někdy chceme v původním textu nějaký výraz zvýraznit, a proto jej například uvedeme jiným typem písma, podtrhneme jej apod. V tom případě na to musíme upozornit (do závorky napíšeme, čím se citát liší od originálu, a přidáme své iniciály). Mohou-li vzniknout pochybnosti, explicitně uvedeme, že jiný typ písma je v původním znění, jako jsem to udělala ve výše uvedeném příkladu.

Často chceme čtenáři předložit co nejvěrnější formulaci nějakého autora (v tomto příkladu Webera), ale celá pasáž nám připadá v daném kontextu zbytečně dlouhá. Citáty by totiž v zásadě neměly být delší než tři až čtyři řádky.⁵¹ V takovém případě můžeme něco vypustit, případně naopak pro lepší srozumitelnost

⁵⁰ Uvnitř citátu je třeba používat jednoduché uvozovky (jako jsem to udělala v uvedeném příkladu).

⁵¹ Existují samozřejmě situace, kdy se citují i celé odstavce, zejména jde-li o analýzu nějakého textu, detailní komparaci nebo například polemiku, v níž chceme ukázat, že určité myšlenky daného autora byly doposud špatně interpretovány apod. V ostatních žánrech, zejména v kompilacích, je však vhodné omezit doslovné citace na nezbytné minimum. Jak už bylo řečeno, odborná kompilace nemá být souborem citátů, ale spíše výkladem nějakého problému,

přidat. Musí však být zcela zjevné, kde a jak jsme původní znění upravili. Vypuštěním nebo přidáním slov totiž můžeme (někdy i nevědomě) částečně nebo zcela změnit smysl originálu, a proto jsme povinni na tuto možnost čtenáře upozornit. Jen tak se vyhneme nařčení, že jsme původní text účelově dezinterpretovali – například proto, abychom závěr svého bádání podepřeli autoritou, nebo proto, abychom poškodili citovaného autora, protože je naším konkurentem v oboru. Musíme proto přesně vyznačit, kde jsme z textu něco vypustili a co jsme naopak přidali. Vypuštěná slova nebo věty nahrazujeme třemi tečkami v závorce (případně i bez závorky). Takový zkrácený citát může vypadat například takto:

Weber netvrdí, že „... účastníci navzájem vztaženého jednání vkládají [...] do sociálního vztahu stejný obsah smyslu nebo že postoj partnerů si co do smyslu navzájem vnitřně odpovídá, že tedy v tomto smyslu existuje nějaká ‚vzájemnost‘. [...] Navzájem vztažené je [...] jednání také tehdy, jestliže jednající [...] předpokládá, že partner k němu (k jednajícímu) má určitý postoj a na toto očekávání orientuje své vlastní jednání [...] Objektivně ‚dvoustranné‘ je jednání přirozené jen potud, jestliže si obsah smyslu navzájem [...] ‚odpovídá‘ ...“ Taková situace je ovšem „v realitě mezním případem“ [Weber 1998: 159].

V tomto zkráceném citátu předkládám výše citovanou pasáž, kterou jsem se snažila co nejvíce zkrátit, ale tak, aby smysl byl zachován. Vypustila jsem především závorky a příklady. Tři tečky na začátku naznačují, že jsem vypustila začátek věty (podobně třemi tečkami na konci informujeme čtenáře, že věta v originálu dále pokračuje). Vypuštěné části vět jsem vyznačila třemi tečkami v hranatých závorkách. Začátek poslední věty jsem zkrátila vlastními slovy, a proto jsem před tím citát ukončila a znova uvedla uvozovky tam, kde se vracím k Weberovým slovům.

Jindy je v zájmu srozumitelnosti užitečné do citovaného textu přidat vysvětlení – například proto, že v citované pasáži vytržené z celkového kontextu není zřejmý podmět apod. V takovém případě se přidaná slova uvádí v závorkách spolu se zkratkou dávající najevo, že jde o dodatečnou vsuvku, a to zkratkou pozn. aut. (poznámka autora) nebo iniciálami autora.

v němž rozsáhlé doslovné citáty jednak působí rušivým dojmem a jednak uvádějí autora (zejména studentské práce) v podezření, že danou problematiku dostatečně nepochopil nebo si práci výrazně usnadňuje.

Například:

„Řečeno neobrazně: [život, J. Š.] zná jen neslučitelnost a tedy i neřešitelnost boje posledních vůbec *možných* stanovisek k životu, a tedy možnost *rozhodovat* se mezi nimi“ [Weber 1998: 130, kurzíva v originále].

Podmět citované věty (život) vyplývá z předchozí pasáže, kterou jsem však nepovažovala za nutné ocitovat. Bez něj by však věta nedávala smysl, a proto jsem ho doplnila v závorce. Aby bylo zjevné, že závorka v originálu nebyla, přidala jsem své iniciály.

Ve starších textech, a lze se s tím setkat i dnes, používají autoři různá latinská úsloví a obraty nebo pojmy v jiném cizím jazyku, případně hovoří o kdysi běžně známých skutečnostech, které dnešní čtenáři neznají apod. V takovém případě je užitečné tyto výrazy čtenářům zpřístupnit a uvést jejich překlad nebo výklad v poznámce pod čarou. Můžeme to však také udělat přímo v citovaném textu (zejména je-li vysvětlivka krátká). Potom však musíme dát najevo, že překlad nebo vysvětlení v původním znění nebyly.

„Například tzv. Greshamův zákon [Špatná mince vytlačuje dobrou, J. Š.] je racionálně evidentním výkladem lidského jednání v daných podmínkách a za ideálnětypického předpokladu čistě racionálně účelové jednání“ [Weber 1998: 142].

Nebo:

„Kdyby profesor z blahosklonné výše své katedry chtěl takový cationismus [neúprosnou mravokárnost, pozn. aut.] doporučovat, nevyjímalo by se to ovšem příliš stylově“ [Weber c.d.: 86].

Druhý příklad také ukazuje, že údaj o zdroji není třeba stále znovu a znovu opakovat. Pracujeme-li s tímtéž textem, nemusíme pokaždé uvádět, o jaký zdroj jde. Postačí, napíšeme-li, že jde o stejný text jako v předchozí citaci (c.d. = citované dílo). Pokud uvádíme citát, který je dokonce na stejné stránce jako předchozí, píšeme tamtéž, případně ibid. (z latinského ibidem – tamtéž).⁵²

Některé texty se nečtou snadno. Určité problémy lze předpokládat zejména u starších prací, jako například Weberových. Jde-li nám především o smysl a méně o původní formulaci, převádíme složitější (zejména archaické) texty do jednoduššího jazyka. V takovém případě jde o tzv. parafrázi (nikoli tedy citaci). Pasáž

⁵² Blíže viz kapitolu 5.5.

z Weberova textu citovanou v prvním příkladu lze parafrázovat třeba takto:

Sociální vztah Weber definuje jako jednání dvou či více lidí, jímž se oba obrací (orientují) vůči sobě navzájem, a jednání jako chování, jemuž dávají nějaký smysl. V poměrně obšírné pasáži pak vysvětluje, že ačkoli sociální vztah často spočívá ve *vzájemně* orientovaném jednání, nebývá tomu tak vždy. Jinými slovy, k tomu, abychom mohli mluvit o sociálním vztahu, nemusí nutně jít o objektivně „dvoustranné jednání“, kdy se účastníci sociálního vztahu chovají tak, jak navzájem předpokládají (jako například otec a syn). Často se stává, že v určitém vztahu jedna ze zúčastněných stran očekávání druhých nenaplní. Například někdo považuje druhého za přítele a podle toho se k němu chová, a to i když on k němu žádné přátelství necítí a jako přítel se ani nechová. I toto jednostranné přátelství však má na chování toho druhého vliv. Podobně hovoříme o smluvním vztahu mezi dvěma stranami i v tom případě, že jedna z nich smlouvu soustavně porušuje. Uvedené dvě situace jsou příkladem tzv. „objektivně jednostranného“ jednání. Weber se také zmiňuje o jednání, které je „objektivně jednostranné z obou stran“, z textu však není zcela zřejmé, jakou situaci má na mysli [Weber 1998: 159].

Parafráze bývá kratší než původní text, někdy se však setkáme i s přepisem, jenž svou délkou původní text přesahuje. Bývá tomu tak, je-li originál velmi obtížně srozumitelný, nebo jej lze interpretovat různým způsobem. Vždy je však nezbytné uvést přesný odkaz.

Původní text jsem v tomto příkladu parafrázovala, dala jsem ho rovněž do kontextu celé kapitoly a při té příležitosti jsem uvedla některé další Weberovy definice (sociálního vztahu a sociálního jednání). Vzhledem k tomu, že jde o notoricky známé definice, uvedla jsem je bez příslušného odkazu. Většinou je však přesné odkazy třeba uvést. V daném příkladu by to vypadalo takto:

Ačkoli Weber definuje sociální vztah jako vzájemné sociální jednání [Weber 1998: 158] a jednání vymezuje jako chování, jemuž jednající přisuzuje nějaký smysl [c.d.: 136], netvrdí, že „... účastníci navzájem vztaženého jednání vkládají [...] do sociálního vztahu stejný obsah smyslu nebo že postoj partnerů si co do smyslu navzájem vnitřně odpovídá, že tedy v tomto smyslu existuje nějaká ‚vzájemnost‘. [...] Navzájem vztažené je ale jednání také tehdy, jestliže jednající [...]

předpokládá, že partner k němu (k jednajícímu) má určitý postoj a na toto očekávání orientuje své vlastní jednání... Objektivně ‚dvoustranné‘ je jednání přirozené jen potud, jestliže si obsah smyslu navzájem [...] ‚odpovídá‘...“ Taková situace je ovšem „v realitě mezním případem“ [c.d.: 159].

Obecnou zásadou je citovat vždy z původního textu. Přebírat citáty uvedené v pracích jiných autorů je považováno za nešvar, především proto, že autor práce, z níž jsme je převzali, cituje v určitém kontextu, který se nemusí zcela kryt s původním, může se v nich dopustit nějaké nepřesnosti (nejčastěji v překladu) apod.⁵³ Naše knihovny jsou bohužel chudé a získat některé práce není vždy snadné. Proto se u nás lze setkat, pokud jde o převzaté citáty, s jistou tolerancí. V žádném případě však nesmí jít o citaci pro výklad nebo určité tvrzení klíčovou. Převzatý citát lze tolerovat, je-li uveden například jako motto nebo instruktivní ilustrace a opatřit si originál je obtížné, či dokonce nemožné.⁵⁴ Vždy je třeba si nejdříve ověřit, zda dotýčný titul skutečně není k dispozici. I v tom případě je nutné uvést, že jde o citaci převzatou a odkud. Dejme tomu, že se mi zalíbila formulace O. Marquarda, protože ji považuji za výstižné vyjádření svého záměru. Narazila jsem na ni v přehledové práci zabývající se filosofií XX. století a shánět původní Marquardovu by bylo obtížné (náročné na čas a peníze). Odkáži na ni proto takto:

V následujícím textu chci ukázat, že komunikace s druhými není jen jednou ze základních podmínek prostého přežití, ale že také náš život celkově obohacuje. Výstižně to formuloval Marquard: „Komunikace s jinými je naší jedinou možností, jak mít vícero životů a tím mnoho příběhů: a to netoliko – simultánní – komunikace se současně žijícími jinými, ale též – historická – komunikace s jinými z jiných dob a cizích kultur ...“ [Marquard 1986: 73 citováno dle Horyna 1998: 105].

⁵³ Často až k absurditám dochází, opírají-li studenti své práce o torza klasických textů uváděná v učebnicích nebo nejrůznějších čítankách apod. Protože neznají celkový kontext dané pasáže, dospějí často v kombinaci s dalšími neznalostmi ke zcela nesmyslným interpretacím, kdy například citují text J.-J. Rousseaua (1712–1778) jakožto kritiku Marxe (1818–1883) apod.

⁵⁴ Nikdy by se však neměly přebírat citáty z čítanek nebo učebnic. To lze do jisté míry tolerovat jen v seminárních pracích na začátku studia.

Citlivým problémem je citování cizojazyčné literatury. Dávat jednoznačná doporučení je obtížné. Striktně vzato bychom měli vždy citovat originální znění, protože každý překlad je interpretací. Takovou praxi však výrazně zužujeme potenciální čtenářstvo na úzce zaměřené odborníky a ty, kdo alespoň pasivně zvládli příslušný jazyk. Přecházet z jazyka do jazyka je pro mnohé čtenáře více či méně únavné.⁵⁵ Osobně se kloním k názoru, že uvádět znění v originále je nutné jen tam, kde text nově interpretujeme, polemizujeme s doposud zavedenou interpretací apod. Potom je vůči čtenáři slušné uvést alespoň v poznámce pod čarou český překlad. Studenti by však neměli citovat pouze originální znění nikdy, aby bylo zřejmé, že textu skutečně porozuměli.

Rozkolísaná je též praxe v odkazech na překlady a v uvádění překladatele. Odkazujeme-li na titul v originále, je dle mého názoru zřejmé, že jde o náš vlastní překlad.⁵⁶ Dříve se striktně vyžadovalo citovat z českého překladu, pokud existuje. Zjišťuji však, že tento požadavek se dodržuje stále méně. Je pochopitelné, že autor cituje z originálu, vzdor tomu, že práce vyšla v češtině, považuje-li překlad za nekvalitní. V takovém případě by rozhodně měl v poznámce uvést, že jde o jeho vlastní překlad. V seznamu literatury by však měl také uvést, že práce byla rovněž publikována v češtině. Některá nakladatelství, která si zakládají na své solidnosti, trvají na tom, aby v seznamu literatury byla u překladů uvedena i jména těch, kdo je pořídili.

Základní zásadou tedy je: Citát je detailní kopií původního znění a jeho případné úpravy je třeba pečlivě vyznačit. Odkaz se musí uvést také u parafráze.

5.4 Co patří a co nepatří do seznamu literatury?

Součástí každého odborného textu jsou úplné údaje⁵⁷ o všech zdrojích, z nichž autor čerpal. Tyto údaje se uvádějí buď v po-

⁵⁵ V tomto tvrzení vycházím především z vlastní zkušenosti. Ačkoli zcela bez problémů a běžně čtu stati a knihy v angličtině, nedávno jsem si uvědomila, že české texty protkané dlouhými anglickými pasážemi mám sklon odkládat.

⁵⁶ Pokud jsme ovšem o překlad někomu požádali, měli bychom uvést jeho jméno.

⁵⁷ Které to jsou, viz následující pasáž 5.5.

známkách pod čarou, nebo v seznamu použité literatury za textem. Využijeme-li prvního způsobu, nemusíme se zamýšlet nad tím, které zdroje uvádět a které nikoli – vyplývá to přímo z textu. Tam, kde odkazujeme na nějaký text nebo myšlenku apod., prostě vložíme příslušnou poznámku. Redakce časopisů a některá nakladatelství často vyžadují jiný způsob: úplný seznam použité literatury uvést za textem. Tomuto postupu dávám přednost, protože ho považuji za úsporný a přehledný.⁵⁸ Právě pro jeho přehlednost jej také vyžadují u studentských textů a užívám ho i v této knize.

Redakce významných, tzv. recenzovaných časopisů⁵⁹, striktně požadují uvádět v seznamu literatury jen ty tituly, na něž text výslovně odkazuje. Splnění tohoto požadavku kontrolují a každý nadbytečný údaj vyrazují. Brání se tím praxi některých autorů, kteří seznam literatury nafukují, aby čtenáře ohromili svojí sečtělostí. Především se však tímto požadavkem snaží co nejvíce omezit umělé zvyšování citačních indexů autorů, jejichž práce jsou uvedeny v seznamu literatury, ale v textu nejsou využity. Do seznamu tedy patří jen tituly, o něž se text opírá, a všechny tituly, na něž odkazuje (i převzaté citace). Uměle seznam rozšiřovat například výčtem všech titulů, které se daným problémem zabývají, ačkoli to v daném kontextu není funkční, je považováno za nectnost a snižuje to autorovu důvěryhodnost.

Před problémem, co zařadit do seznamu literatury, stojí především studenti, a to z několika důvodů. Počet titulů, s nimiž pracovali, mívá ve společenských vědách často vliv na celkové

⁵⁸ Ukázala jsem, že četba odborné literatury je nezbytnou a rutinní součástí odborné práce. Častěji však představuje spíše listování v textech než jejich důkladné čtení. Při takovém listování nás vždy zajímá, s jakou literaturou autor textu pracuje. Tuto informaci zjistíme rychleji v seznamu než v poznámkách pod čarou. V poznámkách totiž nebývá zvykem opakovat název titulu v každém odkazu, uvádí se jen v prvním. V dalších pak už nalezneme jen poznámku c.d. (citované dílo) nebo ibid. (ibidem = tamtéž), či česky tamtéž. Chceme-li zjistit, o jakou práci jde, musíme v předchozích poznámkách pracně hledat, kdy se titul objevil poprvé.

⁵⁹ Jde o časopisy, které si vydobily v odborné veřejnosti renomé, zejména tím, že publikují závažné stati zkušených autorů a mimořádně závažné stati neznámých autorů. Každý nabídnutý text je proto dříve, než je publikován, anonymně posouzen (recenzován) odborníky v daném oboru.

hodnocení diplomové práce. Diplomová práce opírající se jen o dva nebo tři tituly by musela přinést něco vskutku objevného, aby byla vůbec přijata nebo dokonce hodnocena jako výborná. Protože v ní má student mimo jiné prokázat, zda a nakolik zvládl práci s literaturou, bývá někdy stanoven minimální počet titulů, z nichž má práce vycházet, a někdy i procento cizojazyčných prací. Studenti proto mívají snahu opatřit své práce co nejděším seznamem literatury. Uvádějí v nich vše, co k danému tématu kdy přečetli (často též z obavy před nařčením z plagiátorství), nebo dokonce i ty tituly, o jejichž existenci jen vědí, které však vůbec nečetli. K opačnému extrému, jehož důsledkem jsou seznamy o dvou až třech titulech, mají sklony zejména začátečníci vycházející z představy, že uvést je třeba jen ty zdroje, z nichž citují doslova. Převzaté myšlenky nebo teze, z nichž vycházejí nebo které parafrázuji, tak de facto vydávají za své vlastní a prohřešují se tím proti publikační etice. Pokud jsou „přistiženi“, brání se, že daný titul necitují. To však není omluva. I když jim byl nějaký text jen zdrojem inspirace, měli o tom alespoň v úvodu s příslušným odkazem čtenáře informovat.

Hlavní zásada je opět jednoduchá: do seznamu literatury patří všechny a jen využitě zdroje.

5.5 Jak se správně vede poznámkový a odkazový aparát?

(Alena Miltová)

Poznámkovým aparátem se rozumí poznámky, které jsou umístěny pod čarou (těm se odborně říká patové) nebo za textem (ty se označují jako koncové).⁶⁰ Obsahem těchto poznámek může být buď 1) uvedení citovaného díla, tj. pramene (pokud autor volí takový způsob citování), 2) podrobnější komentování, vysvětlení nebo rozvedení určité myšlenky anebo jevu, nebo 3) odkazování na předcházející nebo následující část dané práce.⁶¹

O typu poznámek uvedených v bodu 1) se musím zmínit proto, že je u nás stále hojně používán například v historických

⁶⁰ Čtenáři oceňují, jsou-li poznámky umístěny pod čarou. Řada nakladatelství se však z úsporných důvodů uchyluje k tomu, že poznámky umísťuje za kapitoly nebo dokonce na konec knihy – v řazení podle kapitol.

⁶¹ Podrobněji viz [Eco 1997: 210–217].

nebo filosofických pracích, s nimiž pracují i odborníci v ostatních společenských vědách. Takový odkaz vypadá například takto:

Josef Macek, Jagellonský věk v českých zemích, díl IV., Praha 1999, str. 24.

Při tomto způsobu citování se často stává, že se v poznámkách vícekrát nebo neustále opakuje jedna či několik citovaných prací. V takovém případě se může bibliografická informace zkrátit, a to několika způsoby:

– pokud citace následují bezprostředně po sobě, stačí uvést „Tamtéž, str. xx“ nebo „Ibidem, str. xx“ (příp. „Ibid.“), nebo „Cit. dílo“ (tj. citované dílo), str. xx nebo „Op. cit.“, event. jen „o. c.“ (tj. opere citato, v citovaném díle);

– pokud se opakuje nejen citované dílo, ale i tatáž strana, může se použít zkratka „l. c.“ (tj. loco citato, na uvedeném místě);

– pokud se mezi předchozím citováním určitého díla a jeho dalším citováním vyskytují jiná díla, zopakuje se v nové citaci jméno autora a „cit. dílo“ nebo zkrácený název díla, např. takto: Macek, cit. dílo, str. 25 nebo Macek, Jagellonský, str. 25 (tento druhý způsob se doporučuje v případě, že citujeme více děl tohoto autora).

Jedná-li se o typ poznámek uvedených pod bodem 2), tj. různé komentáře, dodatečné informace apod., doporučuje se, aby tyto poznámky byly co nejúspornější a nejstručnější a aby v nich autor příliš neodbíhal od výkladu v hlavním textu. Autor zde také může uvádět další díla, která se zabývají daným problémem, ale která přímo necituje. Tato informace o další literatuře pak slouží těm čtenářům, kteří se zajímají právě o daný problém.

V textu se k poznámkám odkazuje pomocí číslice nebo zvoleného symbolu umístěného výše, tj. v podobě horního indexu.⁶² Dnešní textové editory číslovají poznámky automaticky, což většina autorů využívá. Postupně tak mizí dřívější praxe, kdy se například číslovaly poznámky vždy na každé stránce znovu od „1“ apod. Autor knihy může zvolit číslování od „1“ do „xy“ průběžně v celé knize, nebo od poznámky číslo 1 začínat v každé kapitole.

Pokud se uvádí prameny v poznámkách, lze tyto poznámky odlišit od tzv. věcných poznámek (rozdávajících myšlenku) tak, že

⁶² Odkazovat můžeme k jednotlivému slovu (v tom případě odkaz umístíme v textu přímo za toto slovo), nebo k větě, resp. celému odstavci (v tom případě odkaz umístíme až za konec věty, tj. za tečku).

například pro odkazy na prameny se použijí číslice a pro odkazy na rozvedení myšlenky jiné symboly, které nabízí textový editor (hvězdičky, křížky apod.). Podobné rozlišování se používá také v překladech, kdy číslicemi jsou označeny původní poznámky autora a jinými symboly poznámky překladatele nebo redaktora překladu.

Odkazovým aparátem se rozumí odkazy na odbornou literaturu, s níž autor pracuje, kterou cituje apod. Výše jsem uvedla, že odkaz na pramen může být uveden v poznámce pod čarou nebo za textem. Zejména v sociologických pracích se však dnes stále více prosazuje tzv. anglosaský způsob citování, který je používán i v této knize. Eco [1997: 217–223] jej označuje jako „metodu autor – rok vydání“ a podrobně komentuje její výhody. Takový odkaz je stručný a obsahuje jméno autora, vročení díla a číslo stránky nebo stránek. V subkapitole 5.3 jsme viděli, jak takový odkaz vypadá a jak se zapojuje do textu podle toho, co a jak citujeme. Tento způsob odkazování vyžaduje úplný a přesný seznam citované literatury, který je umístěn na konci díla. Použití této metody předpokládá, že v tomto seznamu budou klíčové prvky odkazu, tj. jméno autora a rok vydání, uvedeny na prvních místech.

Autoři se při zpracování seznamu citované literatury poměrně často dopouštějí chyb, na které je pak upozorňuje redakce časopisu nebo nakladatelství. Jaké jsou nejčastější chyby:

- seznam není úplný, tj. autor cituje nějaké dílo, ale opomene je uvést v seznamu literatury;
- autor udělá chybu ve jménu autora;
- v seznamu literatury je u díla jiné vročení, než jaké je uvedeno v odkazu v textu;
- autor pracuje s různými vydáními díla, případně s originálem i překladem, a tyto skutečnosti v textu nerozlišuje nebo je opomene uvést v bibliografii (k tomu dochází při psaní rozsáhlejších děl, která vznikají delší dobu);
- autor není důsledný a neuvádí jednotlivé položky bibliografie v jednotné úpravě;
- autor chybí při abecedním řazení jmen citovaných autorů (používá-li automatické řazení svého textového editoru, zařadí se jména začínající „Ch“ podle anglické abecedy pod „C“, nikoli podle české abecedy za „H“; rovněž je třeba dávat pozor na řazení jmen začínajících českými písmeny s háčkem).

Bibliografické citace jsou u nás upraveny celostátně platnou normou (ČSN ISO 690 z prosince 1996, která nahradila dřívější ČSN 01 0197). Tato norma „je určena autorům a redaktorům při zpracování citací pro bibliografie a pro formulaci odkazů v textu odpovídajícím záznamům v bibliografii“ [Bibliografické 1996: 3]. Obsahuje Národní přílohu uvádějící české příklady bibliografických citací. V praxi si ale každý obor přizpůsobuje tuto normu (resp. přizpůsoboval si normu předchozí) svým zvyklostem, které jsou v současné době stále více ovlivňovány normami platnými v anglosaských odborných publikacích.⁶³

Podle výše uvedené normy se prvky bibliografické citace dělí na povinné a nepovinné (volitelné). **Povinnými prvky citace** jsou, zjednodušeně vyjádřeno, autor (příp. korporativní orgán se zodpovědností za obsah dokumentu), název díla (dokumentu)⁶⁴, pořadí vydání (zpravidla se uvádí, jen pokud nejde o první vydání díla), rok vydání, ISBN (standardní číslo)⁶⁵; u seriálové publikace je to jméno autora, název příspěvku, název této publikace, číslo svazku a specifikace stránek. **Nepovinnými prvky citace** jsou jména sestavovatelů, redaktorů, překladatelů; údaje o místě vydání a nakladateli; údaje o rozsahu díla (svazky, strany); název edice a ostatní informace. Tyto nepovinné neboli volitelné prvky „mohou být zařazeny nebo vynechány v souladu s obecnou úrovní podrobnosti, zavedenou pro daný soupis citací“ [Bibliografické 1996: 6].

Ať už ovšem mají bibliografické odkazy jakoukoli podobu, platí pro ně, že musí být vždy správné, přesné, úplné a jednotně upravené. Současně platí, že autor musí ve svém textu důsledně dodržovat jeden zvolený způsob citování a odkazování, tj. nekombinovat několik možných způsobů.

⁶³ Viz [Čmejrková et al. 1999: 228–229]. Nejznámějšími standardy citací jsou British Standards a Harvard System (resp. Style).

⁶⁴ Podnázev se uvádí v případě, že je to užitečné z důvodu upřesnění nebo identifikace dokumentu. Název a podnázev oddělujeme dvojtečkou.

⁶⁵ Standardní číslo není povinné u částí, příspěvků v monografických publikacích, u článků v seriálových publikacích. (Seriálové publikace, tj. noviny, časopisy, edice odborných a vědeckých knih apod. mají přiděleno ISSN = International Standard Serial Number, mezinárodní standardní číslo seriálové publikace.)

Jak taková přesná a úplná citace vypadá, ukáží pro různé situace vždy na dvou příkladech:⁶⁶

Citace celé knihy (monografie) vypadá takto:

a) podle stávající státní normy:

Mareš, P. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha : Sociologické nakladatelství, 1994. ISBN 80-901424-9-4⁶⁷

Chceme-li citovat stránku, uvedeme tento údaj na konec (podle vzoru citace časopiseckého článku, viz dále).

b) podle praxe zavedené například v Sociologickém časopisu (tzv. anglosaský způsob):

Mareš, P. /nebo Petr/ 1994. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Citace příspěvku ve sborníku/kapitoly knihy vypadá takto:

a) Krejčí, Jindřich. The Czech Sociological Data Archive. In Hausstein, B. (ed.). *Social Science Data Archives in Eastern Europe*. Köln : ZA, 2001, s. xx-xy.

b) Krejčí, Jindřich. 2001. „The Czech Sociological Data Archive“. In: *Social Science Data Archives in Eastern Europe*. Ed. by: Brigitte Hausstein. Köln: ZA.

Citace časopiseckého článku vypadá takto:

a) Schütz, Alfred. The Stranger. An Essay in Social Psychology. *American Journal of Sociology*, 1944, roč. 49, s. 499–507.

Pozn.: Za číslo svazku (ročníku) je event. možno uvést pořadové číslo časopisu v daném ročníku (tzv. číslo sešitu).

b) Schütz, A. 1944. „The Stranger: An Essay in Social Psychology.“ *American Journal of Sociology* 49: 499–507.

Vysvětlení: 49 = pořadové číslo ročníku časopisu, po dvojtečce pak následují stránky.

⁶⁶ Zde uvádíme pro každý typ dokumentu jen dva příklady citování, ačkoli v praxi se každý autor setkává s řadou dalších, které různým způsobem řadí bibliografické údaje. Normu si stanovuje redakce časopisu a uvádí ji stručně buď v každém čísle časopisu, nebo ji autorům zasílá. Více o tom v kapitole 8. O chybách v bibliografických citacích pojednává na řadě příkladů [Eco 1997: 91–113].

⁶⁷ Podle této normy má být mezi místem vydán a dvojtečkou mezera. S aplikací tohoto dílčího prvku normy se lze zatím setkat jen zřídka, možná proto, že podle pravidel českého pravopisu se před dvojtečkou mezera nedělá. Příjmení autora může být celé velkými písmeny.

U seriálových publikací (časopisů, ročenek, edic sborníků apod.) musí být údaje o vydávání co nejuplněnější.

Jak vidíme z příkladů, v bibliografických citacích se také používá kurziva, kterou se proznačuje název knihy nebo název časopisu.

Pro citaci novinového článku platí stejná pravidla jako pro články časopisecké, přidává se ale i úplné datum vydání.

Pro jednotlivé položky citace platí ještě řada podrobnějších pravidel, z nichž uvedu jen některá, a současně zmíním i některé odchylky, s nimiž se lze setkat v praxi jednotlivých redakcí:

Všechny údaje, které uvádíme v bibliografické citaci, přepíšeme přesně tak, jak jsou uvedeny v originálu. (Pro transliteraci azbuky a dalších jazyků jsou rovněž přijata pravidla.) Doplňující informace, které v originálu uvedeny nejsou, můžeme uvést, ale dáváme je do hranatých závorek (zde můžeme uvést např. překlad pramene, opravit zjevnou chybu, rozepsat iniciály apod.).

Pod vlivem anglosaských publikací se i u nás někdy můžeme setkat s tím, že nejprve je uvedeno nakladatelství a pak místo (event. také rok) vydání.

Pokud má pramen dva autory, píše se mezi nimi spojka „a“, pokud má autory tři, oddělují se jména prvních dvou čárkou, pomlčkou nebo středníkem a mezi druhé a třetí jméno se vloží spojka „a“. Je-li autorů ještě více, lze jména dalších vynechat a za posledně uváděné připojit zkratku „et al.“ nebo „aj.“. Je-li autorů více, druhý a další autor se podle normy píše stejně jako autor první (tj. inverzně: Mareš, P.), v praxi se lze ale setkat i s tím, že se nejprve píše zkratka jeho křestního jména (P. Mareš).

Setkat se můžeme jak s praxí, že z křestního jména se uvádí pouze zkratka, tak s tím, že se křestní jméno vypisuje celé. Norma uvádí, že křestní jména lze omezit na iniciály za předpokladu, že to neznejistí identitu dané osoby. Má-li autor více křestních jmen a uvádí-li se jen jejich zkratky, pak se tyto zkratky oddělují mezerou (v tom čestí autoři pod vlivem anglosaské praxe často chybují).

Cizí ženská příjmení se v bibliografických údajích nepřechýlují, tj. zachovává se jejich původní podoba. Problém nastává v případě, kdy vyšla kniha v českém překladu s přechýleným příjmením a autor cituje tento český překlad – za této situace musí uvádět jméno tak, jak je uvedeno v českém překladu.

Názvy časopisů, které jsou v oboru zavedené, se někdy uvádějí jen ve zkratce – např. *AJS* místo *American Journal of Sociology*.

Místo vydání díla se zásadně uvádí v jazyce původu díla (píše-me tedy London a ne Londýn atd.). Pro upřesnění lze do kulaté závorky uvést zkratku názvu státu, země apod. (týká se to přípa-dů, kdy je nutno odlišit dané město od jiného téhož názvu v jiné zemi), např. Cambridge (UK) a Cambridge (Mass.). Pokud má pramen více míst vydání a jsou-li všechna místa vydání uvedena v publikaci stejně výrazně, uvedou se všechna místa vydání, od-dělená středníkem. Obdobné pravidlo platí, má-li publikace více nakladatelů.

Pokud byla kniha vydána ve více vydáních a autor chce upřes-nit, které vydání cituje, uvádí pořadí vydání za název před místo vydání, tj. takto:

Mareš, P. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. 2., dopl. vyd. Praha : Sociologické nakladatelství, 1998.

Stejná pravidla jako pro bibliografické citace platí samozřejmě pro psaní **seznamu citované nebo použité literatury (bibliogra-fie)**, který je uveden na konci článku nebo knihy. Opírá-li se práce o více děl téhož autora, je třeba se při zpracovávání seznamu lite-ratury nejprve rozhodnout, v jakém pořadí budou uváděna. V pří-padě, že jsou bibliografické citace uváděny podle výše uvedené státní normy (a), lze díla téhož autora v seznamu literatury řadit buď abecedně (podle prvního písmene názvu díla), nebo chrono-logicky (podle roku vydání). Uvádí-li se rok vydání díla hned za jménem autora (b, tj. anglosaský způsob), je praktičtější, když se díla téhož autora řadí chronologicky. Pokud např. vydal v tomtéž roce dvě díla, odlišují se přidáním písmen „a“, „b“ za vročení, např. 1994a, 1994b. Takto musí být tato díla označena nejen v seznamu literatury, ale ve všech odkazech na daný text.

V poslední době se můžeme setkat i s **citováním elektro-nických zdrojů**. Studentům určuje pravidla jejich využívání a citování učitel příslušného kursu. V seznamu literatury se pak uvádějí buď na začátku, nebo na konci, případně jako samostatná (oddělená) položka.

Citování elektronických dokumentů je rovněž upraveno normou (ČSN ISO 690-2 z ledna 2000), která velmi podrobně pojednává o bibliografických citacích elektronických dokumentů. V úvodu k této normě je zdůrazněno, že „...elektronické dokumenty mají

svou vlastní identitu...“ [Elektronické 2000: 6], a proto „biblio-grafické citace těchto dokumentů musejí odrážet jejich identitu, nikoliv identitu jejich papírové náhražky“ [tamtéž].

Tato norma rozlišuje citování 1. elektronických monografií, databází a počítačových programů, 2. elektronických seriálových publikací a 3. elektronických nástěnek (bulletin board = počítačo-vý systém, v němž jsou informace a zprávy zpřístupněny ke zhléd-nutí vzdálenými uživateli), diskusních fór a elektronických zpráv.

Zdrojem údajů obsažených v citaci je sama citovaná jednotka, citace nesmí vyžadovat informace, které nejsou obsaženy v cito-vaném prameni. Údaje obsažené v citaci musejí odkazovat na ten exemplář elektronického dokumentu, který byl užíván. (Podle [Elektronické 2000: 8].)

Počet **povinných prvků** je v bibliografické citaci elektro-nických dokumentů vyšší než v případě tištěných dokumentů. Povinnými prvky jsou autor (resp. korporativní orgán se zodpo-vědností za obsah dokumentu), název dokumentu, druh nosiče (CD-ROM, online apod.), vydání, místo vydání, vydavatel, da-tum vydání, datum aktualizace nebo revize, datum citování (pro online dokumenty), dostupnost a přístup (pro online dokumenty) a standardní číslo, v případě částí elektronických monografií apod. ještě údaje upřeshňující kapitolu nebo ekvivalentní část díla a údaj o lokaci v rámci zdrojového dokumentu.

Povinné jsou přitom pouze ty prvky, které jsou použitelné pro citovaný dokument, a informace je okamžitě dostupná ze samot-ného dokumentu. (Podle [Elektronické 2000: 8].)

Autoři, kteří odkazují na elektronické zdroje, nejčastěji chybují v tom, že neuvádějí autora, název díla, druh nosiče a datum cito-vání. Obvykle se při odkazování omezují jen na uvedení příslušné webové stránky.

Zde uvedu jen několik příkladů citací elektronických doku-mentů, s nimiž se můžeme setkat ve studentských pracích:

a) bibliografický odkaz na elektronickou monografii:

Macek, Petr. *Standardní nedestruktivní stavebně-historický průzkum* [online]. Praha: Státní ústav památkové péče, 1997 [cit. 2004-10-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.supp.cz/html/publikace>> ISBN/ISSN neuvedeno.⁶⁸

⁶⁸ Elektronickou monografii v češtině v oboru společenských věd, dostupnou na internetu zdarma, se mi nepodařilo najít.

- b) bibliografický odkaz na elektronickou seriálovou publikaci (časopis):
Pro-Fil [online]. Brno: Masarykova univerzita. Filozofická fakulta. Katedra filosofie, 2000- [cit. 2004-10-07]. Dostupný z WWW: <<http://profil.muni.cz>> ISSN 1212-9097.
- c) bibliografický odkaz na článek z elektronického časopisu:
 Jastrzemska, Zdeňka. Proč vysvětlení není argument. *Pro-Fil* [online]. 2004, roč. V, č. 1 [vyšlo 2004-05-18; cit. 2004-10-07]. Dostupný z WWW: <http://profil.muni.cz/01-2004/jastrzemska_vysvetleni.html>
- d) bibliografický odkaz na výzkumnou zprávu, výsledky projektu apod. dostupné on-line:
 The Gallup Organization [Česká republika]. *Výzkum v rámci projektu „Společná jízda“ – Tisková zpráva z 16. ledna 2003* [online; rok zpracování 2002]. Dostupný z WWW: <<http://www.gallup.cz/projekty>>

6. Strategie a taktika psaní odborného textu

V následujících doporučeních vycházím především ze své profesní praxe, a to jak v roli odborného pracovníka a tedy autora odborných textů, tak v roli pedagoga, k níž patří vedení a posuzování textů nejrůznějšího druhu – od krátkých seminárních prací přes práce bakalářské, magisterské a rigorózní až po disertační. Doporučuji, co se mi osvědčilo jako autorce, a předkládám rady, které dávám studentům. Pokud měli studenti, jejichž práce jsem doposud vedla, alespoň minimální předpoklady k odborné práci (brali studium vážně a něčemu se naučili) a pokud měli vůli napsat dobrou práci (byli ochotni věnovat jí určité úsilí a čas), vedla níže uvedená strategie k úspěchu. V žádném případě však nechci tvrdit, že úsilí mých studentů je korunováno úspěchem, jen drží-li se níže uvedených doporučení. Nemálo z nich napsalo výborné práce, aniž jsem jim k tomu, jak postupovat, musela seabeměně radit. Přístupů a postupů, jak napsat dobrý odborný text, je nepočtybne více. Zde předkládám ten, který považuji za nejvhodnější pro začátečníky, jimž především jsou následující rady určeny.

Psaní odborného textu je relativně dlouhý proces, jehož délka souvisí s tématem a rozsahem práce. Nicméně, ať píšeme několikostránkovou seminární práci, nebo několikasetstránkovou knihu, postupujeme v následujících krocích:

1. Formulace problému, rozhodnutí o metodě -> projekt práce.
2. Přehled o stavu bádání v dané oblasti -> rešerše.
3. Formulace hypotéz, sběr a analýza dat -> základní zjištění.
4. Předběžná osnova -> „maketa“ textu.
5. Práce na textu -> koncept (pracovní verze) textu.
6. Druhá (a další) verze textu -> konečná verze z hlediska struktury a obsahu.
7. Editace (formální úpravy) -> definitivní text.

Z přehledu je zřejmé, že vlastní psaní představuje zhruba polovinu práce. Předchází mu badatelská činnost (první čtyři etapy), o jejímž průběhu a výsledcích text referuje. Aby byl výsledek našeho snažení úspěšný a abychom ho dosáhli co nejehospodárněji, to znamená abychom dospěli k zajímavým, novým nebo alespoň podnětným výsledkům a při tom nás to nestálo více námahy a času, než je potřeba, musíme práci nejdříve dobře naplánovat: co nejpřesněji stanovit, čeho se bude týkat, na základě rešerše

zjistit, zda a na co lze v tomto ohledu navázat, a rozhodnout, jak budeme postupovat (jakou zvolíme metodu).

Výzkumný problém (téma práce) musíme volit s ohledem na podmínky, v nichž se nacházíme. To znamená zhodnotit vlastní síly, technické podmínky a čas, který je k dispozici. Výsledkem těchto prvních kroků je plán veškeré práce spojené s napsáním textu – projekt. Teprve na jeho základě se pustíme do vlastního bádání – ať už jde o klasický empirický výzkum (k němuž musíme vypracovat samostatný projekt), či studium literatury. V rámci této fáze formulujeme základní hypotézy, které prověřujeme výzkumem, studiem literatury apod. Výsledkem je soubor jasně formulovaných otázek a odpovědí, základní materiál pro text. Než ho však začneme psát, měli bychom mít alespoň rámcovou představu o tom, jakou bude mít text strukturu, tj. co vše do něho zahrneme a jak budeme postupovat ve výkladu. Výsledkem těchto úvah je maketa práce – její podrobnější struktura se základními tvrzeními. Jde vlastně o podrobný plán zamýšleného textu. Teprve potom začneme psát. Ve chvíli, kdy jsme text dopsali, máme před sebou první, pracovní verzi (tzv. koncept) textu, kterou je třeba propracovat z hlediska sdělnosti a srozumitelnosti (revize) a také po stránce formální (editace).

Uvedené členění vychází ze zkušeností prověřeného a pro někoho možná překvapivého zjištění, že zpravidla nevede k úspěchu, píšeme-li odborný text sekvenčně od úvodu k závěru. Měli bychom ho psát celý najednou, a to v tom smyslu, že při jeho psaní jej musíme mít na mysli jako celek. I zkušený autor si nejprve udělá pár poznámek v podobě základních tezí a rozmyslí si, v jakém pořadí je čtenářům předloží. Načrtne si tím vlastně základní maketu celého textu a při psaní prvních vět vcelku přesně ví, jak a k čemu chce v závěru dospět. Dříve než sedne ke psaní, má celý text v základních bodech dobře promyšlen. I když někdy při vlastním psaní, zejména kratších textů, postupuje sekvenčně, má vždy před sebou – byť jen pomyslně – text celý. Základní strategie psaní je tak stejná jako v případě aktivního čtení. Abychom rozuměli konkrétním pasážím, musíme se nejdříve seznámit s textem celým. Podobně, abychom napsali srozumitelný text, musíme jednotlivé pasáže psát s ohledem na celek.

Začátečníci však mívají sklon začít psát, aniž mají text dobře rozmyšlen. Proviňují se tak proti hlavní zásadě odborného vyjad-

řování, která zní „Rozmysli si, **co chceš říct**, a teprve po řádném ujasnění věci o ní piš“ [Sgall, Panevová 2004: 15, zvýrazněno v originále]. Uprostřed psaní pak mnoho z nich přijde na to, že původní teze nebyly dobře promyšlené, a teprve tehdy si uvědomí, kolik problémů bude ještě nutné vyřešit. Často zjistí, že potřebují jiné podklady, než shromáždili, nebo až při pilování logické struktury textu pochopí, že výzkumnou otázku měli formulovat zcela jinak. Je proto lepší postupovat globálně, tj. budovat celý text najednou od stručných tezí v projektu jejich postupným rozvíjením a opakovanou restrukturací v maketě. Postupujeme-li sekvenčně, může se stát, že máme text z poloviny napsán a náhle zjistíme, že se dál neheme z místa, nezačneme-li znova a zcela jinak. Značnou část textu, ne-li celý, pak musíme přepsat a výsledky dosavadní práce zahodit. Při globálním přístupu je větší naděje, že jednotlivé teze včas přeformulujeme a nebudeme se později muset vzdávat rozsáhlých pasáží, které nás stály mnoho času a námahy.

Při práci na projektu studenti nezdíka zjistí, že jejich původní záměr byl nejen velmi mlhavý, ale navíc příliš smělý a tudíž zcela nerealistický. Povinnost zpracovat projekt je donutí tyto mlhavé a příliš obecné a často megalomanské představy zužovat, zpřesňovat a činit strážlivějšími. Uvědomí si také, že se nemohou řídit pouze svým zájmem. Ne vše, co je zaujalo, lze zvládnout v daném čase a rozsahu. Nehledě k tomu, že výběr dle zájmu, jak připomíná Duffková, je často spíše emocionální než racionální a student nakonec může zjistit, že o dané problematice měl zkreslené představy a že ho vlastně nezajímá [Duffková 1984: 46].⁶⁹ Je-li projekt zpracován jen formálně, může se stát, že k tomuto zjištění student dospěje natolik pozdě, že už nezbývá než práci na téma, které ho vůbec nezajímá, či dokonce otravuje, dokončit. Není třeba rozvádět, jakou úroveň taková práce mívá.

První a nejúspornější verze textu je v projektu. Jeho definitivním a podrobným plánem je maketa. Navrhovaný postup jistě není jediný možný. Je však užitečným východiskem do té doby, než začátečník dospěje k vlastní „technologii“ psaní. Podle mých

⁶⁹ Podobně nebezpečná jsou také nejrůznější módní témata. Například se ukáže, že na první pohled atraktivní téma „čas a prostor v postmoderně“ je vlastně velmi abstraktním problémem, ačkoli si student myslel, že se bude zabývat světem, v němž žije.

zkušeností je výhodné začít postupem, který už někdo vyzkoušel jako schůdný, a ten pak přizpůsobit svým individuálním potřebám a předpokladům. Lze se tak vyvarovat trpkých zklamání a omylů, které mohou být tak fatální, že jejich náprava vyžaduje mnoho času a sil (pokud je vůbec možná). Rady a doporučení předkládám v pěti oddílech. V prvním se věnuji projektu a rešeršní práci, v druhém vysvětlím, co to je maketa textu, jaký je její smysl a jak vzniká. V třetím oddíle ukáži, co je cílem obsahové revize pracovního textu, a ve čtvrtém shrnu, na co vše je třeba myslet při závěrečných formálních úpravách, tzv. editaci textu. Důležitou součástí každé odborné stati je abstrakt. Nejběžnějšími typy abstraktu se zabývám v oddíle pátém. Ačkoli své rady a doporučení adresuji začínajícím studentům, výklad strategie a taktiky psaní jsem z didaktických důvodů zaměřila na rozsáhlejší odborné stati, které studenti píšou spíše ke konci studia v podobě diplomových (bakalářských nebo magisterských) prací. Při psaní kratších textů (seminárních prací apod.) lze samozřejmě některé etapy vynechat, nebo je minimalizovat. Základní přístup nebo logika je však stejná jako při psaní rozsáhlých odborných textů. Pokusila jsem se to ukázat v několika poznámkách, které tuto kapitolu uzavírají.

6.1 Projekt a rešerše

Práce na projektu a vyhledávání relevantní literatury spolu úzce souvisí. Na počátku bývá nějaký obecnější záměr, který zpřesňujeme do podoby projektu spolu s tím, jak se seznamujeme s literaturou. Dohledávání literatury obvykle ještě pokračuje ve fázi pořizování a analýzy dat a při konstrukci makety. Projekt bývá povinnou přílohou diplomových prací, rešerše často představuje základ samostatné kapitoly v podobě tzv. anotované nebo kritické rešerše následující za úvodem. Práci na rešerši zahajujeme spolu s projektem a prolíná celou přípravnou fází (včetně konstrukce makety).

Žádnou odbornou práci si dnes nelze představit bez projektu. V praktickém životě je třeba jej zpracovat všude tam, kde žádáme o peníze nebo placený čas. Bez projektu nelze získat potřebné finance pro výzkum ani schválení zabývat se určitým problémem v rámci pracovních povinností, nezískáme nakladatelskou smlou-

vu atd. V projektu by měl zadavatel, tj. ten, kdo práci financuje, nalézt informace dávající jistou záruku, že odborník nebo výzkumný tým, který bude problém řešit, má své plány dobře rozmyšleny a lze reálně předpokládat, že je možné je dovést k předpokládaným výsledkům. Projekt je dále nezbytný všude tam, kde spolupracuje více lidí, a proto je třeba jejich úsilí koordinovat, aby pokud možno hladce směřovalo k vytčenému cíli – je základním nástrojem řízené spolupráce a účinné komunikace. Jinými slovy, projekt musíme předložit všude tam, kde uskutečnění našich záměrů nestojí na nás samých, kdy potřebujeme nějaké zázemí nebo spolupráci.⁷⁰ V projektu všichni zúčastnění naleznou informace o cílech a záměrech společné práce, o tom, jakou cestou se k nim chce dospět a co vše je k tomu potřeba.

V podobné situaci se nachází student, který má napsat diplomovou práci. Není ve svém úsilí sám, protože má povinnost spolupracovat s konzultantem (vedoucím práce), jenž je za konečný výsledek spoluodpovědný. Projekt diplomové práce proto lze chápat jako svého druhu smlouvu mezi studentem a konzultantem, v níž se student zavazuje, že bude postupovat určitým způsobem, a konzultant k tomu, že bude-li se tohoto postupu student držet, pomůže mu práci dovést k úspěšné obhajobě. Dobře zpracovaný projekt je zárukou pro studenta i konzultanta, že cíl práce (výzkumná otázka) je stanoven realisticky – že student má potřebné schopnosti, znalosti a podmínky k tomu, aby jej splnil. Zároveň představuje plán, který je dobré mít pro každý odborný text (tedy i pro seminární práci).

V odborné praxi se projekty textů zpravidla nevyžadují. Psaní statí je její samozřejmou součástí a texty mnohdy vyplynou z dosavadního bádání, k jehož jednotlivým etapám vždy nějaký projekt existoval. Studentské texty však často z žádné takové výzkumné práce nevycházejí; tou je vlastně samo psaní textu. Je proto užitečné, jsou-li studenti nuceni projekt vypracovat a věnují-li mu přiměřenou pozornost a péči. Podle mých zkušeností však řada z nich přistupuje k této povinnosti (tj. zpracovat projekt a předložit ho ke schválení) se značnou nechutí. Nezřídka ji považují za jakýsi byrokratický rituál, jehož smysl jim uniká. Mají

⁷⁰ Určitý projekt je dobré mít, alespoň v náznavu, pro každý dlouhodobější úkol, který jsme si stanovili.

proto sklon se této povinnosti co nejrychleji zhostit v podobě velmi formálního a tudíž zcela neúčinného a potom skutečně zbytečného projektu. Pokud je takto odbytý projekt přijat, pustí se jeho autor rovnou do čtení doporučených titulů a zároveň si začne pořizovat podrobné výpisky, aniž má před sebou jasný cíl, plán a přesnější představy, v co má jeho snažení vyústit. Takový postup téměř zákonitě končí ve slepé uličce a často se stane, že mnoho poctivé práce přijde vniveč. Student prostuduje třeba i stovky stránek literatury a pořídí si desítky stran poznámek, a náhle pochopí, že na jejich základě k žádným konzistentním závěrům, o nichž by mohl napsat smysluplnou práci, nedospěje.⁷¹ Navíc ještě ke své hrůze zjistí, že kniha, jejíž shánění několikrát odložil, je vypůjčena (a je na ni několik záznamů), přičemž se ukázalo, že je pro daný problém klíčová, a práce má být odevzdána za několik dní.

Spíše než projekt sám je často důležitější proces, který k němu vede. Ten zvyšuje účinnost námahy, kterou do psaní textu vkládáme. Je třeba zdůraznit, že struktura (a často i konkrétní obsah) konečné verze textu se od původních představ, takže i od projektu, značně (někdy zcela diametrálně) liší. To však neznamená, že úsilí vynaložené při jeho zpracování bylo plýtváním sil a času. Projekt dává procesu psaní řád a směr, a to i v tom případě, prodělá-li v důsledku průběžných modifikací zásadní změny. Ačkoli se v zásadě (spíše implicitně) předpokládá, že k určitým změnám dojde, měly by to být vždy změny řádně promyšlené a především opřené o přesvědčivé argumenty. Někdy se pochopitelně stane, že se student v průběhu psaní diplomové práce rozhodne zcela změnit téma. Na takové situace studijní řády zpravidla pamatují a za určitých podmínek je to možné. Takovému rozhodnutí by však měla předcházet zralá úvaha, což znamená nový projekt. K rozhodnutí změnit téma může dojít z řady důvodů, v pozadí však nejčastěji stojí odbytý projekt původní. I taková zkušenost může být užitečná, pokud si student uvědomí, v čem udělal chybu. Nový projekt bývá daleko kvalitnější. Nicméně projekt je do

⁷¹ Je to stejná chyba, jakou dělávají studenti v dotazníkovém šetření, kdy bez projektu začnou „tvorit“ dotazník nebo pořizovat rozhovory, aby pak při jejich zpracování zjistili, že se zapomněli zeptat (případně pozorovat) na řadu věcí, bez jejichž znalosti neumí sebraná data rozumně interpretovat a nejsou tedy na jejich základě s to odpovědět na vůbec žádnou výzkumnou otázku.

jisté míry závazný, a rozhodne-li se jej autor zásadně změnit, měl by to vždy projednat s konzultantem, který také posoudí, zda jde o natolik zásadní změnu, že je skutečně třeba napsat projekt nový.

Už bylo řečeno, že při zpracování projektu musí student především zvážit, zda si stanovil zvládnutelný cíl a zda má podmínky i předpoklady k tomu, aby jej splnil. Ukáže-li se například, že k danému tématu sice existuje dostatek zajímavých prací, avšak pouze v jazyce, v němž čte s velkými obtížemi, nebo že většina základních prací není k dispozici v žádné snadno dostupné knihovně, je třeba se takového tématu vzdát. Dříve než padne definitivní rozhodnutí, je také nutné se alespoň rámcově seznámit s podklady, o něž se má práce opírat. Může se třeba stát, že všechny čtyři práce na určité téma, které měl student v plánu využít, si jsou podobné jako vejce vejci a na jejich základě lze napsat maximálně dvacetistránkový text, předepsáno je však stran padesát. Kromě jazykových znalostí, dostupnosti a charakteru plánovaných podkladů je proto také třeba vzít v úvahu požadovanou délku textu. Dovednost napsat text požadovaného rozsahu patří k vysokoškolské kvalifikaci a většina lidí se jí musí učit. Studenti, kteří tyto požadavky pedagogů po celé studium obcházejí, jsou pak na jeho konci v nevýhodě, protože nemají žádné zkušenosti s tím, jak plánovat text určitého rozsahu. Zvážit je ovšem třeba i některé osobní předpoklady, zda je student na příklad spíše teoretik, nebo empirik. Měl by také přemýšlet o tom, zda k danému tématu absolvoval potřebné kursy, a konečně by se měl ujistit, že práce nebude vyžadovat více času, než je k dispozici, pokud ho rozumně využije. Má-li být čas rozumně využit, je nutné jednotlivé etapy podrobně naplánovat.

Nejprve je dobré se zamyslet nad čtyřmi základními okruhy otázek. Jakmile máme v tomto ohledu jasno, je projekt v zásadě hotov. Znamená to si ujasnit:

1. Čím se budeme zabývat: jaký problém chceme řešit (na jakou otázku chceme odpovědět)?
2. Na co lze v tomto ohledu navázat? Nakolik a v jakém směru se už problémem někdo zabýval (jaká literatura je k dispozici)?
3. Jak budeme problém řešit (kde a jak budeme hledat odpověď)?

4. Kolik máme k dispozici času a jak si jej rozvrhneme (případně kolik máme k dispozici peněz a jak jich využijeme) a jaký je požadovaný rozsah práce?

Odpověď na první otázku mají studenti sklon podceňovat zejména v těch případech, kdy si vybírají z vypisovaných témat, jejichž zadání zpravidla zahrnuje formulaci problému a základní (výchozí) literaturu. Taková situace na první pohled vypadá, že odpověď je už dána. Za určitých okolností tomu tak skutečně může být. Studentské texty zpracované na základě takto přesného stanovení úkolu však podle mých zkušeností bývají mnohdy ty nejproblematičtější. Je to proto, že student s formulací problému a navrženou cestou jeho řešení nebývá zcela ztotožněn, což později komplikuje komunikaci mezi ním a konzultantem. V modelové situaci se zhruba uprostřed práce odchýlí od konzultantových představ, což ho zažene do slepé uličky, a přijde se zeptat, jak z ní ven. Konzultant mu ovšem jen zřídka dokáže poradit něco jiného, než aby se vrátil k původnímu záměru, tedy zpravidla k tomu, čemu se chtěl student vyhnout. Je to pochopitelné, vypisoval problém s určitou představou, jak ho řešit, student však nakročil k řešení jinému, které konzultant buďto považuje za scestné, nebo prostě neodpovídá jeho způsobu myšlení. V obou případech však sotva dokáže poradit, jak po nově nastoupené cestě pokračovat. V lepším případě diplomant nakonec práci nějak dokončí a horko těžko obhájí, nicméně v něm může zůstat pocit nespravedlnosti plynoucí z přesvědčení, že to byl konzultant a nikoli on, kdo selhal.

V čem tedy vlastně spočívá role konzultanta? Konzultant je odborný poradce, který za rady, jež podává z titulu své odbornosti, ručí. Je proto spoluodpovědný za ty aspekty anebo části práce, které přímo vycházejí z jeho doporučení a připomínek. Není však doslova spoluautorem práce, která je především dílem diplomanta, jenž může očekávat a požadovat pouze rady, tj. odpovědi na jasně formulované otázky. Nelze si například představovat, že konzultant bude vyhledávat potřebnou literaturu. Spíše poradí, kde relevantní literaturu hledat nebo kde s hledáním začít. Konzultant by měl umět poradit, který z titulů, jež student nalezl, bude pravděpodobně pro práci přínosný a který lze opomenout, zda v bibliografii nechybí nějaká základní práce apod. Měl by také diplomanta upozornit, jaké schopnosti a předpoklady splně-

ní cíle, jež si vytkl, vyžaduje. Své schopnosti však student musí zhodnotit sám. Konzultant by konečně měl posoudit, nakolik realistický je časový harmonogram (případně finanční rozpočet) a zda zvolené téma a jeho zpracování odpovídá požadovanému rozsahu práce. Konečná rozhodnutí a odpovědnost za ně jsou však na diplomantovi. Výjimkou je situace, kdy konzultant svoji ochotu vést určitou práci (a schválení projektu) podmíní nějakým konkrétním požadavkem. Za ten pak nese plnou odpovědnost on.

Témata prací však bývají většinou vypisována v obecné rovině, čímž je studentům ponechán prostor, aby je mohli přizpůsobit svým schopnostem a naturelu. Řada z nich si však často neuvědomí, že téma je příliš obecné a je třeba je zpřesnit, nebo se snaží konzultanta „dotlačit“ k tomu, aby tuto práci udělal za ně. Argumentují tím, že se v problematice ještě nevyznají a že proto nemohou formulovat smysluplnou otázku atd. Pokud pedagog podlehne a vágní projekt odsouhlasí, nebo autorovi detailně poradí, anebo dokonce projekt „dopracuje“ sám, ušetří si sice přesvědčování, které je vždy náročné na čas i nervy, daleko více času a nervů však potom ztratí, odhodlá-li se pomoci autorovi vyjít ze slepé uličky, o níž jsem hovořila výše. Nejvíce však na pedagogovu dobrou vůli doplatí student. Je proto především v jeho zájmu, aby zpracování projektu věnoval dostatek času a péče a plán si ušil na míru.

Formulovat výzkumný problém je nejhodnější až po povšechném zmapování literatury vztahující se k danému tématu. Nejprve je proto vhodné se rámcově seznámit s tím, jaká literatura (výzkumy) k určitému tématu existují a nakolik jsou k dispozici. Práci na projektu tedy zahajujeme výzkumem v knihovně a na internetu. Takový výzkum zpravidla zabere maximálně týden a pomůže dát původně jen velmi mlhavým představám o tom, čím se chceme zabývat, jasnější kontury.

V této souvislosti považují za nutné říct několik slov o internetu. V první řadě je třeba zdůraznit, že internet je dobrý sluha jen tehdy, zaujmeme-li k němu dostatečně skeptický a kritický postoj. Studenti, kteří běžně používají internet, mají ve své většině sklon brouzdáním nahrazovat návštěvu knihovny. Je to v zásadě pohodlné, zejména má-li člověk připojení doma nebo na koleji. Není třeba se nikam trmácet, vést v patrnosti úřední hodiny, do-

hadovat se s knihovníky, hledat v katalozích a listovat ve stozích odborných časopisů. Z pohodlí domova lze vyhledávači zadat několik hesel, a zejména když nám nečiní potíže číst v angličtině, může být projekt hotov i za jeden večer. Má to však svá úskalí.

Internet je bezpochyby užitečným zdrojem informací, pokud ho ovšem využíváme jako jeden ze zdrojů informací. Jinak za pohodlí zaplatíme neověřenými nebo jednostrannými (hodnotově zatíženými) informacemi. Spoleháme-li se výlučně na informace z internetu, děláme základní chybu v tom, že opouštíme odbornou komunitu a přecházíme do daleko pestřejšího společenství sdružujícího vedle odborníků skutečných i samozvané, kteří často trpí mesiášskými komplexy a předkládají deformované informace, aby ukázali, že na nejrůznější neduhy světa znají zaručený lék. Mnoho „informací“ sem také umísťují naprostí laici. Na internetu jistě nalezneme i řadu kvalitních a seriózních údajů a textů, které zde zveřejňují opravdoví odborníci. Významná odborná periodika zde zveřejňují starší tituly v různých archivech, odkud si je lze stáhnout, a existují i odborné internetové časopisy. Problém je však v tom, že všechny tyto zdroje informací jsou na internetu umístěny v zásadě nahodile a nesystematicky. Internetová veřejnost je rozhodně daleko svobodnější než odborná, v jejímž rámci se komunikace řídí řadou formálních požadavků, které jsou sice na první pohled svazující, avšak v mnoha ohledech užitečné. Začátečník nedokáže oddělit „zrno od plev“, a je proto žádoucí, aby informace získané pomocí internetu konzultoval s pedagogem a konfrontoval s odbornou knihovnou.

Materiály, které u nás ve většině knihoven nalezneme, sice nebývají vždy nejaktuálnější, zato jde o materiály spolehlivé a systematicky uspořádané. Bez odborné knihovny se neobejdeme, zejména děláme-li si o určité tematice teprve přehled. Lze samozřejmě začít na internetu a na základě informací, které tam získáme, výzkumný záměr zpřesnit. Potom bychom ovšem měli navštívit odbornou knihovnu a hledat základní literaturu k danému problému, bez jejíž znalosti v odborné obci (tzn. před pedagogem, jenž práci zadal, či při obhajobě) neobstojíme a o níž jsme z nejrůznějších důvodů nenalezli na internetu ani zmínky. Nebo naopak, po výzkumu v knihovně je určitě užitečné se „poradit“ také s internetem. Možná zde budou ke stažení některé starší stati nebo texty, které nejsou v našich knihovnách k dis-

pozici, možná zde nalezneme odkaz na nějaký nový titul, nějaký nápad apod. Začneme-li však v knihovně a provedeme-li výzkum pečlivě, spíše se vyhneme nebezpečí, že se vydáme cestou, o níž se běžně ví, že nikam nevede, nebo že opomeneme nějaké stěžejní dílo apod.

Odbornými knihovnami jsou knihovny vědecké, tj. kromě Základní knihovny Akademie věd Národní knihovna, knihovny jednotlivých vědeckých ústavů, dále knihovny univerzit a jejich fakult a knihovny ostatních výzkumných ústavů. Pro studentské práce je dostatečným východiskem fakultní knihovna, kde lze zjistit, kterých dalších prací bude zapotřebí, ale v dané knihovně nejsou k dispozici. Užitečné je také využít centrálního katalogu Národní knihovny, který je též na internetu. V něm lze zjistit, zda je hledaná práce v některé z knihoven na území našeho státu. Pokud ne, lze ji objednat prostřednictvím mezinárodní výpůjční služby (v Národní knihovně, Základní knihovně AV, v krajských vědeckých knihovnách a možná i v některých jiných). Je však třeba počítat s tím, že to bude něco stát (rozhodně však daleko méně, než kdybychom knihu kupovali), že na knihu můžeme čekat i dva měsíce a že nám ji půjčí pouze prezenčně.

Není snad třeba zdůrazňovat, že začneme v knihovně, která má k dané problematice nejbližší. Hodláme-li psát práci z estetiky a vypravíme se do ekonomické knihovny, protože je za rohem, či z jiného pragmatického důvodu, nemělo by nás překvapit, že v lepším případě zde nenalezneme žádnou použitelnou literaturu, v horším případě nějaké práce sice nalezneme, sotva však půjde o relevantní výběr. Nechci tím popírat skutečnost, že často nějakou obtížně dostupnou knihu nalezneme někde, kde bychom ji ani v nejmenším nečekali (třeba výzkumnou zprávu o výzkumu sociálních sítí v knihovně Ústavu pro teorii informací a automatizace), je to ale spíše náhoda, rozhodně ne pravidlo.

Výzkumem v knihovně začínáme pořízovat rešerši. Slovo rešerše pochází z francouzského slovesa *rechercher*, které znamená hledat, pátrat, vyhledávat. Rešerše je výsledek pátrání po relevantní literatuře vztahující se k problému, který chceme řešit. Jde o soupis knih a různých textů vyhledaných na základě tzv. rešeršního dotazu, který se může týkat určitého autora (v takovém případě jde o soupis textů tohoto autora) nebo určitého tématu. Rešeršní dotaz bývá také časově specifikován, to znamená, že se

týká prací v určitém období (například hledáme práce zabývající se problémem sociální spravedlnosti od roku 1990 po ty nejnovější). Vedle těchto dokumentačních rešerší se pořizují také rešerše faktografické, které představují výběr informací týkajících se nějakého tématu (například povodní v roce 2002). Každá větší knihovna poskytuje tzv. rešeršní služby, tzn. že na základě rešeršního dotazu její pracovníci pátrají v knihovní databázi (v předmětových katalozích dle klíčových slov nebo ve jmenných katalozích, jde-li o dotaz týkající se autora). Výsledkem je seznam bibliografických údajů⁷² o vybraných textech. Využit těchto služeb bývá užitečné, a to především ve specializované knihovně, jejíž zaměření je blízké tématu, které nás zajímá, spíše však pro rozsáhlejší texty. Je třeba počítat s tím, že tyto služby nebývají zdarma a že takto získaný seznam bude jen východiskem nebo doplňkem naší vlastní rešeršní práce. Pracovníci knihoven jsou zpravidla odborníci v oblasti informačních systémů, nikoli však v jednotlivých vědeckých oborech.⁷³ To znamená, že texty vyhledávají především (většinou pouze) podle klíčových slov nebo názvů textů. Takto získaný soupis na jedné straně zpravidla zahrnuje i texty, které s tématem, jímž se zabýváme, souvisí jen zdánlivě, a na straně druhé s velkou pravděpodobností nebude obsahovat tzv. skrytou bibliografii⁷⁴. Bez vlastního výzkumu v knihovně se tudíž omejdeme jen zřídka. K tomu, jak konkrétně v takovém výzkumu postupovat, nelze dát detailní návod. Záleží vždy na tématu, na tom, nakolik navazuje na nějaký kurs, co a kolik už student přečetl atd. Předkládám proto jen několik rámcových doporučení, a to na příkladu dvou imaginárních projektů bakalářské práce ze sociologie.

⁷² Bibliografický údaj povinně zahrnuje: jméno autora, název díla, označení vydání (pokud se nejedná o první vydání) a rok vydání; údaje o místě vydání a nakladatelství nejsou v bibliografické citaci povinné, ale mohou být důležité, a proto se většinou uvádějí. Více v kapitole 5.5.

⁷³ Ve specializovaných knihovnách se můžeme setkat i s knihovníky, kteří jsou zároveň specialisty na určitý okruh odborných problémů. Narazíme-li na knihovníka specializujícího se v oboru našeho zájmu, musíme hovořit o mimořádném štěstí, na něž v žádném případě nelze spoléhat.

⁷⁴ O řadě knih, které se vztahují k určitému tématu, se lze dozvědět z odkazů. Rešeršní pracovník však zpravidla hledá jen v bibliografických seznamech a tuto „skrytou“ bibliografii nevyužívá.

Dejme tomu, že Honza chce psát o fotbalovém chuligánství. Tuší, že tomuto problému se už někteří sociologové věnovali a že se jím zabývalo několik výzkumů. To je však vše, co o tom ví. Pokud téma „fotbalové chuligánství“ nebylo vypsáno, začne hledat někoho, kdo se jím nebo alespoň nějakým příbuzným tématem zabývá, případně někoho, o kom si myslí, že by o něm z nějakých jiných důvodů mohl něco vědět. Toho se zeptá na výchozí literaturu. Pokud téma sice vypsáno bylo, ale není u něj uvedena základní literatura, navštíví toho, kdo je vypsán. I tak se může stát, že se mnoho nedozví. Začne proto pátrat ve fakultní knihovně, případně v dalších relevantních odborných knihovnách. Hledat bude v zásadě tři typy prací: knihy, výzkumné práce a stati v odborných (případně i jiných) časopisech.

Hledání knih a výzkumných prací je snazší – slouží k tomu předmětové katalogy. Pod heslem „fotbal“ však Honza našel jediný titul, který se týká dějin kolektivních her. O fotbalovém fandění, tím méně chuligánství, nenašel vůbec nic. Začne proto hledat také pod příbuznými hesly (například sport, kolektivní hry, fandění, chuligánství, mládež apod.). Podobným způsobem brouzdá po internetu. Podívá se také do zmíněné práce o dějinách kolektivních her, o jaké tituly se její autor opírá. V seznamu použité literatury zde hledá texty, které by se mohly zabývat fotbalem, nebo fanděním obecně. Všechny tituly, o nichž se takto dozví, jsou východiskem jeho další práce. Zběžně je čte (metodou pohybující se na pomezí „přesýpacích hodin“ a „síta“⁷⁵) a pořizuje si rešerši (bibliografický seznam) relevantních titulů. Záhy zjišťuje, že na některé práce naráží opakovaně. S velkou pravděpodobností jsou to tituly, které jsou pro téma fandění ve sportu a fotbalu základní. Seznámí se s nimi proto podrobněji. Prolistuje je, přečte si některé pasáže a opět se dívá, na které práce jejich autoři odkazují.

Trochu namáhavější je hledání časopiseckých statí. Předmětové katalogy statí v knihovnách zpravidla nenalezneme. Takové katalogy sice existují na internetu, týkají se však jen zahraničních časopisů, a to jen těch nejvýznamnějších. Existuje také časopis, a to i v internetové podobě, který přetiskuje abstrakty odborných statí publikovaných ve významných zahraničních odborných časopisech v členění podle vědních oborů. V některých archivech bývají

⁷⁵ Viz kapitolu 2.1.

i vyhledávače, v nichž lze zadat rešeršní dotaz. Honza však chce psát o fotbalovém chuligánství u nás, potřebuje proto především texty v češtině. Musí proto opět postupovat výše naznačenou metodou „sněhové koule“. Odkazy na některé časopisecké stati nalezneme v knihách, další odkazy v těchto statích. Záhy zjistí, že určité časopisy se opakují. S největší pravděpodobností jde o časopisy pro jeho téma klíčové, a prozkoumá je proto podrobněji. Trochu hloupé je, že se může orientovat jen podle názvů článků. Naštěstí většina časopisů uvádí v posledním čísle každého ročníku podrobný seznam statí daného ročníku. Další informace poskytly abstrakty vytipovaných článků, někde dokonce našel klíčová slova.

Stručně řečeno, v této fázi dělá Honza dvě věci na jednou. Za prvé pořizuje rešerši (nejlépe na kartičky) s poznámkami, nakolik se zdají být jednotlivé tituly pro dané téma slibné, a dalšími údaji, které se dozví z katalogu a vybraných prací; nezapomíná na signatury. Tím za druhé zároveň zjišťuje, do jaké hloubky je dané téma prozkoumáno, jaké dílčí problémy jsou už zpracovány, které se teprve řeší apod. Oba tyto typy informací mu pak pomohou při konkretizaci výzkumného záměru a rozhodnutí o metodě, jíž bude postupovat.

Dejme tomu, že toto pátrání Honzu dovedlo ke zjištění, že poměrně dobře jsou zpracovány dějiny fotbalového chuligánství a že existuje několik prací věnovaných problému násilí a vandalismu spojeného s fotbalem. Zároveň zjistil, že existují i nějaké empirické výzkumy, zejména zaměřené na problémy násilí. Bohužel však jen v západních zemích. O fotbalovém chuligánství u nás, kromě dvou velmi obecných statí, nenalezl prakticky nic. Co s tím? Psát o chuligánech v zahraničí na základě několika výzkumů, jejichž výsledky (v podobě výzkumných zpráv nebo odborných statí) se budou pravděpodobně velmi obtížně získávat, asi nemá velký smysl a naplánovat vlastní reprezentativní výzkum na téma „násilí v českém fotbale“ je utopie. Fotbalové chuligánství však Honzu začalo zajímat ještě víc a rozhodně se tohoto tématu nechce vzdát. Při podrobnějším listování některými pracemi narazil na konstatování, že chování fotbalových fanoušků je ritualizované. Vzpomněl si na poslední zápasy, které viděl, a uvědomil si, že fanoušci skutečně provádějí jakési rituály. A vida, má téma i metodu. Rituály fotbalových fanoušků u nás – strukturované pozorování.

Tím dospěl do druhé fáze první etapy, kdy původně velmi mlhavé téma získalo ostřejší obrysy. Je rozhodnuto o metodě, a navíc se Honza dozvěděl něco o literatuře. To vše je však stále ještě příliš obecné. Nyní musí projekt konkretizovat s ohledem na podmínky, v nichž se nachází. Je v jeho silách provést reprezentativní šetření chování fotbalových fanoušků na českých stadionech pomocí strukturovaného pozorování? S největší pravděpodobností není – nemá k tomu dostatek zkušeností, času a především financí. V daném čase a vlastními silami by však mohl zvládnout polostrukturované pozorování chování fanoušků jednoho z významných fotbalových klubů. Pokud se zaměří na pozorování nejvýznamnějších utkání v nadcházející fotbalové sezóně, mohl by formulovat několik solidně podložených hypotéz a to pro bakalářskou práci stačí. Aby takové pozorování vedlo k smysluplným závěrům, musí být dobře připraveno. V první řadě je třeba si ujasnit a přesně vymezit, co je v dané souvislosti rituál. Znamená to opět se vypravit do knihovny a hledat literaturu o rituálech, nejlépe takových, které se vztahují ke kolektivním sportům, a rozšířit o ni rešerši. Práce bude mít dvě části. První bude spíše kompilací věnovanou rituálu a vyústí v jeho vymezení pro potřeby výzkumu. Druhá bude zprávou o sběru dat, jejich analýze a výsledcích. V závěrečné diskusi pak bude mimo jiné vhodné zhodnotit účelnost zvolené definice (operacionalizace) rituálu. Zbývá už jenom rozmyslet harmonogram a projekt je v zásadě hotov.

V tomto příkladu vedla rešerše k rozhodnutí kombinovat práci s literaturou s empirickým výzkumem. Ne vždy však nalezneme téma, které by nás zajímalo a jež bychom byli schopni dovést až do roviny empirického výzkumu. Jak už o tom byla několikrát řeč, velmi často bývají daty práce jiných autorů. Postup je stejný jako v Honzově příkladu.

Někdo – dejme tomu Michal – chce napsat práci o přátelství. Třeba proto, že přátelství považuje za velmi důležitý sociální vztah a přitom si nevzpomíná, že by se o něm v nějaké učebnici nebo kursu něco bližšího dozvěděl. Na začátku je tedy opět velmi nekonkrétní představa nebo přání dozvědět se něco o přátelství ze sociologického hlediska. Na základě prvního mapování dostupné literatury Michal zjistil, že přátelství má řadu velmi různorodých aspektů (přátelé a řešení rodinných problémů, celoživotní přátel-

ství dnes a v tradiční společnosti, přátelé a nevěra, vliv přátel na spotřební chování, přátelství a sociální přehrady atd. atd. – toto je jen nepatrné torzo celé problematiky). Téma je zjevně neobyčejně široké a zahrnuje řadu dílčích problémů, což znamená, že se v práci bude muset soustředit jen na jeden z nich.

K takovému zjištění by Michal možná dospěl v každém případě, bez projektu však asi až po úmorné práci, z níž by nakonec využil jen zlomek, a přitom by se nedostal do problému dostatečně hluboko. V projektu je proto třeba vyhmátnout jasně definovaný problém – jednoznačnou otázku. Příliš obecná otázka – jen vágně formulované téma – by ho zavedla do těžce řešitelných, či zcela neřešitelných potíží. Zcela neschůdné je například téma „Přátelství ze sociologického hlediska“. Vždy je lepší se orientovat na konkrétní problém, pokud možno takový, který lze formulovat v podobě jednoduché otázky; např. „Snižují rozdíly v sociálním statusu pravděpodobnost, že mezi lidmi vznikne přátelství?“. Odpověď na takovou otázku by ovšem vyžadovala relativně rozsáhlý empirický výzkum. Tomu by se Michal rád vyhnul. Vrátil se proto ke zjištění, že téma přátelství má sice řadu aspektů, avšak žádný z nich není hlouběji rozpracován – k žádnému z nich nenalezl rozsáhlejší materiál (literaturu, výzkumy), který by bylo možno zpracovat. Toto zjištění ho stálo poměrně značné úsilí. Prostudoval řadu textů a zjistil, že téměř každý pojednává o přátelství ze zcela jiného aspektu. To však neznamená, že na svůj původní záměr – psát o přátelství ze sociologického hlediska – musí rezignovat.

I tuto, na první pohled zcela zbytečnou, námahu může zužitkovat například tím, že se pustí do analýzy vybraných sociologických textů věnovaných přátelství. Zpracovat všechny v čase, který má k dispozici, však nelze. Musí proto přesně specifikovat kritérium výběru textů, aby bylo naprosto zřejmé, o čem bude jeho analýza vypovídat. Zcela nahodilý výběr, v němž by byl například jeden text některého z klasiků, interně publikovaný výzkum Výzkumného ústavu obchodu, několik statí z časopisů, které byly zrovna v knihovně, a textů, na něž narazil na internetu, nevypovídá vůbec o ničem. Kdyby se však zaměřil na základní anglicky psané sociologické časopisy (například orgány sociologických společností v západoevropských zemích) v devadesátých letech XX. století a provedl úplný nebo dostatečně velký náhodný výběr

statí, které se zabývají přátelstvím, mohla by jeho analýza vypovídat například o tom, o jaké aspekty přátelství se západoevropští sociologové v daném období zajímali a jak je zkoumali.

Zpracovat a nechat si schválit projekt diplomové práce je na většině fakult povinné a většinou také bývá taxativně vymezeno, co vše má obsahovat. Tyto požadavky mívají následující společné jádro:

1. Téma práce a otázka, na niž má práce odpovědět.
2. Stručná charakteristika problému, rámcová charakteristika dosavadního stavu poznání.
3. Předpokládaná metoda.
4. Předběžná struktura práce.
5. Časový harmonogram (případně finanční rozpočet).
6. Výchozí literatura (základ rešerše).

Obecně lze říct, že z dobře specifikovaného tématu vyplyne i nejhodnější metoda. Zvážíme-li časové možnosti a jsme-li nuceni vystačit s vlastními silami (což je případ většiny diplomových prací ve společenských vědách), nemáme se už o čem rozhodovat, metoda je dána podmínkami. Podceňovat bychom neměli ani předpokládanou strukturu práce, a to zejména s ohledem na požadovaný rozsah. Čím kratší práci máme psát, tím spíše je třeba se vyhnout nejrůznějším historizujícím úvodům apod. a přejít co nejrychleji k meritu věci. Harmonogram samozřejmě vychází z povahy práce a času, jenž je k dispozici. V seznamu literatury uvádíme stěžejní díla, k nimž jsme dospěli v první etapě rešeršní práci, tj. základní teoretické tituly a práce, o něž se budeme opírat.

Diplomové práce a pokud možno ani seminární práce apod. by se neměly opírat o různé výňatky z odborných textů publikovaných v různých antologiích nebo čítankách. V každém oboru existuje tzv. zlatý fond nejslavnějších textů, jejichž znalost patří k základní výbavě každého (byť jen začínajícího) odborníka v dané oblasti. Většinou jde o vybrané pasáže z daleko rozsáhlejších textů publikované v různých antologiích nebo studijních čítankách. Výhodou takových kompendií je, že se studenti poměrně rychle a snadno seznámí se zlatým fondem, aniž musí číst rozsáhlá díla. Tak jako ve všem, i v tomto případě za určitou výhodu něco zaplatíme. Známe-li určitou pasáž rozsáhlé práce, byť klíčovou, neznamená to, že známe práci celou, natož pak myšlenky

jejího autora. Do zmíněných čítanek se většinou vybírají typické pasáže představující klasiky jako reprezentanty základních teoretických směrů. Taková ukázka však přináší zjednodušující a zploštěný obraz jejich díla. Uchýlil-li se klasik k některému z tzv. redukcionismů, například Durkheim ke konsensuálnímu výkladu společenského řádu, není to proto, že by neviděl, že soužití lidí přináší také konflikty, ale proto, že ho více zajímalo, co společnost spojuje, než co ji rozděluje. V učebnicích a čítančkách však bývá z didaktických důvodů prezentován jako reprezentant tzv. konsensuálních teorií a vybírány jsou jen ty pasáže z jeho díla, v nichž hovoří o řádu a solidaritě. Čítaneky a antologie lze proto považovat pouze za východisko pro základní orientaci v oboru na počátku studia. O díle a myšlenkové bohatosti jednotlivých autorů se z nich dozvíme velmi málo. Jsou vhodné pouze pro účely výuky a rozhodně na nich nelze stavět vlastní odbornou práci. Chceme-li využít děl klasiků nebo významných současných autorů pro vlastní práci jako východiska nebo argumentu apod., musíme se seznámit s celkovým kontextem konkrétních pasáží, tj. s původním textem v jeho úplnosti. Zcela nepřijatelné je opírat odborný text (byť jen studentský) o různé popularizační práce určené laické veřejnosti, jejichž cílem je informovat o nějaké teorii nebo díle čtenáře, jenž není v daném oboru vzdělán.⁷⁶

Standardní součástí každé odborné práce a rozsáhlejšího odborného textu bývá kapitola, jejímž cílem je zhodnotit základní literaturu vztahující se k danému tématu. Duffková [c.d.: 66] v této souvislosti rozlišuje anotované rešerše (soupis anotací vybraných textů) a rešerše studijní⁷⁷, jejichž součástí je stručné, či podrobné zhodnocení vybraných dokumentů a informací, které obsahují. Taková rešerše je souvislým textem, který lze publikovat

⁷⁶ Zde se samozřejmě nabízí otázka, jak poznat odbornou literaturu. Podat nějakou jednoduchou, jednoznačnou a přitom vyčerpávající definici zřejmě není možné. Obecně řečeno jsou odborné texty ty texty, které jsou určeny odborné veřejnosti, někdy i texty odborníků určené zainteresované veřejnosti laické. Není-li si student jist, udělá nejlépe, poradí-li se s konzultantem, vedoucím semináře apod. a postupně si tak vypěstuje potřebný cit. Vždy ho však zcela diskvalifikuje odkaz na populární výklad nějaké teorie, výsledků bádání apod. zveřejněný v nedělních přílohách denního tisku nebo společenských časopisech a magazínech typu Reflex, Vlasta, Xantypa apod.

⁷⁷ Šesták hovoří o literární rešerši [Šesták 2000: 46].

samostatně v podobě tzv. přehledové stati.⁷⁸ Základním cílem a smyslem takové kapitoly, která následuje hned za úvodem, je zhodnotit dosavadní bádání v oblasti výzkumu, o němž text referuje. Jde o nezbytnou součást každé vědecké práce, která má dvojitý význam. Za prvé, autor takto prokazuje, že k výzkumu přistupuje se znalostí věci a že jeho bádání je na vyšší doby, neboť navazuje na nejnovější poznatky. Za druhé, čtenář odborník, který není specialistou v daném oboru, získá základní informace o problému, jemuž je práce věnována, a specialista v oboru snadno zhodnotí, zda a v čem lze práci považovat za přínosnou. V rámci kritické rešerše – tj. rešerše hodnotící přínos a omezení dosavadních přístupů – autor zpravidla ukáže, v čem považuje svůj přístup nebo zjištění za odlišné od dosavadních a v čem vidí jeho přínos.

Ačkoli základním východiskem studijní i kritické rešerše je bibliografie, která je součástí projektu, bylo by rozhodně chybou nejdříve všechny tyto práce přečíst a začít psát kapitolu věnovanou přehledu literatury. Kritická (či studijní nebo literární) rešerše je sice jednou z prvních kapitol práce z hlediska logiky výkladu a pohodlí čtenáře, práce na ní však prostupuje i pořizováním podkladů a jejich analýzou. Během podrobného studia a zpracovávání textů často zjistíme, že některé práce, od nichž jsme si mnohé slibovali, se nám vlastně nehodí, zatímco texty, které jsme v původní bibliografii uvedli spíše jako doplňkové, přinesly mnohou inspiraci. Často také objevíme práci, o níž jsme neměli tušení a která je nakonec pro text klíčová. Důvodů může být více, nejčastěji to bývá tím, že jsme při práci na projektu texty prošli příliš zběžně nebo jsme cíle práce na základě podrobnějšího seznámení se s literaturou modifikovali a tudíž se zaměřili i na jinou než předpokládanou literaturu. Teprve když jsme dospěli k základním závěrům naší práce, víme zcela přesně, které z titulů, s nimiž jsme pracovali, jsou pro ni základní, jak konkrétně se k ní vztahují a proč jsme například některý titul, byť běžně považovaný pro dané téma za základní, nevyužili, případně že dosud opomíjený text vede k nějaké nové hypotéze (či případně objevu).

Rešerše bývá povinnou součástí prací doktorských a spíše fakultativní v pracích magisterských. Pokud jde o bakalářské práce, zpravidla se nepředpokládá, že student na této úrovni zvládne

⁷⁸ Přehledové stati je věnována kapitola 4.3.4.

téma v celé šíři a bude schopen zhodnotit současný stav v daném oboru, byť velmi úzce vymezeném. To však neznamená, že v bakalářské práci, tím méně v práci magisterské, lze tuto etapu pominout zcela. Účelně ji nahradí stručné zhodnocení literatury, o níž se práce opírá.⁷⁹ V něm student minimálně prokáže, že se opírá o literaturu, která je tématu práce relevantní, a že mu neunikla práce, která je k danému problému považována za základní. Měl by zde také uvést důvody (a omezení), které ho k výběru dané literatury vedly, v kterých ohledech na jednotlivé práce navázal nebo jak jich jinak využil, případně v jakém směru je dále rozvinul, či proč zvolil přístup jiný.

Teprve když máme alespoň v hrubých rysech hotovo jádro práce, přikročíme ke zhodnocení literatury. Nejprve rozhodneme, které texty považujeme pro naši práci za základní, a jen o těch budeme podrobněji referovat. Jejich hodnocení zpočátku jen v základních tezích včleníme do makety textu – buď do úvodu, nebo do pasáže věnované metodě a datům. Předběžné hodnocení titulů z hlediska jejich významu pro naši práci zahrnujeme do svých poznámek a anotací i v případě, kdy neplánujeme samostatnou kapitolu věnovanou literatuře. Pomohou nám při zpřesňování makety. Co to tedy maketa textu je a jaký má pro naši práci význam?

Hlavní zásada:

Čas věnovaný projektu ušetří nepříjemná překvapení a zklamání při psaní a dokončování textu.

6.2 Maketa textu

Maketa textu je podrobným projektem textu. Začíná vznikat více méně automaticky v průběhu pátrání po literatuře (a její četby). Mnohdy existuje jen v hlavě autorově, případně v podobě několika kartiček z kartotéky. Začátečník však udělá lépe, bude-li maketu tvořit průběžně jako tezořivý text. Jde tedy o podrobnější teze, k nimž dospíváme během analýz, a to nejlépe s odkazy na

⁷⁹ Většinou proto bývá také tato kapitola pojmenována „Výchozí literatura“, případně „Teoretická východiska“ apod. Nazývat ji, zejména v bakalářských pracích, přehledem nebo rešerší by bylo poněkud přehnané, ne-li komické.

konkrétní pasáže prací, o něž je opíráme; s citáty a parafrázemi, komentáři a průběžnými závěry, které budou pro náš text nejdůležitější a které postupně doplňujeme a přeskupujeme. Při práci na maketě často zjistíme, že je třeba se k některým textům vrátit nebo ještě nějaké dohledat atd. Není proto ekonomické začít formulovat vlastní text dříve, než máme pocit, že je celý text v zásadních obrysech včetně závěrů v podobě makety připraven. Při konstrukci makety často zjistíme, že některé teze nejsou dostatečně podloženy, že vzhledem k času a podmínkám není zatím v našich silách je detailně rozebrat a podpořit argumenty, a že proto bude lepší od nich, byť třeba prozatím, upustit a více se soustředit na jiný aspekt výzkumné otázky. Tím text uchráníme před nepotřebnými odbočkami a zbytečnými detaily. Málodokáže v zájmu kvality textu obětovat už napsaný text vztahující se k tezi, která musela být opuštěna⁸⁰, což znamená ponechat ho v zásuvce, či rovnou zahodit. Takové pasáže, kterých se autor neodkázal vzdát, často zcela zbytečně hyzdí jinak dobrý text. Čím více času a trpělivosti věnujeme konstrukci makety textu, tím méně takových pasáží, s nimiž se těžce loučíme (a někdy nerozloučíme), napíšeme.

Konkrétní podoba makety závisí na povaze práce a stejně významně na dosavadních zvyklostech, zkušenostech a letoře autora. Představuje první, spíše heslovitou variantu plánovaného textu, nebo jen soustavu kartiček, případně doplněnou o základní kostru textu v písemné podobě. Může být také souborem tezí s odkazy na kartičky, případně výpisem z databáze s poznámkami apod. V ideálním případě zahrnuje nástin přehledu literatury, která je podstatná pro závěry, jež předkládáme, základní zjištění a argumenty, o něž je opíráme, a stručný náčrt (jen v bodech) závěru textu. Promyšlet v této fázi úvod je většinou ztráta času. K mnoha změnám v logice výkladu a někdy i v hlavních zjištěních dojde ještě při psaní a revizi textu. Vzhledem k tomu, že úvod má dát návod ke čtení, je racionálnější ho psát až před editací. Při tvorbě makety se soustředíme především na logickou návaznost jednotlivých tvrzení a netrápíme se konkrétními formulacemi – maketa nemusí být srozumitelná nikomu jinému než nám. Teprve když jsme se vypořádali se všemi pochybnostmi a máme

⁸⁰ V angličtině se k tomu váže úsloví „kill your darlings“ = zabij své miláčky.

ve věci jasno, je text po věcné stránce hotov a můžeme přikročit k psaní první (pracovní) verze výkladu.

Práce na maketě může být v zásadě nekonečná, protože každé nové uspořádání většinou skýtá nový pohled na celý problém, takže jednotlivé teze postupně nahrazujeme novými. Píše o tom například Ulrich Beck v knize *Riziková společnost*: „Tato kniha v mnoha ohledech odráží, jak se autor učil a postupně dospíval k objevům. Na konci každé kapitoly jsem byl moudřejší než na začátku. Byl jsem ve velkém pokušení celou knihu na základě jejích závěrů přepsat a promyslet znovu. Neudělal jsem to, nikoli však z nedostatku času. Kdybych to totiž udělal, vznikla by opět jen nová mezietapa“ [Beck 2004: 8]. Je proto nutné si v určitém okamžiku říct dost, prohlásit maketu za hotovou a pustit se do psaní.

Hlavní zásada:

Čas věnovaný konstrukci makety je prevencí zbytečně vynaložené práce.

6.3 Pracovní text a jeho revize (věcné úpravy)

Čím je maketa lépe připravena, tím spíše jsme ušetřeni stresujících pocitů, jež se zmocňují řady začátečníků nad nepopsaným listem papíru (či monitorem počítače) a jimž se říká syndrom první věty. Máme-li před sebou maketu, můžeme vlastně začít kdekoli, nejlépe od kapitoly nebo teze, o níž se nám nejlépe píše. Problém s první větou je tak daleko snadněji řešitelný, spíše odpadá zcela. Nelze však vyloučit, že i v takovém případě se někdo k první větě nemůže odhodlat a stráví nad ní někdy i desítky minut. V takovém případě se doporučuje začít jakoukoli větou. Třeba i tím, jak jsme bezradní, jak se nám vlastně psát nechce a nevíme čím začít. Prvních několik vět většinou nakonec stejně zcela přepíšeme, či zahodíme, protože se musíme nejdříve tzv. rozepsat. Stručně řečeno, na první věty nemá smysl plýtvat časem.

Než se dáme do psaní, měli bychom si rozmyslet, v které mluvnické osobě hodláme výklad podat. K dispozici máme tři možnosti: v první osobě jednotného čísla (tzv. ich forma) nebo množného čísla (tzv. plural maiesticus), nebo zcela neosobně. Každá z těchto forem má své zastánce a kritiky. V zásadě

jde o věc osobního vkusu. Vydavatel však určitě bude trvat na tom, abychom se v textu důsledně drželi jen jedné z uvedených možností. Přeskakujeme-li v pracovní verzi mezi singulárem a plurálem, nebývá snadné text sjednotit (s neosobním stylem bývá méně problémů). Musíme vyhledávat každou formulaci, což stojí čas a vyžaduje velké soustředění, které bychom mohli využít při hledání jiných nedostatků, jichž je vždy víc než dost. Proto je dobré se rozhodnout hned na začátku a tohoto rozhodnutí se důsledně držet.

Při psaní první verze textu, zejména řešíme-li složitější problém, ještě stále přemýšlíme především o problému a jeho řešení a méně se soustředíme na formulace a strukturu výkladu. Velmi často se stává, že v této fázi předkládáme problém tak, jak jsme do něj pronikali a jak jsme ho řešili, držíme se logiky svých úvah. Později se však ukáže, že pro čtenáře je tato logika nestravitelná a obtížně pochopitelná. Chceme-li problém skutečně vyložit, musíme postup výkladu zcela otočit nebo k němu přistoupit z jiného úhlu pohledu apod. Jinými slovy, zatímco při psaní pracovní verze je v centru naší pozornosti problém, v revizi se zaměříme na čtenáře a snažíme se problém i jeho řešení (včetně postupu) podat co nejjednodušeji.⁸¹ Není samozřejmě na škodu věci ukázat, že nejde o triviální otázku, a je jistě vhodné seznámit čtenáře i s tím, jaké problémy bylo třeba vyřešit (a které se třeba zatím vyřešit nepodařilo). Nicméně čtenář má být s problémy pouze seznámen, neměli bychom od něj očekávat, že se bude podílet na jejich řešení tím, že ho budeme nutit, aby se prokousával obtížně stravitelným textem. Chce-li být autor dobře pochopen, nestačí, bude-li se vyjadřovat srozumitelně, ale měl by myslet na čtenářovo pohodlí i v dalších ohledech. Je proto v jeho nejvlastnějším zájmu vybavit čtenáře jasným a jednoznačným vodítkem, jak text číst. K tomu slouží nejen úvod, ale též struktura celé práce.

Není vůbec přehnaným tvrzením, že čtenář je spolutvůrcem textu, a to neméně významným než autor. Stejně jako nemůže text vzniknout bez autora, nemá-li žádného čtenáře, jako by neexistoval. Nemluvě o tom, že četba jakéhokoli textu, nejen

⁸¹ Autor by vždy měl umět bez váhání odpovědět na otázku „proč právě tahle věta, tenhle výraz je na tom a tom místě?“ [Sgall, Panevová 2004: 159].

odborného, je jeho interpretací. Záleží na tom, jaké zkušenosti a znalosti čtenář má, jak pozorně nebo ledabyle text čte, na které pasáže se soustředí více a které jen přelétne. Stejně důležité je, zda je naladěný na stejnou notu jako autor, či zda se naopak na daný problém nebo celý svět dívá ze zcela jiného zorného úhlu. I autor je čtenářem svého textu, někdy až příliš kritickým, jindy zcela nekritickým. Ve většině případů – zejména bezprostředně poté, co text dokončil – však vidí výrazně jiný text, než který před ním skutečně leží. Jen autor ví, s jakými záměry text psal, co kterou větou myslel a o čem chce čtenáře přesvědčit. Vše, co chtěl do textu vložit, v něm také vidí, a to i když se mu nepodařilo myšlenky a představy do písemné podoby převést, protože se příliš soustředil na problém a zapomněl na čtenáře. To by měl mít na mysli už při psaní pracovní verze. Bývá to však někdy obtížné i pro zkušené autory. Čím je problém náročnější, tím více se plně soustředíme na jeho vymezení a řešení a tím méně jsme schopni přemýšlet o sdělnosti formulací a struktuře textu z hlediska výkladu. Těmto aspektům textu věnujeme samostatnou pozornost v jeho revizi (revizích), kdy si v první řadě musíme uvědomit, komu je text určen – kdo bude jeho nejpravděpodobnějším čtenářem.

Nejprve musíme zvážit, nakolik mohou být potenciální čtenáři obeznámeni s problémem, jemuž se věnujeme, a jak složité texty jsou pravděpodobně zvyklí a tudíž schopní číst. Nejde o žádné specifikum odborné literatury. Anotace prakticky každé knihy zahrnuje informaci o tom, jakému typu čtenářství je kniha určena, a to i tehdy, jde-li o beletrii. U knih pro děti a mládež bývá vyznačeno, pro kterou věkovou kategorii je kniha nejvhodnější, u knih pro dospělé se často uvádí informace o tom, co lze od čtenáře očekávat z hlediska náročnosti a charakteru (knihy pro zábavu a rozptýlení, naučná literatura, literatura faktu, knihy k zamyšlení apod.). Anotace odborných prací zpravidla zahrnuje informaci o tom, zda jde o knihu určenou laické veřejnosti, případně studentům (začínajícím, či ve vyšších ročnících), široké odborné veřejnosti, či specialistům úzce zaměřeným na danou problematiku. U odborného časopisu zpravidla víme, nakolik specializovaným odborníkům je určen.⁸²

⁸² Tak například *Sociologický časopis* je určen méně specializovaným čtenářům zajímajícím se o sociologii, zatímco *Biograf* předpokládá čtenáře hlouběji obeznámené s biografickou sociologií a orientované spíše na kvalitativní výzkum.

Nakolik se nám podaří trefit do čtenářů, ať už tím, že adekvátně informujeme, komu je text určen, či že dobře odhadneme odbornou úroveň a očekávání dané čtenářské obce (v případě časopisů, konferenčních sborníků apod.), přímo ovlivní, zda budou spíše našimi spojenci, nebo nevstřícnými kritiky. Budeme-li je unavovat v jejich prostředí notoricky známými věcmi, či naopak vycházet z nerealistických předpokladů o jejich znalostech, takže pro ně text bude nesrozumitelný, je téměř jisté, že v lepším případě náš text odloží nedočet a v horším jej budou interpretovat v náš neprospěch. Nebudou se snažit nám porozumět nebo nebudou ochotni si povšimnout, co nového v dané souvislosti přinášíme. Pro jedny bude jen dalším z mnoha neužitečných textů na otřepané téma a pro druhé třeba nesrozumitelnou hrouzou slov, jíž autor předstírá vysokou odbornost nebo se snaží zaměřit, že k dané problematice nepřináší nic zajímavého. Není nic platného, že ke staré otázce přistupujeme nově a přicházíme se zárodkem zcela originálního řešení, pokud o tom čtenáře nepřesvědčíme.

Čtenářem studentských textů je především pedagog, jenž práci zadal. Ten zpravidla spadá do kategorie specialistů, či širší odborné veřejnosti. V každém případě by měl explicitně stanovit základní požadavky, jež na text klade, a to včetně toho, komu má být text určen. Sotva bude vyžadovat vysoce odborný text, zejména od studentů nižších ročníků. Osobně od studentů nižších ročníků vyžadují, aby své texty orientovali na své kolegy. Potenciálním čtenářem takových textů je potom člověk z hlediska znalostí zhruba na stejné úrovni jako autor, který však nebývá s problémem, jehož se text týká, tak dobře seznámen, protože o něm s největší pravděpodobností ještě nic nepsal. Studenti proto musí své závěry i argumenty dostatečně srozumitelně vysvětlit, což předpokládá, že dané problematice sami dobře porozuměli. Bakalářské práce bývají obvykle orientovány na širší sociologickou veřejnost, autor magisterské práce se může obracet k čtenářům specializovanějším.

Podaří-li se nám napsat text odpovídající znalostem a očekávání čtenářů, nemáme ještě vyhráno. Samo o sobě to nezaručuje, že čtenář bude našim spojencem a bude číst text tak, jak si přeje. Může se stát, že přehlédne hlavní myšlenku a tudíž i přínos naší práce, nebo závěry analýzy bude interpretovat jinak než my,

protože si třeba nevšiml důležitého detailu. Variant takové dezinterpretace existuje nesčetné množství. Nezkušený autor mívá sklon případnou kritiku nebo polemiku odbyť konstatováním, že čtenář (konzultant, oponent, kritik nebo recenzent) nepochopil jeho záměr, či text nečetl dostatečně pořádně. To nelze vyloučit. Daleko častěji však problém není v čtenáři, ale na straně autora, jenž nevěnoval dostatečnou péči tomu, aby mu byl dobrým průvodcem svým textem.

Nejefektivnějším postupem při revizi textu je vytisknout pracovní verzi v dvojitém řádkování a s širšími okraji, abychom měli co nejvíce prostoru na poznámky a vpisky. Text čteme s tužkou v ruce. Vyplatí se mít po ruce i další papíry (nebo otevřený nový soubor v počítači), kam si poznamenáváme nové formulace delších pasáží, nové pasáže apod. Poté, co jsme takto celý text prošli a upravili, zaneseme úpravy do souboru, uložíme ho a nejméně týden (čím déle, tím lépe) se věnujeme něčemu jinému. V této velice důležité, a proto nepominutelné, fázi si textu nevšímáme a snažíme se na něj zapomenout, abychom od něj získali patřičný odstup a dokázali si pak při jeho revizi alespoň přibližně představit, jak ho bude číst ten, kdo problém s námi nepromýšlel, nečetl práce, o něž se opíráme, text s námi nepsal a vidí jen, co jsme napsali.

Velice užitečné je také dát práci někomu přečíst a požádat ho o připomínky. Je dobré si však uvědomit, že připomínkovat vznikající texty je velmi náročná a nevděčná práce. Diskuse nad prvními verzemi textu vždy vyžadují mnoho trpělivosti, taktu, vstřícnosti nejen od toho, kdo se k textu vyjadřuje, ale také od autora. O připomínky bychom jistě měli požádat konzultanta. Měli bychom tak činit s vědomím, že jsme mu dali na čas a soustředění náročný úkol a jeho poznámky bychom měli přijmout s pochopením a s vědomím, že nám chce spíše pomoci než uškodit. Je také dobré si uvědomit, že náš text není jediný, k němuž se konzultant vyjadřuje. Nikdo však, ani konzultant, nemusí mít ve všem pravdu. Nemá ovšem smysl se s ním vášnivě dohadovat, či mu (třeba po obhajobě) vítězně sdělit, že skutečně pravdu neměl – nebo naopak na něj svalovat vinu za případný neúspěch. Všechny připomínky k textu musí autor zvážit sám. Jen on je odpovědný za to, kterým z nich vyhověl a které nepřijal, což nebývá snadné.

Nejen začínající autoři bývají zaskočeni tím, že v textu je vlastně něco jiného, než v něm sami vidí, a velmi neradi si přiznají, že se vyjadřují zkratkovitě, či naopak příliš komplikovaně, v obou případech tedy nesrozumitelně. Nezřídka mají tendenci reagovat podrážděně a obviňovat každého, zejména prvního čtenáře svého textu, z nepozornosti, podjatosti nebo dokonce snížené chápavosti, neznalosti apod. Musím přiznat, že tento stav myslí znám i z vlastní zkušenosti. Jakkoli dobře vím, že první verze žádného textu nemůže být dokonalá, nejsem bezprostředně po tom, co se s připomínkami seznámím, schopna je přijmout zcela bez emocí. Jako většina lidí se zmítám mezi pocitem vlastní neschopnosti na jedné straně a přesvědčením, že text připomínkoval ignorant, na straně druhé. Nejlepší strategií je proto zachovat se dle přísloví „ráno moudřejší večera“: vyslechnout nebo přečíst si připomínky, vyčkat, až opadnou emoce, a teprve potom (čím později, tím lépe – rozhodně ne dříve než druhý den) se věcně zamyslet a zvážit, proč asi recenzent tak „špatně chápe“ a zda by nebylo lepší mu (respektive čtenářům) čtení usnadnit.

Hlavní zásada:

Při revizi textu mít především na mysli čtenáře.

6.4 Editace textu (formální a jazyková úprava)

Je přirozené předpokládat, že písemný projev studentů společenských věd bude na vysoké jazykové úrovni, a to nejen z hlediska bohatého slovníku spolu se schopností se přesně vyjadřovat, ale také pokud jde o kultivovanou větnou stavbu a členění textu. Realita je však taková, že textů splňujících toto očekávání je stále méně. Naopak přibývá textů s pravopisnými a gramatickými chybami, jejichž autoři neznají pravidla interpunkce a často se uchylují k hovorovým, nezřídka dokonce slangovým obrátům trivializujícím jazyk na nejvyšší představitelnou míru. Setkávám se i s texty, jejichž autoři nedokáží správně tvořit odstavce, nebo na členění textu do odstavců rezignovali zcela. Příčin bude více, výukou češtiny počínaje⁸³ přes skutečnost, že ne všichni studenti

⁸³ Mám tím na mysli zejména marně kritizovanou praxi, kdy se žáci na základních školách učí spíše o jazyce než jazyk sám.

společenských věd čtou tolik, kolik se očekává, až k pronikání trivializace jazyka, zejména v podobě anglicismů a reklamní češtiny, do masových sdělovacích prostředků. Co mohu chtít od mladých lidí, kteří zcela přirozeně a rychle přejímají nové výrazy, když jsem se sama přistihla, že jsem vzdor svému konzervativismu automaticky použila přehloupý módní výraz, který se mi navíc v zásadě protiví.

Některé gramatické chyby (zejména shoda podmětu s přísudkem a špatná interpunkce) vznikají editací textu na počítači. Dříve ve strojopise pořizovaném mechanickým psacím strojem (nemluvě o rukopise) každá oprava často znamenala přepsat celou větu, a tu napsal člověk správně. Dnes, kdy lze jednoduše opravovat jednotlivá slova nebo přehazovat celé pasáže, aniž je nutné napsat větu znova, zůstane po takovém zásahu čárka, kde nemá být, či naopak jinde chybí, vytratí se shoda podmětu s přísudkem apod. Protože se autor soustředí především na smysl, uniknou mu zejména ty jazykové nedostatky, jichž by se při běžném psaní nikdy nedopustil. Při editaci textu je proto dobré se zaměřit na gramatiku, i když jsme si jisti, že v ní chyby neděláme.

Zdá se mi proto, že z jazykového hlediska dnes lze bezpodmínečně požadovat (nejde-li o práci literárněvědnou) alespoň gramatickou správnost a základní zásady strukturace textu⁸⁴ a vysokou jazykovou úroveň ocenit zvlášť. Studenti, kteří mají problémy s pravopisem a gramatikou (a není jich bohužel málo), by v žádném případě neměli spoléhat na vlastní síly a už vůbec ne na automatické opravy textových editorů. Při editaci konečné verze textu by měli požádat o spolupráci někoho, kdo si je v tomto ohledu jist, a po takové jazykové revizi už by do textu neměli zasahovat.

Text má být členěn do kapitol (případně subkapitol) úměrně své délce. Působí komickým dojmem, je-li členěn do kapitol, z nichž mnohé nepředstavují více než několik řádků. Používáme-li víceúrovňového číselného označení jednotlivých kapitol, je také třeba zkontrolovat, zda i poslední verze dodržuje základní logiku tohoto členění (nepředchází-li třeba kapitola 3.3.4 kapitolu 3.2.1 apod.).

⁸⁴ Základní pravidla stylistiky odborného textu a členění do odstavců lze nalézt v práci Čmejrkové a kol. [1999]. Výbornou příručkou věnovanou odbornému vyjadřování je práce Sgalla a Panevové [2004].

I tyto formální úpravy vyžadují celou práci přečíst znovu. Tentokrát se však snažíme odpoutat od obsahové stránky textu a soustředit se jen na jeho formu. Základní chybou je zasahovat při editaci do textu po obsahové stránce. Málokdo je schopen se zároveň soustředit na formu i obsah. Úpravy, které nás napadnou na poslední chvíli při konečné editaci textu, nebývají dobře promyšlené a zpravidla textu nepomohou, spíše mu uškodí a někdy mohou i zdeformovat jeho základní myšlenku. Dodatečné opravy, například v podobě „errat“⁸⁵, která jsou vložena do svázané práce (případně přinesená až k obhajobě), už zpravidla nenapraví základní dojem, který si oponent (konzultant) odnesl z četby deformovaného textu. Zvláštní pozornost je třeba věnovat poznámkovému a odkazovému aparátu. Často se stává, že v textu zůstanou poznámky k některé z předchozích verzí, či naopak některé poznámky chybí. Zkontrolovat je také třeba odkazy, aby v seznamu literatury byly ty zdroje, o něž se práce opírá, a to zcela přesně (ne jen přibližně). Každá fakulta (katedra) vydává základní pravidla, jichž je třeba se při formální úpravě textu držet (obsah a forma titulní stránky, norma odkazového aparátu, rozsah apod.).

Všechny výše uvedené detaily kazí, či umocňují dojem, jež práce vyvolává. Není-li mezi dvěma pracemi po obsahové stránce výrazný rozdíl, přičemž jedna je po formální stránce bezchybná a druhá nedotažená, bývá první hodnocena lépe. Mnohokrát jsem si ověřila, že čtu-li práci, která je po formální stránce odbytá, jsem – bez ohledu na svou snahu být nestrannou – předpojatým čtenářem i po obsahové stránce.

Hlavní zásada:

Nejrozumnější je požádat někoho z kolegů, aby text po formální stránce přehlédl. Více očí více vidí, textový editor naopak nevidí nic.

6.5 Abstrakt

Ke každému rozsáhlejšímu odbornému textu (stati) je autor povinen pořídit abstrakt, jenž je stručnou informací o jeho cílech a závěrech (viz kapitolu 3.1). Už bylo řečeno, že abstrakty se pu-

⁸⁵ Erratum znamená omyl (poklesek).

blikují jednak spolu s texty, ale též zcela samostatně ve specializovaných periodikách. Musí být proto srozumitelné i tehdy, nemá-li čtenář stať k dispozici. Pokud například autor ve stati zavádí nový pojem nebo zkratku apod., neměly by v abstraktu figurovat bez příslušného vysvětlení. Na druhé straně v abstraktu nesmí být nic, co nenalezneme ve stati, o níž informuje. Protože jde o co možná nejstručnější informaci, měl by autor v abstraktu informovat především o tom, co původního text přináší. Do abstraktu rozhodně nepatří obecně známé skutečnosti, ani citace jiných prací. Aby informace byla zcela jednoznačná, je třeba se vystríhat mlhavých (neurčitých) tvrzení. Dovednost napsat výstižný abstrakt patří k vysokoškolské kvalifikaci a je třeba se jí naučit. Abstrakty jsou proto povinnou součástí diplomových prací a podle mého názoru by měly být součástí každé práce seminární.

Z abstraktu musí být přinejmenším zjevné, jakému problému nebo tématu je stať (práce) věnována a k jakým základním závěrům její autor dospěl. Délka abstraktu by neměla přesahovat 20 řádků (150–200 slov), resumé (summary) zhruba 80 řádků (500–800 slov).⁸⁶ Lze však jen souhlasit s Šestákem, že nemá smysl určovat délku přesně; základním požadavkem je úspornost a věcnost [Šesták 2000: 85]. Někdy stačí pár vět, jindy je třeba být poněkud obsírnější. Abstrakty také nabývají různých forem z hlediska typu informací a jejich uspořádání. Lze se tak setkat i s různými typologiemi abstraktů.⁸⁷

Běžné jsou abstrakty z hlediska obsahu čistě popisné, které jsou vlastně stručným obsahem textu; Čmejrková a kol. je nazývá tematické [c.d.: 72–74]). V těchto abstraktech autor jen vyjmenuje problémy, jimiž se v textu zabývá. Takové v zásadě deskriptivní abstrakty bývají strukturovány stejně jako text, o němž informují; jsou uspořádány lineárně. Autor postupně vyjmenovává jednotlivá témata v tom pořadí, jak se objevují v textu. Lineární tematický abstrakt čtenáře informuje, o čem všem a v jakém pořadí text pojednává. Stejně jako každý abstrakt je ovšem uveden informací o hlavním tématu textu, jako je tomu v níže uvedeném příkladu.

⁸⁶ Rozdíl mezi abstraktem a resumé viz kapitolu 3.1.

⁸⁷ Viz např. [Šesták 2000: 84–86] a [Čmejrková a kol. 1999].

Lineární tematický abstrakt:

Práce se zabývá vztahem mezi třídními zájmy a politikou. Autor nejprve definuje třídu a poté se zabývá problémem delegace moci. V této souvislosti poukazuje na skutečnost, že politik se pohybuje v jiném prostředí než ti, jež zastupuje. Politické diskuse tak kopírují názorovou strukturu populace jen částečně. V závěru jsou definovány dva sociální prostory, kde v jednom (politická sféra) se rozhoduje o druhém (voličstvo).

Na základě takového abstraktu jsme schopni si udělat poměrně přesný obrázek o tom, v jakém kontextu autor daný problém pojednal, zpravidla se však nedozvíme nic o základních zjištěních nebo závěrech, k nimž dospěl. Tuto informaci poskytuje jiný typ abstraktu, tzv. rematický (réma znamená myšlenkové jádro). Máme-li co nejstručněji vystihnout jádro sdělení, zpravidla se to nezdaří, postupujeme-li lineárně. Rematický abstrakt většinou nesleduje linii výkladu, ale je především kompaktním shrnutím základní myšlenky (závěrů) bez ohledu na to, jak je práce strukturována, a proto se mu také z hlediska uspořádání říká globální. Pro srovnání uvádím globální rematický abstrakt stejného textu jako ve výše uvedeném příkladu abstraktu lineárního tematického.

Rematický globální abstrakt:

Práce se zabývá vztahem mezi třídními zájmy a politikou. Politici se opírají o třídní zájmy, protože je potřebují k tomu, aby prosadili své zájmy proti zájmům ostatních politiků. Jsou sice odpovědní těm, koho reprezentují, avšak konkurenty jim jsou ostatní politikové. Třídní zájmy, ač představují reálné zájmy různých sociálních skupin, jsou proto používány zcela uměle k vytváření antagonistických emocí a tlaků ve společnosti jako celku, aby sloužily cílům jednotlivých skupin politiků.

Na rozdíl od tohoto příkladu, jehož cílem bylo ukázat rozdíl v typu informace, již tyto dvě formy podávají, bývají lineární abstrakty delší a podrobnější než globální. Zatímco globální abstrakt zpravidla představuje jen jeden odstavec maximálně o 20 řádcích (150–250 slov), lineární (někdy též nazývané strukturované) bývají často členěny do čtyř odstavců. Takové abstrakty nalézáme nejčastěji u empirických statí a mívají v zásadě tuto strukturu: první odstavec informuje o předmětu výzkumu a obecné hypoté-

ze, druhý shrnuje teoretická východiska, třetí stručně popisuje výzkumnou metodu a pracovní hypotézy. Hlavní zjištění předkládá odstavec čtvrtý. Poněkud rozsáhlejší, a zpravidla lineární, bývají abstrakty příspěvků prezentovaných na konferencích (o 25–50% delší než abstrakty statí).

Stejně jako každá klasifikace i tato představuje spíše ideální typy, jimž se skutečné abstrakty pouze blíží. Nejčastěji se setkáváme s různými smíšenými formami. Rozhodně nelze předepisovat, kterou z nich kdy použít. Nicméně týká-li se stať empirického výzkumu, je vhodnější zpracovat abstrakt popisný. U ostatních statí (zejména komparací a teoretických statí) je často informativnější abstrakt globální, který autora nutí, aby svůj přínos charakterizoval v komprimované podobě a nedůležité detaily ponechal stranou.

Studentům i jejich textům podle mého názoru jen prospívá, jsou-li nuceni psát globální rematické abstrakty. Nutí je totiž, aby se zamysleli se nad tím, o čem skutečně jejich text pojednává, jaká je jeho hlavní myšlenka, zda se vůbec zabývají nějakým problémem a jak ho řeší. Pokud v lineárním tematickém abstraktu pouze informují o textu, často si vůbec neuvědomí, že práce, kterou napsali, nemá s odbornou statí nic společného.

Jistým problémem je rovněž jazyková stránka abstraktu, jenž je zhuštěným neboli kondenzovaným vyjádřením statí. Dosahuje se ho propojováním několika vět v souvětí (souřadná nebo podřadná), nahrazením slovesných tvarů určitých infinitivy, případně přechodníky (ty však už dnes jen málokdo umí utvořit správně) nebo jinými pasivními slovesnými tvary (podstatná nebo přídavná jména slovesná apod.) [Čmejrková a kol. 1999: 74]. Proto je třeba vždy zkontrolovat, zda jsme stručnosti nedosáhli na úkor sdělnosti, aby nakonec nebylo rychlejší prolistovat celou stať, než zdlouhavě dešifrovat abstrakt.

Hlavní zásada:

Sdělnější než deskripce je abstrakt sdělující hlavní myšlenku textu.

6.6 Odborným textem by měla být i seminární práce

Nabízí se otázka, zda je nutné se výše naznačeného postupu držet i při psaní různých kratších textů, které studenti píšou během studia. Nejčastěji to bývají nejruznější seminární práce nebo práce vyžadované jako předpoklad splnění studijních povinností spojených s určitým kursem apod. Rozsah takových prací zpravidla nepřesahuje 10 normostran a téma bývá často předem dáno. Je i v takovém případě nutné začít projektem a výzkumem v knihovně? Je nutné vytvářet maketu tak krátkého textu? Má smysl k takovým textům pořizovat abstrakt? A vůbec, postupují takto profesionální odborníci, když píšou kratší odborné texty?

Zkušený odborník zpravidla zcela vynechá první dvě etapy, tj. přehled o literatuře, formulaci problému a výběr metody, protože tato rozhodnutí automaticky vyplývají z jeho dosavadní práce. Bylo by zvláštní předpokládat, že se rozhodne psát stať, nemluvě o knize, na téma, o němž dohromady nic neví. Odborné texty jsou nejčastěji výsledkem předchozí badatelské činnosti, za níž samozřejmě stojí nějaký projekt, z něhož autor při psaní textu, často jen podvědomě, vychází. Nezřídka je ovšem v situaci, kdy se rozhodne zabývat problémem, jež zatím promyslel jen částečně a jehož dořešení předpokládá zpracovat další literaturu. V takovém případě nejprve udělá inventuru ve své kartotéce a bibliografiích, získá základní představu o tom, o které se především bude opírat, a zjistí, které si bude muset opatřit. Při té příležitosti se ujistí, zda mu neunikla nějaká nová významná práce k danému tématu. Při studiu takto vytipované literatury reorganizuje a doplňuje kartotéku. To znamená, že rozmyslí projekt textu a zároveň vytváří jeho maketu. Ani ten nejzkušenější autor nezačne studovat literaturu bez předběžného plánu, stejně jako nezačne psát bez jasné představy o textu jako celku. Takový plán nebo koncepci většinou nemívá v podobě písemného projektu, spíše jde o nějaký náčrtek ve stručných bodech a výběr z kartotéky.

Podle mých zkušeností je dobré, mají-li studenti nějaký projekt – byť jen v náznaku – pro každou písemnou práci, zejména píšou-li svůj první odborný text. Při práci na projektu si většinou uvědomí, co vše zpracování tématu, které si vybrali, bude vyžadovat, a včas redukuje původní představy, které bývají v důsledku nezkušenosti málokdy realistické. Práce na projektu je donutí si uvědomit, jak

velký prostor (povolený rozsah práce) a čas mají k dispozici, což je vede k zúžení a tím k zpřesnění tématu. Původní mlhavé a často neuskutečnitelné představy tak začnou nabývat zřetelnějších obrysů a věcné střízlivosti. Musí-li student zpracovat projekt, je také jistá naděje, že ho to přiměje vydat se do knihovny, kde zjistí reálnou dostupnost knih, které ho zajímají. Možná si dá i včas záznam na knihu, bez níž se neobejde, a nezačne práci psát na poslední chvíli.

Postupně jsem proto začala vyžadovat (nebo alespoň doporučit⁸⁸) projekty pro všechny odborné texty, které studenti v mých kursech píší, zejména v prvním ročníku. Praktičnost tohoto požadavku nakonec většina studentů ocení, protože v diskusi nad projektem pochopí, jak romantické byly jejich původní představy. Tím, že jsou nuceni řadu věcí promyslet předem, ušetří mnoho času, který by strávili snahou dosáhnout cíle přesahujícího jejich možnosti. Odpadnou také případné pocity méněcennosti, kdy nejeden student přičítá neúspěch namísto nedosažitelnému cíli své neschopnosti. Studenty se proto snažím systematicky vést k tomu, aby své práce konzultovali a aby na konzultace chodili připraveni, tj. s projekty (případně maketami) vznikajících textů. Projekt a později maketa činí konzultace produktivními, neboť jsou zárukou, že student přichází s konkrétními otázkami a jasnou představou, co se chce dozvědět. Přijde-li se „jen tak poradit“, zpravidla se s ním velmi rychle rozloučím s tím, ať si nejdříve rozmyslí, co chce vědět (a to zjistí při práci nad projektem). Projekt v této souvislosti plní dvě funkce. Vedle toho, že strukturuje myšlení, práci na textu a tím i text, je zároveň přínosným nástrojem spolupráce mezi studentem a pedagogem.

Osvědčilo se mi také vyžadovat u všech textů, které studenti píší pro kursy, jež vedu, abstrakt. Nemálo z nich má totiž sklon psát práce, které nemají téměř nic společného s odbornými texty, zejména proto, že vlastně vůbec nechtějí nic sdělit; jen píší povinný text. Vědí-li však, že budou muset na několik řádků napsat kromě toho, o čem text pojednává, také k jakým hlavním zjištěním dospěli, jsou nuceni si nějakou otázku (byť zcela formální) položit a explicitně na ni odpovědět, což je přiměje dát práci

⁸⁸ Studenty motivuji slibem, že za práce, jejichž projekt se mnou prodiskutovali, přebírám částečnou odpovědnost.

alespoň základní strukturu odborného textu.⁸⁹ Abstrakty krátkých textů představují i jisté pohodlí pro mne, usnadňují mi totiž jejich četbu a hodnocení. Kvalita prací bývá velmi často patrná už z abstraktu a na něm lze také autorovi nejsnáze a nejnázorněji ukázat základní nedostatky textu, které je často náročné jednoznačně identifikovat v houštích nic neříkajících a často až chaotických vět a odstavců nekvalitní práce.

Z hlediska žánru seminárních prací dávám jednoznačně přednost komparacím, nejčastěji však dostávám kompilace. Už jsem se zmínila, že ty studenti mylně považují za snadnější. Z pedagogického hlediska považuji komparace za klíčové. Analytickému myšlení, střízlivosti a intelektuální kázi při psaní se studenti podle mého názoru naučí nejlépe právě na nich. Nutí je systematicky myslet a referovat o svých zjištěních. Kromě toho se ve většině prací, bez ohledu na žánr, nějakému srovnání téměř nelze vyhnout. Drobnější studentské texty (různé seminární práce a referáty) v podobě kompilací bývají jen zřídka zdařilé především proto, že autor nemá dostatek času ke studiu a utřídění relevantní, byť jen té základní, literatury. Problémem je také rozsah textu. Předložit smysluplnou kompilaci na 8–10 normostranách je náročný úkol i pro zkušeného autora, což teprve pro začátečníka.

V psaní kompilací však studentům nebráním, je-li hlavním cílem zadané práce přinutit je ke čtení. Pokud postupují správně, může být kompilace účinnou cestou, jak se o určitém problému dozvědět co nejvíce a dobře mu porozumět na základě samostatné četby. Musí pročíst několik textů zabývajících se daným tématem, takže jej vidí z různých úhlů a v různém podání, což jim umožní do problematiky proniknout hlouběji a lépe jí porozumět. Zda člověk nějakému problému skutečně porozuměl, si ověří, je-li nucen ho konzistentně vyložit. Přestože takové kompilace zpravidla ústí ve spíše banální zjištění, cestou, jež k nim vedla, se studenti mnohému naučí, a to jak z hlediska poznatků, tak i pokud jde o schopnost číst a psát odborný text.

Recenzní statě zadávám jen mimořádně, a to opět s cílem studenty přinutit, aby si přečetli alespoň některá zásadní (zejména klasická) díla oboru. Jde-li o závěrečnou práci semináře, jehož náplní je tzv. řízené čtení, nerada formuluji cíl požadované

⁸⁹ Abstrakt krátkého textu často dobře nahradí jeho maketu.

seminární práce, tj. zcela konkrétní otázky, na něž má student v práci odpovědět. Takový postup sice studentům šetří čas a námahu, které musí vynaložit, jsou-li nuceni stanovit si konkrétní téma sami, na druhé straně se však tím pro ně psaní seminární práce může stát poněkud nudnou záležitostí. Zjistila jsem také, že stanovím-li zadání přesně, poškozují svým způsobem i sama sebe. Mohu se totiž ochudit o zcela nový pohled na text, o němž si třeba myslím, že už mne ničím nepřekvapí. Některé studentské práce bývají v tomto ohledu neobyčejně inspirativní. Dilema, v němž se takto ocitám, většinou řeším kompromisem. Snažím se vést studenty k samostatnosti, k tomu, aby textu kladli své vlastní otázky, a radím jen těm zcela bezradným. I v tom případě se snažím spíše provokovat než dávat hotové nápady. Často ovšem nezbývá než rezignovat a prostě vypsát několik témat.

Hlavní zásada:

Práce studentů by už od prvního ročníku měly vyhovovat alespoň formálním nárokům na publikovatelný odborný text.

7. Hlavní zásady ústního projevu (prezentace)⁹⁰

Výsledky své práce odborníci a badatelé předkládají svým kolegům k posouzení a diskusi nejen v písemné podobě, ale také na různých pracovních zasedáních, konferencích a sympoziích ústně, v podobě kratších sdělení nebo delších přednášek. Schopnost srozumitelně referovat o výsledcích své práce patří k pracovním povinnostem prakticky ve všech profesích, k jejichž výkonu se požaduje vysokoškolské vzdělání (a je tedy součástí vysokoškolské kvalifikace). Tento typ dovedností studenti získávají v rámci seminářů, ověřují si je a zdokonalují pasivní i aktivní účastí na studentských konferencích. Prokazují je zejména u závěrečných zkoušek a obhajob diplomových prací. Nejprve vystupují v seminářích, které jsou v nižších ročnících většinou organizovány tak, aby plnily zároveň dva cíle. Prvním z nich je vést studenty k systematickému čtení odborné literatury a druhým naučit je o přečteném sdělně informovat. Seminář bývá organizován buď tak, aby každý z jeho účastníků přečetl jiný text a seznámil s ním ostatní, nebo čtou všichni tentýž náročný text a diskutují o jeho interpretaci. V obou případech se učí smysluplně ústní formou předložit a vyložit výsledky svého samostatného studia před publikem, v druhém navíc i tomu, jak diskutovat a vést diskusi. Na mnoha fakultách jsou organizovány tzv. diplomové semináře, v jejichž rámci studenti předkládají dílčí výsledky své práce. Tento typ seminářů rovněž plní dvě funkce. Kromě toho, že diplomanty nutí k soustavné práci, zprostředkovává jim také zpětnou vazbu, nezaangažovaný pohled na jejich úsilí v podobě připomínek a doporučení kolegů i pedagoga, jenž seminář vede. Sledovat, s jakými problémy se potýkají kolegové a jak je řeší, je rovněž užitečné.

Ve všech uvedených případech jde buď o krátká sdělení, jež mají být především podkladem k diskusi, nebo o přednášky (tzv. referáty), které jsou rozsáhlejší informací spojenou s výkladem. Na začátku studia jde spíše o zprávu o nějakém odborném textu, později o výklad problému opírající se o studium většího počtu prací, případně o vlastní výzkum. Na příkladech seminárních prezentací nastíním základní zásady mluveného projevu a přidám

⁹⁰ V této kapitole vycházím především z vlastních zkušeností, jež jsem konfrontovala s příslušnou kapitolou práce Z. Šestáka [2000: 174–188], kterou považuji za užitečnou, spíše však pro odborníky v přírodních a technických vědách.

několik rad, zejména čeho je dobré se vyvarovat. Nejprve popíši strukturu vystoupení, potom stručně charakterizují specifika přednášky a krátkého sdělení. Zvláštní pozornost věnují přípravě podkladu a zastavím se u některých úskalí ústní prezentace (na co si zejména dát pozor a čeho se vystríhat). V následující pasáži se věnuji jednotlivým rolím účastníků diskuse. V závěru se jen stručně zmíním o obhajobě diplomové práce a ústní zkoušce.

7.1 Struktura prezentace

Je obecně známo a maturanti by měli mít i prakticky ověřeno, že ústní projev se výrazně liší od písemného. Ačkoli je základní struktura obou stejná, průběh výkladu i jazyk jsou jiné. Stejně jako čtenář, chce-li důkladně pochopit odborný text, jej potřebuje znát celý, chápe i posluchač jednotlivé pasáže přednášky v kontextu jejího celku. Čtenář se však může s celým textem nejdříve zběžně seznámit a potom se v něm vracet a postupně mu do hloubky porozumět. S ničím takovým však nemůže počítat posluchač. Je-li přednáška u konce, nemůže se už vrátit k podrobnostem, uniklo-li mu něco podstatného, ztrácí pro něj sdělení smysl. Je třeba si také uvědomit, že jen málokterý posluchač, i když není ničím rušen, se dokáže plně soustředit po celou dobu projevu, a pokud ano, jen na velmi krátký výklad ne příliš složitýho problému.

Někdo snad namítne, že posluchači mohou dostat znění ústního vystoupení v písemné podobě předem a po přednášce mohou klást dotazy, takže jsou vlastně před čtenáři ve výhodě. Na rozdíl od nich jsou s autorem v přímém kontaktu. Každý, kdo někdy organizoval nějaké pracovní zasedání (o konferenci nebo sympoziu nemluvě), však ví, že situace, kdy je text přednášky (sdělení) k dispozici včas, je stav blížící se utopii. Vedle absolutní disciplinovanosti všech řečníků⁹¹ to často vyžaduje určité finanční zdroje, nemluvě o tom, že jen málokdo má čas si text v předstihu přečíst. Pokud jde o dotazy, je třeba si uvědomit, že časový prostor je vždy limitován, takže se rozhodně nemůže každý ptát na vše, co mu při výkladu uniklo.

Řečník proto musí své vystoupení strukturovat a formulovat tak, aby zmíněné handicap posluchači kompenzoval. V první řa-

⁹¹ Zorganizovat něco takového se studenty v rámci semináře se snad může zdát jen pedagogovi, který je všeobecně znám jako zcela neúspěšný „pes“.

dě by měl publikum seznámit se strukturou a základními tezemi svého vystoupení, poté je jasně vysvětlit a na závěr shrnout podstatu sdělení. Slogan, v němž Šesták shrnul základní požadavky na strukturu přednášky „Řekni, co budeš říkat; řekni to; řekni, co jsi řekl“ [c.d.: 176], je, jak jsem se snažila ukázat, dobrou zásadou i pro psaní odborné stati. V ústním projevu je však naprosto nevyhnutelné se jí držet co nejúzkostlivěji.

Každé ústní vystoupení na odborném (studentském) fóru má, podobně jako odborný text, tři základní části: úvod, jádro a shrnutí klíčových tvrzení. Prezentaci zahajujeme oslovením posluchačů a uvedením tématu vystoupení. Šesták [c.d.: 177] se v této souvislosti zmiňuje o tzv. vstupním *captatio benevolentiae* (úsilí získat přízeň), jež zejména v anglosaské tradici spočívá v nějakém žertovném zahájení (vtipném obrázku, humorné historce apod.). Zpravidla však nedopadne dobře, nutí-li se řečník do něčeho takového za každou cenu, a především by to nemělo být na úkor času. Úvod slouží k tomu, aby řečník sdělil hlavní myšlenku svého vystoupení, vymezil problém, jemuž se bude věnovat, a seznámil publikum s postupem výkladu. Nastíní osnovu celého vystoupení, jíž by se pak měl držet, a při každém přechodu k dalšímu bodu posluchače upozorní, případně ukáže, jak výklad navazuje na dosud řečené, a zdůrazní, co z toho je podstatné pro další výklad.

Jádro představuje vlastní výklad problému, který by měl být co nejsrozumitelnější. Problém je vhodné spíše zjednodušit než předkládat v celé jeho složitosti, což znamená zabývat se jen podstatou věci a zajímavé detaily ponechat do diskuse. Jde-li o složitější problém, je dobré několikrát, pokud možno jinými slovy, zopakovat, co je pro prezentaci klíčové. Ve výkladu je třeba postupovat od celku k detailům, od známého k novému, od jednoduchého ke složitějšímu, mluvit co nejjednodušeji a vyhýbat se komplikovaným souvětím. Je třeba vždy přesně definovat základní (tj. pro výklad podstatné) pojmy. V závěru pak s odvoláním na předchozí sdělení zopakovat hlavní myšlenku, shrnout hlavní argumenty, případně ukázat, které otázky zůstávají otevřené. Řečník by také neměl zapomenout publiku poděkovat za pozornost.

Hlavní zásady:

V úvodu specifikovat téma a seznámit posluchače s logikou výkladu. Na závěr řečené shrnout. Mluvit jednoduše, stručně a jen k věci.

7.2 Přednáška

Délka přednášky se pohybuje od 45 do 60 minut. Jak upozorňuje Šesták, „ani nejlepší řečník a nejzajímavější téma nedokážou plně zaujmout posluchače déle než hodinu“ [c.d.: 175]. Pokud je přednáška doplněna promítáním diapositivů apod., lze tento čas (včetně diskuse) prodloužit maximálně na 120, spíše však na 90 minut. Čím je přednáška delší, tím více musí být odlehčena, náročné pasáže se musí střídát s pasážemi, v nichž řečník nepřichází s novými informacemi, ale jen rozvíjí, co už řekl, nejlépe na názorných příkladech, které se doporučuje umísťovat zhruba doprostřed výkladu. Délka studentských přednášek (v zásadě jde o referáty na seminářích) se odvíjí od délky vyučovací hodiny (čtvrtina až třetina semináře bývá určena diskusi).

V začátcích studia se prezentace zpravidla týkají nějaké knihy. Díky nim se studenti alespoň zprostředkovaně seznámí s pracemi, o nichž se předpokládá, že je třeba je znát, které však nemohou hned všechny prostudovat. Nejedna student pojme takový úkol jako sekvenční deskripce knihy, tedy nikoli jako výklad, ale jako jakýsi předčítaný konspekt nebo popis toho, o čem kniha v jednotlivých kapitolách tak, jak jdou za sebou, pojednává. To však smyslem seminárního referátu není. Očekává se, že řečník vyloží a vysvětlí, jakými problémy se autor práce zabývá, jak a na základě čeho je řeší. Na místo výtahu se předpokládá syntéza, což zpravidla vyžaduje postupovat ve výkladu poněkud jinak, než jak postupoval autor práce, o níž student referuje. Východiskem přednášky by měla být celková charakteristika knihy a jejího kontextu (po dohodě s vedoucím semináře případně také autora), a to z hlediska konkrétní oborové disciplíny, či obecné problematiky, případně také paradigmatu. Na ni by mělo navázat stručné a výstižné shrnutí základních sdělení knihy, poté popis logiky výkladu a shrnutí argumentace. Pro osvěžení lze uvést nějaké zajímavosti vážící se například ke vzniku knihy, jejímu ohlasu apod., avšak uměřeně, aby v detailech nezaniklo, co je pro knihu podstatné. Je-li dost času, lze přidat námitky nebo pochybnosti, případně naznačit možnost srovnání s prací zabývající se podobným tématem (to vše po dohodě s vedoucím semináře), na což může později navázat diskuse. V závěru nesmí řečník zapomenout shrnout, co považuje pro danou knihu za podstatné.

Někdy je tatáž kniha zadána dvěma (případně třem) studentům, z nichž jeden má připravit referát a druhý (případně další) koreferát(y). Koreferát je kratší, doplňující nebo dodatkové vystoupení k referátu hlavnímu. V ideálním případě koreferující zná hlavní referát. Minimálně by však měl být seznámen s jeho základní tezí. Často se setkávám s neotřesitelnou vírou studentů, že referát má práci hodnotit kladně a koreferát má být její kritikou, případně že povinností koreferujícího je oponovat referujícímu.⁹² Ve skutečnosti tomu tak není. Koreferát má především hlavní referát v něčem doplnit.⁹³ U košatější práce se referující například zaměří na základní téma a autor koreferátu se věnuje tématu vedlejšímu, které je rovněž něčím zajímavé. Případně jde o pohledy na problém nebo určitý text z různých hledisek anebo paradigmat. Je jistě možné, zejména v případě interpretačně náročné práce, že koreferující práci interpretuje jinak než referující, nemusí však jít (i když může) o interpretace protichůdné. V konferenční praxi se referující a koreferující vybírají podle specializace potenciálních řečníků. Například pro konferenci věnovanou práci francouzského sociologa P. Bourdieua *La Distinction*, která se zabývá sociální stratifikací ve Francii, by bylo zajímavé požádat o hlavní referát odborníka v oblasti sociální stratifikace a vedle toho zadat dva metodologicky zaměřené koreferáty, a to jednak specialistovi na kvantitativní výzkum a jednak odborníkovi na výzkum kvalitativní (Bourdieu totiž v této práci využil oba přístupy). Hlavní prostor by pak byl věnován pojetí sociální stratifikace v *La Distinction* a menší dvěma úvahám o metodologické stránce díla.

Hlavní zásady:

Referát o knize nemá být jejím popisem, ale výkladem. Koreferát a referát se doplňují. To znamená, že v jejich pozadí nemusí, i když může, stát polemika.

⁹² Nešťastní (ko)referující mne pak žádají, abych jim dovolila změnit téma, protože na knize, kterou si původně vybrali, nemohou najít nic, s čím s autorem (ne)souhlasí, apod.

⁹³ Prefix *ko* je zbytek latinského *com* (společně, dohromady, spolu).

7.3 Krátké sdělení

Délka krátkého sdělení se většinou pohybuje od 10 do 30 (většinou 20) minut a diskuse od 5 do 15 (někdy i 20) minut. Patnáctiminutový projev odpovídá zhruba pěti normostranám psaného textu, což není mnoho. Uvědomíme-li si, že není slušné ani užitečné vystoupení přetěžovat informacemi, je jasné, že nejdůležitější je být maximálně stručný a věcný. V pozadí krátkého sdělení v zásadě nemůže stát více než jedna teze, kterou lze v jádru vystoupení rozdělit do dvou až tří dílčích tvrzení a ukázat podmínky jejich platnosti. U každé informace a faktu musíme pečlivě zvážit, nakolik přispívají k objasnění toho, co chceme říct, a omezit se na to skutečně podstatné. Details potom můžeme se zainteresovanými probrat v diskusi nebo v kuloárech.

Krátké sdělení je stručnou informací o základním nebo dílčím výsledku odborné práce, za níž následuje diskuse. V odborném a vědeckém životě bývá prvním zveřejněním nového poznatku nebo hypotézy a jeho prvním kritickým zhodnocením v diskusi odborníků zabývajících se danou a příbuznou problematikou. Cílem je jednak poznatek zveřejnit (a svým způsobem si jej „patentovat“) a jednak ověřit. Velmi často jsou také pořádány konference, jejichž cílem je především umožnit a zprostředkovat osobní kontakt odborníkům a vědcům, kteří se zabývají stejnými, podobnými nebo příbuznými problémy. Diskuse v kuloárech mívají často větší význam než oficiální část konference, v níž jsou prezentována jen krátká sdělení, bez nichž by ovšem život v kuloárech byl méně čilý. Diskuse ke krátkému sdělení je v každém případě stejně důležitá jako sdělení samo. Na základě jednotlivých sdělení totiž účastníci konference rychle (aniž by museli procházet stohy prací) zjistí, na čem kdo právě pracuje, kdo se zabývá podobnou problematikou jako oni, či metodou, která by jim mohla být užitečná apod. V následující diskusi například cíleným dotazem zjistí, na jakou teoretickou nebo metodologickou strunu je řečník naladěný, a ve volném programu s ním případně naváží užší kontakt.

Krátké sdělení je vhodnou formou ústní prezentace například v semináři věnovaném nějakému náročnému textu, který čtou všichni jeho účastníci a diskutují o jeho interpretaci. Podkladem pro diskuse bývají interpretace jednotlivých pasáží. V tomto

případě je nutné se omezit na výběr klíčových tvrzení a základní linii interpretace celé pasáže. Není vhodné, a z časových důvodů ani možné, pouštět se do detailní interpretace, protože je třeba se držet zásady – co sdělení, to jedna netriviální teze. Podobně jako při přednášce lze podrobnosti rozebrat v rámci diskuse.

Hlavní zásada:

Nezahltit posluchače informacemi, soustředit se na podstatu sdělení.

7.4 Jak si připravit podklad a čeho se vyvarovat

Říct vše podstatné a dodržet časový limit vyžaduje, zejména od začátečníka, věnovat mimořádnou péči přípravě vystoupení, zvláště podkladu, o nějž se opírá. Jak konkrétně takový podklad bude vypadat, je do jisté míry individuální záležitost. Šesták např. doporučuje napsat osnovu vystoupení a doprovodné věty jen v heslech na lístky formátu A6. Tyto lístky očíslované dle logiky výkladu rozložit před vystoupením po celé ploše stolu⁹⁴ tak, aby měl řečník celou přednášku před sebou. Výhodou takového přístupu je, že s lístky se „lépe manipuluje než s celými listy“ [c.d.: 174]. Pro krátké sdělení lze tuto metodu doporučit bezvýhradně, při delším vystoupení (přednášce) už nemusí vyhovovat každému. Důležitější je však samozřejmě obsah, z nějž zpravidla vyplyne i nevhodnější forma.

Ačkoli bývá užitečné nejdříve celé vystoupení napsat v řeči vázané, je nebezpečné se o tak podrobný podklad opírat při vlastní prezentaci. Svádí totiž řečníka, zejména pokud mu nervozita brání dobře se soustředit, k předčítání celých vět nebo pasáží, což snižuje komfort posluchačů a srozumitelnost výkladu a tudíž kvalitu celé prezentace. Předčítané pasáže (neřku-li celé prezentace) psaného textu se jednak obtížně sledují a jednak svou monotónností odvádějí pozornost posluchače, a nezřídka ho i uspí. Nemluvě o tom, že píšeme jinak, než mluvíme.

Nakolik má být podklad podrobný, je opět do jisté míry věc individuálních dispozic. Začátečníci však často podléhají dvěma problematickým extrémům: buď mají podklad příliš podrobný,

⁹⁴ Doporučila bych spíše kartičky, které lépe odolávají vzdušným vírům.

nebo naopak téměř žádný. Těmi prvními jsou většinou trémisté, kteří se obávají, že si v dané chvíli nebudou schopni vybavit potřebné formulace, ti druzí si naopak věří příliš. Vědí, že veřejné vystoupení jim nečiní žádné problémy, trému znají jen z vyprávění, mají výbornou paměť a podklad proto považují za zbytečný.

Je jistě dobré, má-li trémista podrobnější podklad než ten, kdo si věří. Minimálně proto, že se tak cítí jistější. Trému sice většinou ani sebelépe připravený podklad neodstraní zcela, ale bez jistoty důkladně (tj. do detailů) připraveného podkladu nervozita nabývá často až paralyzujících rozměrů. Podrobný podklad musí být pečlivě strukturován a účelně graficky ztvárněn. Zvýraznit je třeba hlavní teze, které by měl řečník rozvíjet spatra. Obává-li se, že si některé termíny nebo slovní spojení nevybaví, měl by si je napsat pod příslušnou tezi. Velkým trémistů, případně těm, kdo ještě nikdy před větším publikem nehovořili a obávají se, že propadnou panice a nevzpomenou si vůbec na nic, lze doporučit, aby si připravili pomocný text (svého druhu „tahák“ nebo „krabičku poslední záchrany“), tj. celé vystoupení v písemné podobě. Je třeba zdůraznit, že funkce takového pomocného textu je především psychologická. Má dát řečníkovi jistotou, že v případě velkého rozechvění a výpadku paměti se má čeho chytit a jeho vystoupení nebude úplným fiaskem.⁹⁵ Pomocný text musí být v každém případě formulován tak, aby se co nejvíce blížil běžnému způsobu mluvy. To znamená jednoduché kratší věty (žádná dlouhá a komplikovaná souvětí), které je užitečné si zkusit říct nahlas.

Poněkud paradoxně bývají v roli řečníka začátečníka v nevyhově i ti, kdo téměř neví, co je téma a bez sebemenších problémů jsou ochotni hovořit kdekoli o čemkoli. Mají totiž tendenci přípravu svého vystoupení nebezpečně podcenit. Jen zhruba si načrtnou základní osnovu a v duchu si ujasní, co k jednotlivým bodům řeknou (někdy dokonce ani to ne). Takto „připravené“

⁹⁵ Pomocný text proto nesmí být snadno dostupný, protože nervozita většinou otupuje vůli a svádí k tomu začít číst. Jakmile jednou začneme číst, je obtížné vrátit se k řeči spatra. Někomu pomůže, napíše-li si hlavní teze velkým písmem a jejich podrobné rozvedení písmem velmi malým (na samé hranici čitelnosti), v jehož rámci jsou větším písmem zvýrazněny klíčové termíny a obraty. Takový typ podkladu dává potřebný pocit jistoty, ale zároveň podporuje spontánní projev, protože obtížná čitelnost textu řečníka nutí využívat jen to, co je napsáno velkým písmem.

vystoupení mívá bohužel zhruba tento průběh: Řečník začne zdoluhavým úvodem, v němž popisuje nejrůznější irelevantní (v dané souvislosti zcela podružné) okolnosti přípravy svého vystoupení (např. jak knihu sháněl, co si o ní myslel před tím, než ji četl, a co po jejím přečtení, co tomu říkal bratr apod.). Poté, kdy je upozorněn, že jeho čas je omezený a že se ještě vůbec nedostal k podstatě věci, začne rychle a často velmi nekonzistentně hovořit o tom, na co vše přišel a co ho u toho napadlo. Téměř vždy se uprostřed takového „výkladu“ náhle zarazí a zcela upřímně řekne něco v tomto duchu: „no, ale teď mě napadá, že to tak vlastně ani nemusí být“ a začne přemýšlet nahlas. Když je v nejlepším, upozorní ho vedoucí semináře nebo ten, kdo řídí diskusi, že svůj čas téměř vyčerpал a má ještě dvě minuty na celkové shrnutí. Zjevně zaskočený, ne-li rozladěný řečník se zvedne a se slovy „no to se teda nezlobte, ale to se stihnout nedá“, se odporoučí. Publikum bývá většinou pobaveno a možná takový výstup dokonce i přivítá jako určité osvěžení, zejména jde-li o prezentaci už několikátou v pořadí. Ne vždy je však řečník potěšen, že předvedl vcelku přijatelný komediální výstup, když nikdo neoceníl výsledky jeho práce, které mohly být v zásadě zajímavé, avšak nebyly vhodným způsobem předloženy. Základní problém takových „zkušených“ řečníků tkví v tom, že se jen domnívají, že mají vystoupení připraveno. Dokud je neztvární do konkrétních logicky provázaných tezí, nepřipraví si alespoň schéma prezentace a nezhodnotí čas, jež mají k dispozici, mají jen matné tušení, co budou říkat, což se jim zpravidla vymstí v podobě výše nastíněného scénáře.

Minimalistický poklad pro ústní prezentaci má být rozdělen do tří bloků (úvod, jádro a závěr) a má obsahovat všechny základní teze a argumenty. Navíc je vhodné u každého bloku vyznačit, kolik času mu lze věnovat.⁹⁶ V podkladu nikdy nesmí chybět klíčová fakta (číselné údaje, nezvyklé termíny, jména a názvy prací, přesné definice apod.) a příklady. Tělo (mozek a nervy) dokáže člověka zradit nejneuvěřitelnějším způsobem – stane se, že nejsme schopni si vybavit naprosté triviality a samozřejmosti. Čím úporněji se snažíme si na ně vzpomenout, tím méně se to

⁹⁶ Známe-li přesný čas svého vystoupení, je dobré si do podkladu přímo vyznačit, kam v kolik hodin musíme ve svém výkladu dospět, abychom stihli říct vše, co plánujeme. V patrnosti je rovněž třeba vést čas, jež bude vyžadovat prezentace případného vizuálního doprovodu a komentář k němu (viz kapitola 8.5).

daří: v hlavě je prázdno a nejsme schopni vymyslet náhradní řešení, ztrácíme pojem o čase, rudneme, bledneme, máme chuť to vzdát ... A příklady? I když jich před vystoupením bez zaváhání vysypeme z rukávu hned několik, nezdá se, že při vystoupení si nevzpomeneme ani na jeden, případně se nám všechny spletou dohromady apod. Není žalostnějšího pohledu než na řečníka, který se po větě „nejlépe si to osvětlíme na příkladu“ začne do příkladu zaplétat a vypomáhá si pak výroky typu „jo vlastně jsem na začátku zapomněl říct, že...“ nebo „to zrovna nebyl nejlepší příklad, že jó?“, „no to se moc nepovedlo, ale snad je vám to teď alespoň trochu jasnější“ nebo „no, on ten příklad vlastně vůbec není důležitý“ apod. Nejde jen o to, že celá situace může být velmi trapná, což ovlivní kvalitu zbytku projevu, ale takový nepřipravený „názorný příklad“ může celý problém spíše zatemnit a zmařit tak celou prezentaci.

Je proto k nezaplacení mít v podkladu poznamenáno vše, s čím srozumitelnost výkladu stojí a padá. Pokud se ukáže, že v něm přece jen něco chybí, raději se nesnažíme si vzpomenout přesně na to, co nám vypadlo, ale dokud ještě mozek není zablokovaný, hledíme spíše nalézt náhradní řešení. Zejména trémisté by si měli uvědomit, že řečníkovi čas plyne jinak než posluchačům. Odmlka, kdy hledá vhodný výraz, nebývá delší než dvě až tři vteřiny. Posluchač ji obvykle téměř nezaznamená, nebo ji i přivítá, například k tomu, aby si něco poznamenal, podělil se o svůj dojem se sousedem apod. Řečníkovi však často připadá jako věčnost.

Je-li podklad připraven, je dobré logiku výkladu ještě jednou projít a ujistit se, zda je skutečně srozumitelná, zda vystoupení není informačně přetíženo (neúnosným množstvím tezí, příkladů a argumentů) a zda v něm naopak nechybí nic podstatného. Nutné je také prověřit, kolik času takto připravené vystoupení skutečně vyžaduje. Dodržet stanovený čas je bezpodmínečně nutné a je třeba se tomu učit, podobně jako je nutné zvládnout umění napsat text v požadované délce. Na konferencích je celkem běžné, že po uplynutí stanoveného času je řečník bez milosti přerušen a v nejlepším případě dostane dvě minuty na stručné shrnutí hlavní myšlenky. Dobré je držet se zásady, že je lepší skončit o pět minut dříve než stanovený limit o pět minut překročit.⁹⁷ Proto

⁹⁷ Šesták doporučuje končit jednu minutu před plánovaným koncem vystoupení [c.d.: 182].

musí řečník během celého vystoupení sledovat čas. Nejsou-li v dohledu nástěnné hodiny, musí mít hodinky na stole před sebou (na ruce je buď zapomeno sledovat, nebo se na ně dívá příliš často, což působí rušivě). Už jsem zmínila, že čas přednášejícímu plyne jinak než posluchačům, tu rychleji, tu pomaleji. Člověk bez zkušeností většinou časový limit podcení a nezdaří se mu dovést výklad k připravenému závěru. Je proto naprosto nutné neustále kontrolovat, kolik času je ještě k dispozici, kolik je toho ještě třeba říct a případně jednotlivé pasáže průběžně zkracovat nebo naopak rozvádět, přidávat příklady apod.

Nejde jen o to, že špatně odhadneme čas, protože mluvíme pomaleji nebo rychleji, než jsme předpokládali. Může se také stát, že někdo zcela nečekaně položí dotaz, na nějž budeme muset obsírně odpovědět, protože jsme předpokládali u publika znalosti, které nemá, případně ztratíme drahocenné minuty nějakou technickou závadou apod. V takovém případě (pokud nelze vyjednat prodloužení času) musíme svoji řeč zkrátit, tj. něco méně podstatného vypustit nebo něco vyložit stručněji, než jsme měli v úmyslu. To vše je třeba dělat „za pochodu“ – nelze si sednout a podklad v klidu vyškrtat. Máme-li podklad dobře připravený (graficky odlišené klíčové teze od těch, které lze obětovat) a sledujeme-li čas, jde to poměrně snadno. Zjistíme-li, že vymezený čas je téměř u konce, rozhodně není vhodné zrychlit tempo a „kulometným“ stylem dopovědět vše, co jsme měli v plánu. Také však nelze skončit uprostřed výkladu se slovy „můj čas už bohužel vypršel, tak musím končit“, případně „na víc už bohužel nemám čas“ apod. Po celé vystoupení je proto třeba být ve střehu a operativně hospodařit s časem.

Začátečnickům lze jen doporučit, aby si své vystoupení zkusili předem a zjistili tak, kolik času skutečně vyžaduje. Nejlepší je požádat někoho o spolupráci v roli publika, protože prezentaci na nečisto (bez komparsu) člověk většinou odříká rychleji než před posluchači. Při takové generální zkoušce si také lze alespoň částečně ověřit, zda je výklad dostatečně srozumitelný a jak asi bude publikum reagovat. Proto je vhodné o spolupráci požádat někoho, od koho lze očekávat podobné reakce jako od předpokládaných posluchačů (kolegu z ročníku apod.).

Kromě toho, že je třeba se vyvarovat komplikovaných souvětí, nesrozumitelných slov a šroubovaných výrazů, je také důležité

mluvit přiměřeným tempem, raději pomaleji než rychle, nahlas a zřetelně vyslovovat, neskrývat se za promítacím zařízením, nedávat ruce před obličej, zejména nezakrývat ústa apod. Dobrý řečník sleduje reakce posluchačů (výraz jejich tváří apod.) a podle nich koriguje svůj výklad. Někdy se doporučuje, spíše však jako recept proti trémě, soustředit se na jednoho posluchače a k tomu promlouvat. Takový přístup může sice snížit nervozitu z přílišného počtu lidí, zároveň však v sobě skrývá nebezpečí, že jako na potvoru padneme na posluchače, který má ve zvyku na vše chápavě přikyvovat, a to i tehdy, není-li mu jasné vůbec nic. (Dle mých zkušeností se v každém publiku najde několik takových „kývalů“). Řečník se domnívá, že je vše v nejlepším pořádku, a nepostřehne, že ostatní se tváří udiveně, nechápavě nebo pobaveně, případně jsou duchem nepřítomni nebo dokonce ospávají (neklamné příznaky, že s výkladem je něco v nepořádku).

Ruch v sále nemusí nutně znamenat, že se posluchači nudí, neposlouchají a proto se baví. Možná se dozvěděli něco pro ně zcela překvapivého až neuvěřitelného (a cítí potřebu se o tento pocit podělit s někým dalším), nebo si nejsou jisti, zda dobře rozuměli, případně nerozumí vůbec (a celou věc konzultují se sousedem). Řečník v takovém případě rozhodně neudělá chybu, když výklad zpomalí, případně jeho část zopakuje jinými slovy. Vytvoří tím prostor pro sdělování dojmů nebo problém vyjasní. Dobré je také vědět, že smích v publiku často vůbec nesouvisí s vystoupením a řečník by se jím neměl nechat znervóznit. Podle okolností je nejlepší si ho nevšímát nebo se prostě zeptat, co je k smíchu.

Někdy si řečník neuvědomí, že publikum unavuje zcela zbytečnými řečmi. Zejména průpovídky, jimiž se stylizuje do role „skromného génia“ nebo si připravuje alibi pro případ, že se přednáška nesetká s úspěchem (říkám jim „pohřební řeči“), nepůsobí dobře a zbytečně kradou čas. V prvním případě jsou to výroky typu: „nemyslím, že zrovna já jsem ten nejpovolanější k tomu, hovořit zrovna o tomhle problému“, „snad Vás nebudu nudit“, „popravdě řečeno jsem zase nic tak zvláštního nezjistil“, „ono to vlastně možná není tak zajímavé, ale ...“ apod. V druhém případě se posluchači například dozví „bohužel jsem neměl dost času se připravit, tak jak bych chtěl“, „abych řekl pravdu, není mi vůbec jasné, co se ode mne vlastně očekává“, „je mi strašně zle a původně jsem se chtěl omluvit“ apod. I kdyby to všechno byla to

pravda, jde o soukromé problémy řečníka, které posluchače nezajímají. Teprve když se vystoupení z nějakých objektivních důvodů skutečně nepovede, je vhodné se omluvit a stručně uvést příčinu selhání. Málokdo je však bezprostředně po vystoupení schopen realisticky zhodnotit kvalitu svého výkonu. Případnou omluvu je proto lepší zvážit. Publikum také otráví, zpochybňuje-li řečník každé své druhé tvrzení. Realita bývá vždy složitější než její popis a výklad. V zájmu srozumitelnosti každého, tím spíše ústního, výkladu je vždy nezbytné problémy zjednodušit. Snažíme-li se předejít všem případným námitkám, má posluchač dojem, že se vlastně nic nedozvěděl. Stačí jen jasně a stručně říct, za jakých podmínek svá tvrzení považujeme za platná.

Hlavní zásady:

Včas a důkladně se připravit. Text prezentace nikdy nepředčítat. Sledovat čas a reakce publika.

7.5 Vizuální doprovod

Studenti určitě z vlastní zkušenosti vědí, že je užitečné, mají-li posluchači hlavní body výkladu a důležité informace (číselné údaje, jména apod.) také před očima. Nejčastěji se pravděpodobně setkáme se zpětným projektorem, jehož pomocí se promítají údaje vytištěné na průhledné fólii. Rychle se zlepšuje vybavení fakult dataprojektorem, jehož pomocí lze promítat texty, grafy, tabulky, obrázky apod. přímo z počítače. Tabule a křída (dnes spíše fix) se používají stále méně. Není-li k dispozici žádné promítací zařízení a nelze-li vystačit s tabulí, je třeba posluchačům podklady připravit v dostatečném počtu výtisků na papíře. Je lepší je předkládat postupně tak, jak jich je k výkladu třeba, než je předem rozdat všechny najednou. Ideální je, máme-li k dispozici promítací zařízení a vedle toho rozdáme základní podklady na papíře, do nichž si posluchači mohou dělat poznámky.

Pokud není k dispozici žádné technické vybavení a je nutné vystačit s tabulí nebo tzv. flip chartem (velký papírový blok), musíme dobře zvážít, které informace psát, abychom více nepsali než mluvili.⁹⁸ Tabulky apod. raději rozdáme v písemné podobě,

⁹⁸ Je dobré si také vyzkoušet, zda jsme schopni zároveň mluvit a psát. Není to vůbec snadné.

nebo – je-li to možné – je na tabuli (flip chart) napíšeme už před vystoupením. Množství a rozsah písemných informací je třeba dobře zvážit i tehdy, máme-li k dispozici technické vybavení. Především bychom neměli zneužívat jeho předností, zejména možnosti promítat dlouhé texty, rozsáhlé tabulky, komplikované grafy apod. Mimořádně velkým nešvarem je promítání celých textů, které řečník buď zároveň nahlas předčítá, nebo je stručně komentuje. V obou případech jde o jakési kolektivní čtení anebo předčítání, v žádném případě však o přednášku nebo krátké sdělení, v druhém případě je navíc posluchač nucen něco jiného číst a něco jiného poslouchat, což je vyčerpávající.

Ani v tomto případě není dobré posluchače zahltnout fakty a informacemi. Na úvod se doporučuje napsat nebo promítnout základní body (osnovu) celého vystoupení. Během vystoupení je dobré se omezit na velmi stručná základní tvrzení, důležité údaje, obrázky, případně citáty (jen co nejkratší a jen tehdy, je-li to nezbytně nutné). Číselné tabulky a grafy je nutné předkládat v nejjednodušší podobě.⁹⁹ Vše doprovázíme mluveným slovem. Tvrzení (v bodech), čísla, jména, cizí slova a neznámé termíny, citáty apod. pomalu čteme nahlas¹⁰⁰ a alespoň několik vteřin pak necháme posluchačům před očima. Tabulky nečteme, ale doprovázíme je obecným komentářem, jako například, „vidíte, že v roce 1993 bylo registrováno jen několik desítek uprchlíků a o pět let později to už bylo několik set. Situace je podobná v sousedním Slovensku, v roce 1993 to bylo zhruba dvacetkrát méně než v roce 1998“; údaje, o nichž právě hovoříme, zároveň označujeme (ukazovátkem na promítací ploše nebo přímo na promítané ploše, případně šipkou, používáme-li dataprojektor).

⁹⁹ Šesták uvádí, že pro přednášku se nejlépe hodí sloupcové a koláčové grafy, v čárovém grafu by nemělo být více než pět čar, spíše tlustých než tenkých a dobře odlišitelných. Tabulka by neměla mít více než čtyři sloupce a maximálně osm řádků s celými čísly (jen málokdy je nutná absolutní přesnost) [c.d.: 178].

¹⁰⁰ Má to dva důvody. V první řadě tím, že text čteme spolu s posluchači, jim zároveň poskytujeme dostatečný čas na jeho přečtení, který bychom možná špatně odhadli (nehledě na to, že delší ticho v sále může působit tísnivě, nebo naopak ti, kdo čtou rychleji, se začnou bavit a ruší tím ostatní). V pozadí druhého důvodu stojí fakt, že někteří posluchači jsou tzv. akustické typy (na rozdíl od vizuálních), jimž naše čtení usnadní sledovat vizuální podklad [Šesták c.d.: 175].

Grafy a obrázky rovněž komentujeme (opět s ukazovátkem). Mezi komentářem a dalším obrázkem apod. ponecháme určitou prodlevu (dvě až pět vteřin). Posluchače bychom neměli rozptylovat údaji, o nichž nemluvíme. To znamená, že každá tabulka, graf apod. má obsahovat jen ty údaje, o nichž hovoříme, a mají být předkládány na samostatné fólii nebo snímku. To je poměrně snadné, pracujeme-li s dataprojektorem a programem powerpoint, jenž byl pro účely prezentací přímo vyvinut. Pokud používáme zpětný projektor a musíme šetřit fóliemi, měli bychom údaje (obrázky apod.), o nichž nehovoříme, zakrýt listem papíru. Přejdeme-li k tématu, k němuž nemáme žádné podklady, zhasneme světlo projektoru, nebo projekci zastíníme (otočíme tabuli nebo list flip chartu).

Sled jednotlivých fólií (snímků) může vypadat například takto:

1. Název přednášky (sdělení) a hlavní myšlenka (hypotéza, zjištění apod.).
2. Osnova přednášky – *o čem* budeme hovořit (v bodech).
3. Jména autorů, na jejichž práci jsme navázali (případně s bibliografickým údajem o stěžejní práci).
4. Dílčí teze (hypotéza, tvrzení) 1.
5. Dílčí teze (hypotéza, tvrzení) 2.
6. Dílčí teze (hypotéza, tvrzení) 3.
7. Obrázek (např. vývojový diagram vztahů mezi tezemi a závěry, které z toho plynou).
8. Shrnutí přednášky – *co* jsme řekli (v bodech).

Veškeré pomůcky před vystoupením pečlivě uspořádáme tak, jak půjdou ve výkladu za sebou, abychom neztráceli čas hledáním té, kterou právě potřebujeme. Je-li podkladů více a k některému se výklad vrací, lze zejména zmatkářům doporučit, aby ten, k němuž se ve výkladu vrací, měli v tolika exemplářích, kolikrát ho budou potřebovat.

Hlavní zásada:

Vizuální doprovod – uspořádání materiálů a komentář k nim – je nedílnou součástí přípravy přednášky.

7.6 Jak si počínat v diskusi

Jak bylo řečeno, bývá významnou součástí krátkých sdělení, ale i přednášek diskuse, která se rovněž řídí určitými pravidly, jež se musí dodržovat. V zásadě jde o drama, v němž vystupují tři hlavní aktéři: 1. řečník, který odpovídá stručně a jasně na dotazy, 2. diskutující z řad posluchačů, jenž klade dotazy, vznáší námítky a připomínky, a 3. předsedající, který celou diskusi řídí (vede v patrnosti, kdo se hlásí, uděluje slovo, sleduje čas, ale také věcnost diskuse, kterou v případě potřeby provokuje, vrací ji k tématu apod.).

Vést diskusi a zároveň se jí účastnit jako hlavní aktér (tedy jako ten, kdo odpovídá na otázky, reaguje na připomínky apod.) je velmi náročné, a proto je na pracovních zasedáních, konferencích apod. stanovena osoba – předsedající –, která diskusi řídí. Seminární diskuse řídí buď sám vedoucí semináře (pedagog), nebo pověří někoho ze studentů. Jeho rozhodnutí bude pravděpodobně záležet na náročnosti tématu a cíli, jež v semináři sleduje. Vzhledem k tomu, že umění řídit diskusi je třeba se učit, je rozhodně vhodné postupně ustavit předsedou jednání jednotlivé studenty, aby získali i tento typ zkušenosti. Pokud však pedagog sleduje nějaký cíl, k němuž chce v rámci kursu dospět, a má obavy, že by diskuse mohla sklouznout jinam, než potřebuje, vede ji sám.

Diskuse většinou bývá členěna do dvou bloků. V prvním řečník zodpoví krátké věcné otázky a teprve potom předsedající otevře vlastní rozpravu nebo polemiku, v níž diskutující kladou delší a náročnější dotazy, výhrady, námítky a doporučení. Jen zřídka se stane, že diskutující vstupují do diskuse tak, že čas, jenž je jí vymezen, je využit optimálně, tj. jsou prodiskutovány všechny podstatné stránky přednesené problematiky. Může se dokonce stát, že diskuse zabíhá k nepodstatným detailům, a pokud by nikdo nezasáhl, postupně se volnými asociacemi diskutujících zcela od tématu prezentace vzdálí. Úkolem předsedajícího je dát diskusi určitý řád.

Po skončení prezentace poděkuje řečníkovi a zeptá se posluchačů, zda mají nějaké stručné a věcné dotazy k tomu, co bylo předneseno (případně nejasnosti nebo doplňující dotazy, na něž lze očekávat krátkou odpověď). Po zodpovězení těchto otázek vyzve k rozpravě. Pokud se řečník zabýval nějakou složitější pro-

blematikou (rozbíhající se do řady dílčích problémů) nebo lze-li předpokládat bouřlivou diskusi, je vhodné, určí-li předsedající pořadí jednotlivých témat k diskusi podle jejich významu (od stěžejního tématu přednášky k vedlejším) – stanoví program diskuse. Dříve než každé téma uzavře, otáže se, zda se k němu ještě někdo nechce vyjádřit, a přejde k dalšímu. Nežřídka se z nejrůznějších důvodů¹⁰¹ stane, že se do diskuse nehlásí vůbec nikdo. V takovém případě je úkolem předsedajícího diskusi vyvolat. Například tím, že sám položí nějakou otázku, vyzdvihne téma, které považuje za vhodné k diskusi apod. Neměl by však hned zahájit polemiku. Na závěr pak poděkuje všem diskutujícím i řečníkovi, případně shrne hlavní závěry diskuse.

Diskutující se řídí pokyny předsedajícího. Hlásí se o slovo a hovoří, teprve až jim je uděleno. Nevrací se k tématům, která už předsedající uzavřel (pokud se nedrží diskutovaného tématu, má předsedající právo slovo odejmout). Ve svých dotazech a připomínkách se snaží být úsporní a sdělní. Hlavní postavou diskuse je i nadále řečník. Je trapné, snaží-li se diskutující strhnout pozornost na sebe příspěvkem, jímž chtějí především ukázat, že danému problému také rozumějí, případně lépe než řečník. Také otázky by měli klást, jen chtějí-li se skutečně něco dozvědět (něco jim není jasné), a polemizovat, jen mají-li skutečně jiný a podložený názor. Je nezdvořilé a opět trapné pokládat dotaz, jehož hlavním smyslem je ukázat vlastní rozhled v dané tematice nebo se jinak zviditelňovat (ukázat, jak jsme vtipní apod.). Osobní útoky na diskusní fórum (a do odborné debaty obecně) nepatří vůbec.¹⁰²

Diskuse má řečníkovi pomoci v jeho další práci (nikoli ho znemožnit), případně osvětlit publiku danou problematiku (nikoli ji zatemnit). Pokud o tématu víme něco, o čem mluví nehovořil, pohovoříme o tom jen tehdy, jsme-li přesvědčeni, že taková informace lépe osvětlí problém, rozběhne diskusi nebo ji vrátí k tématu apod. (jinak se na řečníka obrátíme soukromě po skončení diskuse). I v takovém případě je gentlemanské uvést svůj vstup například takto: „XY měl možná své důvody, proč se

¹⁰¹ Posluchači se před sebou ostýchají, prezentace byla příliš náročná, nebo naopak zcela nezajímavá apod.

¹⁰² Polemiku je třeba zásadně vést o předmětu prezentace (ad rem) a nikoli o kvalitách jejího autora (ad hominem).

překrožené, je lepší i v prezentaci s humorem šetřit a dávat pozor, abychom nepřekročili. Pokud se to s uvolněním atmosféry přežene, může se stát, že se možná všichni hodně nasmějí, ale nakonec bude mít většina pocit promarněného času, protože pro samé šprýmy nedošlo na to podstatné, případně vtipy v prezentaci zcela překryly hlavní smysl sdělení. Konečně snad není třeba zdůrazňovat, že se musíme vzdát každého, byť sebelepšího fóru, který by naše tvrzení mohl zkreslit, nebo se někoho dotknout.

Hlavní zásady:

Hlavní osobou celé prezentace, včetně diskuse, je řečník. V diskusi neodbíhat od tématu, být věcný a stručný. Nezbytnou vstřícnost si neplést se servilitou.

7.7 Obhajoba diplomové práce a ústní zkoušení

Krátkým sdělením s rozpravou je rovněž obhajoba diplomové práce a každá ústní zkouška. Při obhajobě se zpravidla předpokládá, nebo spíše vyžaduje, aby diplomant v krátkém vystoupení komisi nejprve stručně a jasně sdělil, jaký problém v práci řešil a k jakým závěrům dospěl (v zásadě jde o převyprávění abstraktu), případně proč si dané téma vybral. Ačkoli s posudky a tudíž i případnými výhradami byl seznámen předem, komentář k nim ponechá až do rozpravy. Mimo jiné i proto, že posudky jsou jen zřídka známy všem členům komise. Vlastní obhajoba (rozprava) začíná, až když komise vyslechla i posudky (zpravidla dva).

V rozpravě se očekává, že je autor schopen odlišit kritické připomínky od námětů a doporučení pro případnou další práci na daném tématu. Za náměty a doporučení je vhodné poděkovat, u kritických připomínek zvážit, nakolik jsou zásadní a zda jim bylo možné při psaní práce předejít. Možnost seznámit se s posudky předem má diplomant právě proto, aby měl dostatek času k pečlivému zvážení všech výhrad. V rámci vlastní obhajoby by se měl soustředit přednostně na ty, jimiž oponent (konzultant) zdůvodnil závěrečné hodnocení práce. Komisi si nakloní spíše tehdy, uzná-li zjevné chyby, drobné výtky ponechá stranou a soustředí se na ty pasáže posudků, které by mohly negativně ovlivnit celkové hodnocení. Pojme-li obhajobu jako disputaci, v níž se za každou cenu snaží dokázat, že oponent (případně konzultant) nemá v ni-

čem pravdu, dopadne pravděpodobně hůře, než zahájí-li věcnou diskusi o problematičtém aspektu své práce.

Zásadně se nedoporučuje svalovat vinu na konzultanta, a to i když své povinnosti skutečně zanedbal. I to se může stát. V takovém případě se však měl diplomant o svá práva hlásit dříve. Pokud se oponent kriticky vyjádřil k přístupu, který doporučil konzultant, je jistě správné to bez emocí konstatovat. V rozpravě se ovšem může ukázat, že autor konzultantovo doporučení špatně pochopil. Není proto diplomatické se od kritizovaného přístupu zcela distancovat, ale spíše se pokusit ukázat, že má v dané souvislosti určité přednosti (už bylo řečeno, že za práci je odpovědný především její autor). Podobně není prozíravé snažit se usvědčit oponenta, že práci nečetl dostatečně pozorně. Zásadně se nedoporučují výroky typu „vždyť to přeci v práci výslovně uvádím na straně xy“, „oponent přehlédl, nepochopil“ apod. Diplomatictější je oponentovo přehlédnutí uvést jako vlastní malé pochybení: například slovy „bohužel se mi zřejmě nepodařilo patřičně zdůraznit, důkladně vysvětlit“ nebo „možná jsem to měl v práci uvést na jiném místě“, či „teď vidím, že jsem měl být obšírnější“, případně „v zásadě by to bylo vhodné, práce by se tím však rozrostla do neúměrné délky“, „celkové vyznění práce by se posunulo jinam“ apod. Zde tedy více než kdekoli jinde je vhodné uměřeně kombinovat zdravé sebevědomí s respektem vůči zkušenějším a vstřícností k těm, na nichž záleží konečné hodnocení. Zejména ten, kdo není rozeným diplomatem, by měl přípravě obhajoby věnovat mimořádnou pozornost, případně se poradit s konzultantem.

Svého druhu ústním sdělením s rozpravou je i každá ústní zkouška, na což se někdy zapomíná. V jejím rámci totiž student prezentuje, čemu se naučil. Součástí vysokoškolské kvalifikace je i schopnost bez dlouhých příprav srozumitelně vysvětlit některý z problémů vystudovaného oboru. I tato dovednost by měla být součástí ústních zkoušek (a to nejen závěrečných¹⁰³) a jejich hod-

¹⁰³ Ústního zkoušení je podle mých zkušeností stále méně. Údajně proto, že jeho hodnocení není tak objektivní jako v případě písemné zkoušky, jejíž výsledek lze uchovat a případně nechat posoudit nezávislým hodnotitelem. Tento trend je však jistě i důsledkem faktu, že studentů je stále více a pedagogů nepřibývá. Kvalitně vyzkoušet ústní formou několik desítek, ne-li stovek, lidí samozřejmě není v silách jednotlivce. Na druhé straně pak nelze od studentů očekávat, že před závěrečnou zkouškou odhodí zlozvyky, na něž je během studia nikdo neupozornil.

nocení. Za výklad rozhodně nelze považovat situaci, kdy zkoušený přesně (někdy zcela doslova) opakuje celé pasáže z učebních textů. Minimálně z toho důvodu, že písemný výklad je jiný než podaný ústně. Nemluvě o tom, že v takovém případě zkoušející sotva může zjistit, zda student problém skutečně pochopil, nebo zda má jen fenomenální paměť (schopnosti některých studentů jsou v tomto směru až neuvěřitelné).¹⁰⁴ O srozumitelný výklad nejde ani tehdy, kdy student sice „nerecituje“ učební texty, ale bez ladu a skladu chrlí (či naopak ze sebe souká) tvrzení různé míry obecnosti, případně věty nedokončuje a očekává, že si zkoušející zbytek domyslí (vždyť ví, oč jde).

U zkoušky by student měl nejdříve stručně pohovořit o tom, co vše je k úplnému zodpovězení otázky třeba říct, jak bude ve své odpovědi postupovat (případně, jak na sebe jeho jednotlivé body výkladu navazují) a teprve potom přistoupit k vlastní odpovědi (výkladu problému). K takové prezentaci však musí mít dostatek času, a to nejen na vlastní výklad, ale také k tomu, aby si mohl odpověď trochu promyslet. Určitý čas (ne však mnoho) lze ušetřit, požádá-li zkoušející po vyslechnutí celé koncepce odpovědi studenta, aby se soustředil jen na jeden z bodů, o nichž chtěl hovořit. Do jeho odpovědi by pak neměl zasahovat, a teprve když skončí, klást doplňující otázky a odpověď zkorigovat. Je jasné, že takto zkoušet je náročné na čas i pozornost pedagoga a že to není možné v kursech s velkými počty posluchačů. Chtějí-li studenti zdokonalovat svůj ústní projev (a mít v tomto ohledu zpětnou vazbu), lze jim jen doporučit, aby věnovali pozornost nepovinným specializovaným kursům s menším počtem účastníků. Téma takového kursu může být sice vzhledem k jejich zájmům a dalším plánům zcela okrajové, mohou se v něm však naučit některým obecně použitelným dovednostem, jako například srozumitelně vyložit problém.

Hlavní zásady:

Prezentace u obhajob je především cvičením v diplomacii. Každá ústní zkouška by měla být kultivovanou prezentací.

¹⁰⁴ Pokud ovšem absolvování kursu předpokládá jen jednoznačné faktické znalosti, je rozhodně vhodnější neplýtvat časem a zvolit písemnou formu.

8. Odborný text v redakci časopisu a knižním nakladatelství (Alena Miltová)

Odborné časopisy i nakladatelství mají svá pravidla pro přijímání rukopisů, jejich posuzování (recenzování) a publikování. Vzhledem k tomu, že tato pravidla jsou mnohdy dosti specifická, potenciálnímu autorovi se doporučuje, aby se s nimi seznámil předem. Praxe časopisecké a knižní redakce je poněkud odlišná, proto o nich pojednám odděleně.

Odborné časopisy vydávají vědecké společnosti nebo vědecké ústavy, případně vysokoškolská pracoviště.

Redakce časopisu zveřejňuje informace nebo pokyny pro autory na některé z předních nebo zadních stran každého čísla a také na webové stránce časopisu. Ty obsahují instrukce o způsobu přijímání rukopisů (zpravidla v tištěné i elektronické podobě), formátu rukopisu a jeho úpravě (řádkování, formát tabulek, grafů a jiných příloh), požadavky na způsob zpracování citací, poznámek a seznamu citované literatury, na abstrakt, summary neboli resumé, někdy také informace o doporučeném rozsahu textů podle žánru (stať, recenze apod.). Součástí takových informací bývá rovněž upřesnění odborného zaměření časopisu. Pokud jde o obsah rukopisu, redakce si vymíní, že nabídnutý text je originální a nebyl současně nabídnut jinému časopisu. Všechny tyto informace by si měl potenciální autor přečíst před tím, než připraví konečnou verzi textu, jež chce redakci zaslat k otištění.

Každá redakce odborného časopisu posuzuje jí zaslané texty podle kritérií, která stanovila zpravidla redakční rada, a má stanoveny lhůtu pro přijetí, či odmítnutí rukopisu. Vědecké časopisy ve striktním slova smyslu praktikují tzv. anonymní recenzní řízení, kterému se někdy říká také peer review (z angl. peer = rovný, rovnocenný člověk stejné kvality). Aby recenzní řízení mohlo probíhat anonymně, musí autor doručit svůj rukopis bez svého jména a pracoviště a tyto informace dodat redakci v samostatném průvodním dopise.

Recenzenty vybírá redakce z okruhu svých spolupracovníků; pokud uveřejňuje příspěvky i v cizím jazyce (zpravidla v angličtině), obrací se i na odborníky v zahraničí. Pro usnadnění recenzního řízení mají některé redakce vypracovány formuláře

s otázkami a odpověďmi, z nichž recenzent vybírá; na konci formuláře je pak místo pro volnou výpověď recenzenta, tj. slovní hodnocení textu. Odbornou stať posuzují zpravidla dva nezávislí recenzenti; v případě, že se jejich hodnocení diametrálně liší, rozhoduje o publikaci šéfredaktor ve spolupráci s redakční radou, případně redakce požádá o další posudek třetího recenzenta. S výsledky recenzního řízení je autor seznámen – neví ovšem, kdo jeho stať posuzoval.¹⁰⁵ Na základě posudků sdělí redakce autorovi požadavky na úpravu, dopracování nebo přepracování textu.

Přijetí konečné verze rukopisu v *odborném časopise* a jeho zařazení do konkrétního čísla schvaluje v konečné fázi redakční rada (její složení je rovněž uvedeno v každém čísle časopisu). Redakce českých odborných časopisů obvykle provádějí jazykovou redakci textů a také tzv. věcné kontroly, tj. kontrolují úplnost odkazů a bibliografických údajů apod.

Autor dostává text k tzv. autorské korektuře – je to text vysazený (zalomený¹⁰⁶) počítačovou sazbu, v němž autor může provést zpravidla jen drobné opravy. Vidí také, jaké event. jazykové zásahy provedla redakce. Změny a opravy autor do korektur zanáší pomocí tzv. korekturních znamének, která se vpisují do textu a opakují s opravami na okraji textu. Začínající autor může o kopii korekturních znamének požádat redakci. Provedenou korekturu a souhlas s výslednou podobou textu autor zaznamená pomocí tzv. imprimatur (z lat. = ať je vytištěno), které má někdy podobu otisku razítka na první straně textu, do něhož se autor na důkaz svého souhlasu podepíše.

¹⁰⁵ V malé zemi, jako je naše, kde se určitým tématem v rámci vědního oboru zabývá omezený počet odborníků, se ovšem skutečně anonymity recenzního řízení dosahuje obtížně. Zkušený recenzent je zpravidla schopen autora textu odhalit – samozřejmě za předpokladu, že to není úplný začátečník.

¹⁰⁶ Vysazený (zalomený) text vypadá již téměř tak, jak bude vytištěn – grafická úprava stránky odpovídá tomu, jakou grafickou úpravu má příslušný časopis, a to včetně typu a velikosti písma pro text, mezititulky, poznámky atd; mezi odstavci jsou stejné mezery příslušné velikosti, rovněž mezi slovy na řádku jsou mezery přiměřené; správné je dělení slov; apod. Při první korektuře se obvykle připouští, aby stránka začínala posledním řádkem odstavce – tento nedostatek však musí sazeč při konečné úpravě textu napravit.

Odborné knihy vydávají zpravidla specializovaná nakladatelství, která jsou u nás jednak zřizována veřejnoprávními institucemi, jako jsou vysoké školy, nebo Akademií věd ČR (nakladatelství Academia) nebo jejími jednotlivými ústavy (např. nakladatelství Filosofia při Filozofickém ústavu AV ČR), jednak jsou to nakladatelství soukromá. Proto není snadné popsat, co se s rukopisem v nakladatelství děje, neboť se to často považuje za obchodní tajemství. V této části textu budu tedy čerpat ze své praxe v Sociologickém nakladatelství (SLON).

Na rozdíl od článku začíná jednání o knize obvykle nikoli hotovým rukopisem, ale námětem – autor zašle nakladateli (event. více nakladatelům) námět na knihu, v podobě více či méně stručného popisu obsahu knihy. V této fázi může nakladatel od autora žádat upřesnění námětu (například prostřednictvím dotazníku, jehož cílem je především zjistit, jakým čtenářům je kniha určena), dodání hotové ukázky, zajímá ho předpokládaný rozsah připravovaného díla, event. může nechat ediční námět posoudit jiným odborníkem. Pokud námět nakladatele zaujme, zahájí s autorem jednání o vydání díla uzavřením tzv. předmlouvy, správně smlouvy o smlouvě budoucí, která je pro nakladatele zárukou, že autor po dopsání knihy nenabídne rukopis jinému nakladateli, a pro autora do určité míry zárukou, že nakladatel jeho díla vydá. V tomto okamžiku také autor od nakladatelství dostává pokyny pro přípravu rukopisu, pokud je má nakladatelství vypracovány.

Většina odborných nakladatelství jen nečeká na to, až jim autoři nabídnou své náměty, ale v souladu se svým odborným zaměřením a svou ediční politikou sama autory vyhledává a event. stimuluje k napsání díla.

Jakmile autor dodá hotový text, dá ho nakladatel k odbornému posouzení, které v případě knižních publikací nebývá anonymní (odborní recenzenti se uvádějí na jedné z předních stran knihy). Další postup se pak již podobá postupu v redakci časopisu, byť vzhledem k rozsahu rukopisu bývá časově náročnější – autor zapracuje připomínky recenzenta/ů a odevzdá rukopis v konečné podobě. V této fázi s ním nakladatel uzavře řádnou licenční smlouvu na vydání díla, v níž jsou smlouveny podmínky vydání – termín vydání, povinnost autora provést korekturu a povinnost nakladatele dát autorovi dílo před vydáním ke korektuře, dále

je zde sjednán honorář a počet výtisků díla, které dostane autor zdarma, a další podmínky.¹⁰⁷

Pro nakladatele nepříjemná situace nastává, když je výsledek odborného posouzení knihy negativní – v takovém případě musí autorovi sdělit, že o vydání jeho díla nemá zájem a autor má volnost nakládat se svým rukopisem, tj. od této chvíle může jednat s jiným nakladatelem.

Po odevzdání rukopisu redakce zahájí tzv. redigování neboli redakční čtení rukopisu.¹⁰⁸ Proč se redakční práce na rukopisu vlastně provádí? Je to proto, že nikdo není dokonalý a že většině nakladatelství jde o to, aby vydávala knihy co nejkvalitnější. Dokonalostí se přitom rozumí nejen srozumitelnost výkladu a jazyková správnost textu, ale také správné citování, uvádění všech odkazů atd. Téměř žádný autor není schopen odevzdat dokonalý text, který by bylo možno vzít a nechat ihned vysadit. Jednotliví autoři se samozřejmě liší podle své schopnosti dodat více či méně dokonalý text, ale rukopisů, v nichž se opravuje jen pár překlepů, je drtivá menšina. Většina autorů v zápalu tvůrčí práce nejen dělá překlepy (ty zpravidla odhalí textový editor), ale chybuje ve jménech, ve vroceních děl, někdy opakuje tutéž argumentaci v jiné části textu atd. Mnozí autoři také podlehnou jazyku, v němž čtou většinu odborné literatury (dnes je to převážně angličtina), a pak přenášejí předložkové vazby nebo celé větné konstrukce z tohoto jazyka do češtiny, což ke srozumitelnosti textu také nepřidá, spíše naopak. Autor je navíc mnohdy úzký specialista, který občas není schopen poznat, kdy jeho text překročil mez srozumitelnosti pro čtenáře sice odborně rovněž školené, ale nesespecializované třeba přesně v tom, čím se zabývá on sám. Úkolem odpovědného redaktora je tedy také hlídat, aby kniha byla srozumitelná nejen úzkým specialistům – pak by totiž nemělo smysl ji vydávat.

S redakčními úpravami textu je autor samozřejmě seznámen a v případě, že s některými nesouhlasí, nesmí je nakladatelství provést. Vysazený (zalomený) text knihy dostává autor k autor-

¹⁰⁷ Povinné součásti licenční smlouvy stanovuje u nás tzv. autorský zákon. Každému autorovi doporučuji, aby se ve vlastním zájmu seznámil s příslušnými paragrafy tohoto zákona. Pokud např. uvažuje vydat své dílo v zahraničí, měl by si dát pozor na to, aby si ponechal právo jednat o cizojazyčném vydání sám, tj. aby nepřenesl toto právo na svého českého nakladatele.

¹⁰⁸ V zahraničí není tato praxe obvyklá.

ské korektuře. Poté text znovu prochází redaktor, který „vychytá“ poslední překlepy, zkontroluje, zda autor doplnil event. chybějící odkazy, opravil chyby ve jménech autorů nebo názvech knih apod. Redaktor také kontroluje, zda jsou tzv. patové poznámky umístěny na těch stránkách, kde se nachází text, k němuž se vztahují. V této fázi se zpracovává rejstřík – jmenný pomocí počítače, věcný obvykle dělá sám autor. Po zanesení posledních oprav jde kniha do tisku.

Poněkud jiná situace nastává, je-li kniha dílem více autorů. V takovém případě autorský tým zpravidla zvolí ze svého středu jednoho autora (nebo dva až tři – více není praktické), který je tzv. editorem díla a jedná za autorský kolektiv s nakladatelem. Editor čte jednotlivé příspěvky a teprve poté, co je odsouhlasí, se celé dílo dává recenzovat.

Nakladatelství a autor jsou po celou dobu, tj. od prvního námetu až po vydání knihy, v poměrně úzkém kontaktu. Kromě obsahu knihy a všeho, co s jejím vydáním souvisí, jednají také o textu na zadní stranu obálky, kde bývá stručná charakteristika knihy a základní informace o autorovi. Jde-li o nové vydání už dříve publikované knihy, bývají zde také výňatky z recenzí předchozího vydání. Autor též bývá požádán o kontakt na potenciální recenzenty, redakce časopisů apod., které by mohly mít zájem recenze publikovat, případně o další užitečné adresy, jichž lze využít při pořádání různých reklamních akcí. Bez určitého typu reklamy se dnes neobejdou ani odborné práce.

Použitá literatura

- Abercrombie, N., S. Hill, B. S. Turner. 1988. *Dictionary of Sociology*. London: Penguin Books.
- Akademický slovník cizích slov*. 1995. Praha: Academia.
- Bauman, Z. 2003. „Lidstvo na cestě k planetárnímu společenství.“ *Sociologický časopis*, vol. 39, str. 5–11.
- Beck, U. 2004. *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: SAGE Publications.
- Bibliografické citace*. 1996. ČSN ISO 690. Praha: Český normalizační institut.
- Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. 1995. Sestavili J. Colemanová, W. Connoly, A. Ryan. Brno: Proglas.
- Čmejková, S., F. Daneš, J. Světlá. 1999. *Jak napsat odborný text*. Praha: Leda.
- DiYanni, R. 1984. *Connections: Reading, Writing and Thinking*. New Jersey: Boynton/Cook Publishers.
- Duffková, J. 1984. *Metodické zpracování diplomových prací a ostatních forem studentských odborných písemných prací*. Praha: SPN, Universita Karlova, Filozofická fakulta.
- Eco, U. 1997. *Jak napsat diplomovou práci*. Olomouc: Votobia.
- Elektronické dokumenty nebo jejich části. (Informace a dokumentace – Bibliografické citace – Část 2)*. 2000. ČSN ISO 690-2. Praha: Český normalizační institut.
- Fromm, E. 1992. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko.
- Gonda, V. 2003. *Ako napísať a úspešne obhájiť diplomovú prácu*. Bratislava: Elita.
- Gould, E., R. DiYanni, W. Smith. 1989. *The Act of Writing*. New York: Random House.
- Guide to Writing Sociology Papers*. 1986. The Sociology Writing Group. New York: St. Martin's Press.
- Holub, M. 1987. *K principu rolnícky*. Praha: Melantrich.
- Horyna, B. 1998. *Filosofie posledních let před koncem filosofie. (Kapitoly ze současné německé filosofie)*. Praha: Koniasch Latin Press.
- Korekturní znaménka pro sazbu – Pravidla používání*. 2004. ČSN 88 0410. Praha: Český normalizační institut.
- Machovec, D. 1980. *Technika psaní ročníkových prací z dějin antické filosofie*. Praha: Universita Karlova (skripta pro posluchače Filozofické fakulty).
- Mareš, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Marquard, O. 1986. „Universalgeschichte und Multiversalgeschichte.“ *Apologie des Zufälligen* (dle Horyny, místo vydání Stuttgart, nakladatelství neuvedeno).
- Matějů, P., J. Straková. 2003. „Role rodiny a školy v reprodukci vzdělanostních nerovností. Sociologický pohled na úlohu víceletých gymnázií ve světle výzkumu PISA 2000.“ *Sociologický časopis*, vol. 39, str. 625–652.
- Merton, R. K. 2000. „Sociální struktura a anomie.“ *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Mills, C. W. 2002. *Sociologická imaginace*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Müller, K. 2003. „Koncept občanské společnosti: pokus o komplementární přístup. Tocquevillovské dědictví a giddensovská perspektiva.“ *Sociologický časopis*, vol. 39, str. 607–624.
- Musil, J. 2003. „Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950–2000.“ *Sociologický časopis*, vol. 39, str. 137–168.
- Novák, M. 2003. „Popper versus Schumpeter: srovnání dvou neklasických teorií demokracie.“ *Sociologický časopis*, vol. 39, str. 11–36.
- Papík, R. 1992. *Naučte se číst*. Praha: Grada.
- Popper, K. R. 1994. *Bída historicismu*. Praha: Oikoymenth.
- Popper, K. R. 1998. *Život je řešení problémů. O poznání, dějinách a politice*. Praha: Mladá fronta.
- Radimská, R. 2003. „Individuum a rodina: teorie soukromého života podle Françoise de Singlyho.“ *Sociologický časopis*, vol. 39, str. 667–686.
- Segert, S. 1995. „Jak recenzovat knihy.“ Příloha časopisu *Teologická reflexe*, č. 2.
- Selye, H. 1975. *K záhadám vědy*. Praha: Orbis.
- Seyler, D. U. 1993. *Doing Research: The Complete Research Paper Guide*. McGraw-Hill.
- Sgall, P., J. Panevová. 2004. *Jak psát a jak nepsat česky*. Praha: Karolinum.
- Slovník cizích slov*, 1966. Praha (nakladatelství neuvedeno).
- Sýkora, L. 2003. „Suburbanizace a její společenské důsledky.“ *Sociologický časopis*, vol. 39, str. 217–234.

- Šanderová, J. 2000. *Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie, výzkum*. Praha: Karolinum.
- Šesták, Z. 2000. *Jak psát a přednášet o vědě*. Praha: Academia.
- Velký slovník naučný*. 1999. Praha: Diderot.
- Velký sociologický slovník*. 1996. Praha: Karolinum.
- Vlachová, K. 2003. „Dynamika pozitivní a negativní stranické identifikace v České republice.“ *Sociologický časopis*, vol. 39, str. 487–508.
- Weber, M. 1998. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoy-menh.

PŘÍLOHY

Čtyři příklady seminární práce

Jednotlivé žánry odborných statí a jejich strukturu jsem v příslušných pasážích ilustrovala odkazy k textům zkušených autorů. Smyslem textů uvedených v příloze je ukázat, že základním nárokům na odbornou stať mohou vyhovovat i seminární práce studentů prvních ročníků. Následující texty (komparace a kompilace) napsali studenti na konci prvního semestru studia sociologie v rámci kursu „Základy sociologického myšlení“.

Vztah sociálních věd k přírodním vědám T. Č.

Abstrakt

Cílem stati je stručná charakteristika vztahu sociálních věd k přírodním vědám vycházející z několika prací zabývajících se tímto tématem (Fay, Hayek, Popper, Searle, Wallerstein a Wilson). Autor nejprve shrnuje důvody a následky příklonu sociálních věd k přírodovědě jako vzoru. Zabývá se zejména snahou představitelů sociálních věd formulovat obecné zákony působící v sociální realitě. V druhé části předkládá argumenty, jakými se dnes neúspěšnost těchto snah zdůvodňuje. Konstatuje, že sociální fenomény jsou na rozdíl od předmětu přírodních věd obvykle popisovány intencionálně, což vyžaduje kromě nomologických i genetická vysvětlení.

V této stati se budeme věnovat vztahu sociálních věd k přírodním vědám – podmínkám, jež vedly k podstatnému vlivu přírodních věd na společenské vědy; jeho důsledkům pro vývoj sociálních věd. Opíráme se o několik prací zabývajících se tímto tématem, které u nás byly přeloženy v devadesátých letech.

Stať je členěna do dvou částí. Po objasnění předmětu našeho zkoumání (sociální věda) se zaměříme na okolnosti jeho vzniku. Opíráme se zde o zprávu komise, kterou v roce 1993 ustavila Nadace Calousta Gulbenkiana. Tato komise, složená z několika vědců ze sociálněvědních, přírodovědných i humanitních oborů (pod vedením Immanuela Wallersteina), předložila v mnoha ohledech inspirativní pohled do minulosti sociálních věd i na možnosti jejich dalšího vývoje. Příčiny vlivu, jaký přírodní vědy měly na společenskovední obory, budeme hledat právě v okolnostech vzniku sociální vědy. V této souvislosti ukážeme, proč sociální vědci původně hledali, po vzoru přírodních věd, obecné zákony.

Problematičnost snah sociálních vědců o formulaci obecných zákonitostí a způsoby, jak se odůvodňuje jejich neadekvátnost, budou druhým ústředním bodem této práce. Osu tohoto výkladu bude tvořit argumentace Briana Faye, jak ji předkládá ve své práci týkající se současné filosofie sociálních věd [Fay 2002]. Fayův výklad na několika místech obohatíme o argumenty, které ve svých knihách předkládají další autoři: J. R. Searle [Searle 1994],

F. A. Hayek [Hayek 1995], E. O. Wilson [Wilson 1998] a K. R. Popper [Popper 1994] a které jej vhodně doplňují.

Na tomto základu pak dospíváme k závěru, že snaha vyrovnat se přírodním vědám a nalézt obecné zákonitosti sociálního života sociálním vědám bránila v adekvátním popisu a výkladu sociálních jevů a možná svým způsobem zbrzdila jejich vývoj.

Pojem „sociální věda“

Dříve než přejdeme k hlavnímu tématu této práce, je třeba alespoň stručně osvětlit základní pojem, s nímž pracujeme. Předjeme tak možným nejasnostem a nedorozuměním. Zatímco při klasifikaci základních oborů přírodních věd obvykle nemíváme žádné problémy, o to, které obory vědeckého zájmu patří do skupiny sociálních věd, se vedou spory. Diskutuje se i o tom, v čem tkví rozdíly mezi jednotlivými společenskými vědami. Toto téma by jistě bylo zajímavým námětem samostatné práce, pro nás je však tématem vedlejším. Pro srozumitelnost našeho výkladu je ovšem třeba jasně vymezit, které obory máme na mysli.

Rozdělení sociálních věd na jednotlivé obory proběhlo v první polovině 19. století, dnešní podoby institucionalizovaných oborových struktur nabylo v letech 1850–1914. Gulbenkianova komise k sociálním vědám řadí historii, ekonomii, sociologii, politickou vědu, antropologii a orientalistiku. Následující text se týká zejména tzv. „jádra (nomotetických) sociálních věd“ – sociologie, ekonomie a politické vědy [Wallerstein et al. 1998; 22–38].

Na počátku třetího tisíciletí převládá názor, že rozdělení do jednotlivých oborů je spíše umělé a množí se snahy o mezioborovou spolupráci. Přetrvávající striktní dělení oborů je pokládáno spíše za důsledek takto rozlišujícího univerzitního systému [ibid.; 108]. V tomto duchu tedy budeme používat obecného pojmenování „sociální vědy“.

Okolnosti vzniku sociálních věd

Vztah k přírodním vědám je jedním ze základních činitelů, které určovaly vývoj sociálních věd. Máme-li pochopit příčiny neutuchající potřeby sociálních vědců vymezovat se vůči přírodním vědám, musíme odpověď hledat již na počátku, při vzniku toho, co

dnes nazýváme sociální vědou. „Sociální věda je dílem moderního světa“ [ibid.; 11]. Z této obecně přijímané teze můžeme vycházet i v naší další argumentaci. Otázky po lidské povaze a potřeba porozumět mezilidským vztahům dráždily mysl lidí již odedávna. Úsilí „rozvinout systematické vědění o skutečnosti, které je nějak empiricky podloženo“, patří k příznakům moderní doby, formované osvícenstvím a Francouzskou revolucí. Věda měla být hledáním „světské pravdy“, jež je oproštěna od metafyzického či teologického nánosů [ibid.; 12–21].

V této atmosféře se také začala formovat klasifikace věd, která je dnes v návaznosti na C. P. Snowa charakterizována jakožto rozlišování mezi „dvěma kulturami“ [ibid.; 12]. V této souvislosti se nabízí dvě otázky: Co se skrývá za těmito „kulturami“? Jak to souvisí se sociálními vědami? Odpověď na první otázku zní: empirická věda a filosofie. Než přejdeme k druhé, zásadnější otázce, musíme si ujasnit, v jakém smyslu mohly být věda a filosofie pokládány za dvě odlišné „kultury“.

Rozdílnost přístupů a relativní (ne)úspěchy sociálních věd vedly ke striktnímu rozlišování mezi přírodními vědami v čele s fyzikou na jedné straně a filosofií s ostatními humanitními obory na straně druhé. Rozhodujícím kritériem byla, pro tehdejší vědu směrodatná, empirická testovatelnost, která nabývala na významu, a to nejen ve fyzice [ibid.; 15].

Z tohoto hlediska se přírodovědcům filosofie jevila jen jako nedokonalá náhražka za teologii, která je stejně jako ona zatížena netestovatelnými apriorními tvrzeními. V 19. století pak empirická věda téměř splynula s přírodovědou, což lze doložit i jazykově. Dělení na „dvě kultury“ získalo hierarchický charakter. (Přírodo)věda shlížela shora na skomírající humanitní obory. Jinak řečeno: „Věda (fyzika) byla všude postavena na piedestal a filosofie byla v mnoha zemích zatlačena na okraj univerzitního systému“ [ibid.; 15–20].

Věnujme se teď naší druhé otázce, která je pro nás podstatnější. Co to všechno znamenalo pro sociální vědy, které vznikaly právě za uvedených okolností? Nárok na legitimní vědění o přírodě příslušel přírodovědcům. Na obdobné vědění o lidském světě se pokoušeli aspirovat sociální filosofové, kteří ústy Comtovými začali mluvit o „sociální fyzice“ a stáli tak u zrodu moderních sociálních věd i jejich inspirace přírodovědou. Reagovali na „potřebu

moderního státu mít k dispozici exaktnější vědění, na kterém by zakládal svá rozhodnutí“. Protože vzorem exaktnosti a přesnosti byly přírodní vědy, není divu, že se sociálněvědní bádání „obrátilo k newtonovské fyzice jako k modelu vhodnému pro napodobení“ [ibid.; 16–18]. Tento krok lze s odstupem času hodnotit jako klíčový pro další směřování sociálních věd.

Důsledky příklonu k přírodovědě

Nyní přejdeme k tomu, co „newtonovský duch“ v sociálních vědách způsobil. Především přispěl k tomu, že byly tiše převzaty tři druhy předpokladů: „byly to předpoklad predikce a předpoklad říditelnosti, jež se oba opíraly o předpoklad kvantifikovatelné přesnosti“. Sociální „vědci“ se takto měli odlišovat od představitelů svobodných umění, u nichž „se předmět zájmu odvíjel od subjektivních preferencí“ a kteří se takovými závazky nehodlali zatěžovat. Tím, že se přihlásili k výše uvedeným zásadám, se sociální badatelé dostali na „druhou stranu barikády“ k přírodovědcům formulujícím univerzální zákony. „Názor, který předpisuje, že adekvátní vysvětlení musí mít základ ve vědeckém zákoně“ [Fay 2002; 187] – tzv. nomologismus – typický pro přírodní vědy, se stal ideálem i pro sociální vědu. Shrňme tedy: vliv přírodních věd na bádání o společenských fenoménech se odrazil zejména v převzetí snahy o formulaci univerzálních zákonů.

Není třeba se široce rozepisovat o známém faktu, že tak smělý cíl – dospět k zobecněním v duchu přírodních věd – zůstal nenaplněn [Wallerstein et al. 1998; 58]. Důvody tohoto „neúspěchu“ sociálních věd, resp. jejich odlišnosti od přírodních věd, budou tématem následujících odstavců.

Problematičnost zákonů v sociálních vědách

„Proč nám metody přírodních věd při studiu lidského chování nepřinesly výsledky jako ve fyzice a chemii?“ [Searle 1994; 77]. Nebo jinak: Proč nelze k událostem a objektům, které zkoumají sociální vědy, přistupovat stejně nomologicky jako k událostem a objektům, které zkoumají vědy přírodní [Fay 2002; 192]? Na tyto otázky se pokusíme naznačit možnou odpověď. Opřeme se zde o výše citované práce. Vyjdeme z tzv. „argumentace inten-

cionalitou“ tak, jak ji nastínil J. R. Searle [Searle 1994; 77–91], a pokračovat budeme podnětným náhledem, jež předložil Brian Fay [Fay 2002; 187–212].

Základní diskontinuitu sociálních a přírodovědných disciplín Searle odvozuje „z niterně mentálního charakteru společenských a psychických fenoménů“ [Searle 1994; 91]. Rozdíl vidí v roli mysli v těchto disciplínách. Výchozím bodem jeho argumentace je tvrzení, že zákony přírodních věd spočívají na předpokladu existence principů přemostění mezi vyšší a nižší rovinou. Srozumitelněji řečeno, zákon se musí opírat „o chování fundamentálnějších částic“. Například zákony chování plynu (popisující tlak, teplotu, ...) lze vysvětlit pomocí chování jeho částic (přesněji na základě rychlosti pohybu molekul). Aby tyto předpoklady splňovaly i zákony sociálních věd, musela by nějakým způsobem „existovat systematická korelace mezi společensky a psychicky identifikovanými fenomény na straně jedné a fyzikálně identifikovanými fenomény na straně druhé“ [ibid.; 82–88].

Společenské fenomény jsou ale obvykle definovány na jiném základě, než je tomu u předmětů přírodních věd [ibid.; 88]. Jak poznamenává Hayek, nemůžeme je „definovat v objektivních termínech přírodních věd, nýbrž pouze na základě lidských přesvědčení“ [Hayek 1995; 31]. Pro přiblížení tohoto faktu můžeme, stejně jako to učinil Searle [Searle 1994; 85] i jiní, jako vhodný příklad použít něco, o čem alespoň někdy přemýšlí každý, nejen sociální vědci – peníze.

Co dělá peníze penězi? Především je sami musíme za peníze považovat a jako s takovými s nimi zacházet. Platidlem mohou být kovové mince, papírové bankovky nebo třeba kusy látky – jen když mají všichni zato, že s nimi lze platit, že tedy jsou penězi. To má za následek, pokračuje Searle, že peníze a další sociálně popisované kategorie nejsou „fyzikálně uzavřené“ [...], „pro každý společenský pojem existuje nekonečně mnoho podnětů“ [ibid.; 88–89]. Požadované přemostovací principy mezi společenskými a fyzikálními vlastnostmi světa tedy existovat nemohou. Tímto způsobem lze (alespoň jak se domnívá Searle) vysvětlit „úspěchy i selhání sociálních věd“ [ibid.; 77].

Na výše popsanou argumentaci navazuje Brian Fay. Podle jeho názoru však sama o sobě ještě nedokazuje nemožnost univerzálních zákonů v sociálních vědách. Jeho názor vychází z předpo-

kladu, že „věda nevysvětluje události jako takové, ale pouze události popsané určitým způsobem“ [Fay 2002; 196]. Argumentace intencionalitou pak dokazuje jen to, že popis lidského chování, tj. intencionálních jevů, není možný bez použití intencionálních pojmů, které nejsou vhodné pro nomologický přístup. Taková argumentace však spíše podává návod, jak umožnit úspěšnější formulaci obecných zákonů – přepsat lidské skutky neintencionalisticky. Příkladem takového přístupu může být sociobiologie [ibid.; 197].

Zakladatel sociobiologie Wilson obviňuje sociální vědy z nezájmu o podstatu lidské přirozenosti. Jako řešení navrhuje větší využití poznatků z psychologie a biologie [Wilson 1998; 207]. Obrat ke genetice a k vědám zabývajícím se studiem mozku by měl být styčným bodem při sblížení přírodních a sociálních věd [ibid.; 218]. Sociobiologie tak má sociálním vědcům především umožnit širší perspektivu tím, že „zkoumá biologický základ společenského chování všech druhů organismů“ [ibid.; 215]. Takto se sociální věda údajně může odpoutat od omezení, která v sobě obsahuje intencionalistický popis.

Sociobiologie a obdobné strategie, jak se pokusit o neintencionalistický popis lidského chování, sice mohou umožnit formulaci zákonů, jimiž se řídí lidské chování, nicméně Fay zastává názor, že obecné zákonitosti nejsou pro popis sociální reality dostatečné [ibid.; 200]. Proč? V první řadě proto, že se sociální věda může zajímat o „jedinečné a časové události, z nichž se skládá lidská historie, jako takové“ [ibid.; 200, zdůrazněno v originále]. Dalším důvodem je fakt, že i když připustíme existenci zákonů, dlouhodobé historické procesy se „nemusí řídit jediným zákonem, i když ke každému jednotlivému kroku na této cestě obecný zákon najít lze“ [ibid.; 202].

Podobně argumentuje i Popper: „... neexistuje jediný zákon [...] ani žádná určitá jednotlivá skupina zákonů, která by popsala skutečnou nebo konkrétní posloupnost kauzálně propojených událostí“ [Popper 1994; 92]. Tvůrce takových domnělých „historických zákonů“, kteří společenské vědy orientují především na formulaci dlouhodobých, rozsáhlých předpovědí [ibid.; 35–37], Popper nazývá historicisty. Jak název jeho knihy věnované historicismu napovídá, jedná se podle něho o „ubohou metodu“ [ibid.; 50]. Souvisí to s tím, nač poukazuje Fay. Obecné (nomologické)

zákonitosti hojně užívané v přírodních vědách by ve společenskovědních oborech byly příliš abstraktní a neintencionalisticky formulované a sociální realitu by tak dostatečně přesně nepopsaly [Fay 2002; 203].

Nomologická vysvětlení tedy dostatečná nejsou. Pro potřeby společenských věd bychom měli využít i explanace jiného druhu. K nim patří tzv. „genetická vysvětlení“, jež vysvětlovaný fenomén objasňují tím, že předloží sled konkrétních událostí, které k němu vedly. Postupují chronologicky, mají narativní povahu; nesnaží se formulovat obecné zákonitosti. Teprve spojením nomologických a genetických vysvětlení nejlépe odhalíme „úplný obraz toho, co my lidé děláme a jací jsme“ [ibid.; 203–210].

Závěr

Sociální vědy se od svého vzniku inspirovaly přírodními vědami, jakožto silnější stranou boje „dvou kultur“. To vedlo ke snaze formulovat obecné zákonitosti – budovat vědu o společnosti na nomologických základech. Tato snaha však v důsledku odlišného – intencionálního – charakteru společenských fenoménů nevedla k výsledkům, jaké umožnila například ve fyzice. Nomologická vysvětlení byla shledána nedostatečnými. Pro adekvátní popis a výklad společenských jevů je třeba vzít v úvahu jejich konkrétní historický rozměr. Lze tedy předpokládat, že původní přijetí modelu přírodních věd rozvoj sociálních věd do jisté míry zbrzdilo, neboť tento přístup ponechal stranou pozornosti typický rys sociálních vztahů, jímž je intencionalita.

Literatura

- Fay, B. (2002). *Současná filosofie sociálních věd. Multikulturní přístup*. Praha: SLON.
- Hayek, F. A. (1995). *Kontrarevoluce vědy*. Praha: Liberální institut.
- Popper, R. K. (1994). *Bída historicismu*. Praha: OIKOYMENH.
- Searle, J. R. (1994). *Mysl, mozek a věda*. Praha: Mladá fronta.
- Wallerstein, I. et al. (1998). *Kam směřují sociální vědy. Zpráva Gulbenkianovy komise o restrukturalizaci sociálních věd*. Praha: SLON.

Wilson, E. O. (1998). *Konsilience: jednota vědění. O nezbytnosti sjednocení přírodních a humanitních věd*. Praha: Lidové noviny.

2. Vymezení sociologie vůči ostatním společenským vědám

Rozmanitost situací a kontaktů, do nichž se lidé v životě dostávají, je nepřehledná. Do vzájemných vztahů navíc vstupují také organizace a státní útvary. V průběhu staletí se tak vyvinulo několik společenských věd, které zkoumají nejrůznější aspekty sociální reality. Každá tak činí na základě trochu jiných kritérií a všechny se vzájemně doplňují.

Výrazné je v tomto ohledu stanovisko C. W. Millse, který zastává ideu sjednocené sociální vědy: „*Formulovat a vyřešit jakýkoli významný problém naší doby vyžaduje vybrat materiál, koncepcce a metody z více než jedné disciplíny. (...) Specializace by měla mít spíše formu soustředění na aktuální ‚problémy‘ než dodržování akademických hranic*“ [Mills 2002; 154]. Mills vlastně celou knihu Sociologická imaginace psal s cílem „*definovat význam sociálních věd pro kulturní úkoly naší doby*“ [tamtéž; 23]. Nemá tím ovšem na mysli úplné splnutí jednotlivých dnešních oborů. Každá z věd má přinejmenším svou vlastní tradici. Pro sociologii je podle Millse tradiční velká rozmanitost intelektuální činnosti, která může být pro rozvoj sociálních věd inspirující. Na druhou stranu však moderní trendy v sociologii mohou posloužit jako odrazující příklady nežádoucích deformací (blíže viz též bod 7.). Co se však týče vymezení, je následující věta více než ilustrativní: „*V metodách a ve vymezení předmětu dnes neexistuje nic, co by odlišovalo kulturní antropologii od ekonomie a sociologie*“ [tamtéž; 149].

V pojetí Baumana a Bergera má sociologie více autonomie. Shodují se v tom, že sociologa od ostatních sociálních vědců odlišují vedle otázek, které si při zkoumání klade, také modely a principy, s nimiž pracuje. Podle Baumana odlišuje sociologii od příbuzných věd „*tendence nahlížet na lidská jednání jako na prvky širších konfigurací*“, protože sleduje především vztahy, závislosti a podmíněnosti jednání [Bauman 1996; 13]. Berger navíc zdůrazňuje, že pro sociologii je typický zájem o vše lidské, tedy včetně obyčejného, každodenního i nudného.

Všichni tři se shodují v tom, že mezi sociologií, historií a nezbytností pochopit současný stav společnosti v historickém kontextu existuje mimořádně úzký vztah. Bauman, stejně jako Mills (možná Millsem inspirován), upozorňuje na to, že naše individuální biografie se proplétají s historií. Berger píše dokonce

o symbiotickém vztahu sociologie a historie a o pojetí humanistické sociologie jako historické vědy [Berger 1991; 143].

3. Atributy a specifika sociologického pohledu na svět

Charakteristice sociologického pohledu na vztahy mezi lidmi věnují všichni srovnávaní autoři velkou pozornost, ať už ho nazývají sociologickou perspektivou, popřípadě sociologickým vědomím (Berger), uměním sociologicky myslet (Bauman), či sociologickou imaginací (Mills). Bauman dokonce označuje sociologii za „*zejména a především způsob myšlení o lidském světě*“ [Bauman 1996; 13]. Všichni jsou zajedno v tom, že sociologické vidění světa je velmi osobité a jaksi nad naším každodenním stereotypním vnímáním světa.

Millsova sociologická imaginace „*se do značné míry skládá ze schopnosti přecházet od jedné perspektivy k druhé a postupně získávat správný pohled na společnost jako na celek a její jednotlivé složky*“ [Mills 2002; 229]. Tato duševní schopnost potom podle Millse umožňuje prohlédnout mnohdy falešné představy a pochopit celkovou situaci.

Také Bauman považuje za důležitý atribut sociologického myšlení snahu dívat se na to, co má být pochopeno, jakoby z jiného úhlu pohledu – zvenčí a nezainteresovaně. Nicméně tato snaha nikdy nemůže být stoprocentně úspěšná, neboť každý sociolog je člověk, a není tedy schopen se zcela odpoutat od své životní zkušenosti, protože ta je pro něj hlavním zdrojem inspirace a poznatků. Jde tedy především o to, naučit se v individuálním spatřovat sociální a v konkrétním obecné. Tím, že takto pohlíží na události, odkrývá sociologické myšlení normálně skryté sítě a vazby a klade otázky, které si dříve nikdo nepoložil. Tento znejistňující, oddůvěrnující faktor považuje za klíčový vedle Baumana také Berger. Zatímco Bauman mluví o pronikání „*zdi převládajícího, běžného, a tedy samozřejmého ideologického stylu současnosti...*“ [Bauman 1996; 319], dívá se Berger „*za fasádu sociální struktury*“ [Berger 1991; 36].

Dimenze sociologického vědomí nastiňuje Berger pomocí pojmů demaskování, nekonvenčnost, relativnost a kosmopolitismus [Berger 1991; 147–149], které lze nalézt i u obou dalších autorů [Bauman 1996; 204, 223, Mills 2002; 18–19]. Stejně tak se všich-

ni v zásadě shodují v tom, že specifíkem sociologického pohledu je vedle snahy o přesný popis snaha pochopit a porozumět. Ale-
sponž částečná odpověď na otázku, jak může toto všechno přispět
ku prospěchu celku, je předmětem následujícího bodu.

4. Poslání a význam sociologie pro společnost (stát)

Vhodným východiskem následující pasáže může být shrnutí stanoviska Z. Baumana. Svým neustálým zpochybňováním tzv. pravd, které jsou nám oficiálně předkládány, působí sociologie jako destabilizující prvek mocenských vztahů. Tato svobodomyšlnost a tendence zpochybňovat oficiální interpretace sociálního světa je trnem v oku představitelům všech aparátů, jimž jde o to, aby mohli co nejsnadněji manipulovat lidmi. V demokratické společnosti si to musí tyto aparáty „nechat líbit“, ale autoritářské a totalitní systémy se většinou snaží sociology umlčet. Existence a stav sociologie tak je jakýmsi indikátorem demokratičnosti společnosti. Významnou funkcí sociologie je rovněž předkládat nové alternativy a podporovat pluralitu názorů, která je jí koneckonců vlastní. Sociologie také podporuje vzájemnou toleranci a porozumění – důležité podmínky rozvoje svobody [Bauman 1996; 21–22].

Tento názor v podstatě sdílí i druhí dva autoři. Mills vyjadřuje určité znepokojení nad rozvíjejícím se racionálním a byrokratickým systémem, jenž přichází spolu s všeobecným pokrokem. Obává se, že stávající vývoj omezuje ve svém důsledku svobodu a rozum jednotlivců. Úkolem sociálních věd je pak podle jeho názoru ukázat, jak se svoboda postupně vytrácí, aby si tento problém uvědomilo co nejvíce lidí a nestali se „usměvavými roboty“. Tímto by měly pomoci demokratizaci společnosti [Mills 2002; 171–191].

Berger navíc dodává, že takový přístup neznamená, že by sociologie šířila nějaké revoluční nálady. Naopak, sociologie je podle něj přímo nepřátelská vůči revolučním idejím. A to proto, „že je s to prohlédnout iluze nejen současného stavu, ale též iluzorní očekávání týkající se možné budoucnosti“ [Berger 1991; 48]. Na rozdíl od Baumana se však domnívá, „že sociologické porozumění samo o sobě nutně nevede k větší toleranci s ohledem na slabé stránky lidstva“ [tamtéž; 48]. Na společenskou skutečnost lze totiž podle něj pohlížet sociologicky jak se soucitem, tak i s cynismem.

5. Význam sociologie pro jednotlivce

Jakými se stanou jedinci kteří se seznámí s „aktuální formou kritického myšlení, které nazýváme sociologií“, shrnuje Berger takto: „... stanou se prostřednictvím tohoto kontaktu trochu méně omezenými ve svých předsudcích, trochu skeptičtější ve svých závazcích a trochu skeptičtější ve vztahu k závazkům druhých – a snad také trochu vnímavějšími na svých cestách společností“ [Berger 1991; 148]. Klíčovou je však podle něj možnost pochopit mechanismy, které hýbou námi i společností, což považuje za první krok ke svobodě a ospravedlnění existence sociologie jako humanistické disciplíny [tamtéž; 139–149].

Podobných pojmů v této souvislosti užívá i Bauman. Hovoří o tom, že nás umění myslet sociologicky může učinit senzitivnějšími. Jeho síla nám pak umožní objevit a využít nové možnosti v dosud zdánlivě nepoddajném světě, upevnit tak a rozšířit naši svobodu a zároveň nás učinit hůře manipulovatelnými [Bauman 1996; 20–21, Bauman 2002; 332–339].

Vlastně totéž, i když jinými slovy, píše Mills. Vedle toho navíc ukazuje, jak důležité je, aby si lidé byli vědomi toho, že jejich životní problémy vznikají v miniaturním průsečíku individuální biografie a historie [Mills 2002; 12–15].

6. Správná forma sociologie

V tomto oddíle bych se chtěl zaměřit především na problematiku hodnocení, angažovanosti a dále na to, v jakých formách se se sociologií setkáváme a jak by podle jednotlivých autorů měla být uplatňována v praxi.

Všichni srovnávaní autoři mají za to, že při samotném pozorování společnosti, analýze problémů i formulaci teorií je nutné zaujímat nestranné stanovisko. To vše je velmi těžké, neboť hodnoty se promítají již do rozhodnutí o tom, na který problém zaměříme svoji pozornost. Nicméně povinností sociologa je snažit se, jak je to jen možné, používat hodnotově neutrální terminologii, hledat nezvratná fakta a odlišovat je od hodnotových soudů.

Jinou otázkou je, jak předkládat výsledky sociologického zkoumání. Berger tuto fázi již do sociologického rámce jako takového nezahrnuje. V sociologii jde podle jeho názoru o poznání jako

takové. To, jak je využíváno, je standardní otázkou morální, etické a politické zodpovědnosti, která se týká sociologie stejně jako všech ostatních věd. Považuje samozřejmě za správné zasáhnout tam, kde hrozí zneužití vědeckých poznatků, nebo naopak tam, kde by pomocí sociologických poznatků bylo možné omezit negativní jevy. Návod, jak správně žít, nám však sociologie poskytnout nemůže [Berger 1991; 15–17].

Bauman věc formuluje jasně: „*Neexistuje možnost volby mezi ‚angažovanou‘ a ‚neutrální‘ sociologií. Nezúčastněná sociologie je nemožná*“ [Bauman 2002; 339]. Podobně jako Berger ovšem poznamenává, že sociologie nám může poskytnout jen jakýsi komentář situace, který může pomoci. Mills klade na bedra sociálních věd větší úkol – svým způsobem vychovávat a své poznatky adresovat jak mocným, tak i veřejnosti. Věří v to, že sociální vědci by měli být nositeli rozumu a mají morální povinnost snažit se pomocí svých poznatků o lepší svět [Mills 2002; 192–210].

K tomu, aby mohla sociologie dobře odvádět svou práci, měla by podle všech uvažovaných autorů uvážlivě a s mírou zacházet s tím, co patří k její vědecké výbavě. Používat vypracovanou ověřenou metodologii, avšak nenechat se jí svazovat při poznávání rozmanitosti lidstva, která mnohdy nejde zcela vědecky uchopit. Sociologové mají využívat statistiku a empirické výzkumy, neměli by však dopustit, aby došlo ke ztrátě smyslu pro širší souvislosti a struktury. Znamená to tedy pracovat s odbornou terminologií a teoriemi, ne si však jen tak pohrávat s nesrozumitelnými a příliš abstraktními výrazy. Vedle toho by si sociologie měla uchovávat určitou nezávislost vůči tlakům velkých organizací a mocných, aby se nestala nástrojem v jejich rukou. Vedle této shody lze ve srovnávaných textech nalézt určité rozdíly v kritice deformací a scestných tendencí, o nichž se jednotliví autoři zmiňují.

7. Nežádoucí deformace sociologie a jejich kritika

Každý z autorů si všímá některých neblahých tendencí uvnitř svého oboru. Nejvíce se jim věnuje Mills, jenž přímo hovoří o tom, že sociologie a všechny sociální vědy jsou nemocné. Kromě ahistorických a naopak historicistních přístupů kritizuje tři hlavní deformace. Je to jednak tendence k budování obecné „velké teorie“, jejíž aspirací je všeobecná aplikace na veškeré dění.

Jako příklad takové teorie uvádí dílo Talcotta Parsonse. Tvrdí, že je nesrozumitelné, plné hraní se slovy a nepřináší nic nového. Dokonce se domnívá, že je potenciálně ideologicky zneužitelné [Mills 2002; 31–57]. Jako další zmiňuje americký abstraktní empiricismus. Jeho protagonisté využívají ve velké míře statistiku a striktní metody, ale orientují se jen na dílčí a nepodstatné problémy. Nezabývají se tím, co by mohlo být přínosné, ale tím, co lze dobře zkoumat pomocí značně omezujících metod, na něž kladou přehnaný důraz a snaží se tak dosáhnout exaktnosti po vzoru přírodních věd. Tento směr sociologického výzkumu nepodporuje intelektuální činnost a mění sociologickou praxi na čistě technologické úkony, nemluvě o tom, jak jsou empirické výzkumy nákladné [tamtéž; 58–84].

Nákladnosti empirických metod využívají podle Millse představitelé další nežádoucí tendence v sociologii, jíž je byrokratizace a racionalizace vědy. Byrokratizovaná věda ztrácí svou nezávislost a nemůže tedy být nadále odpovědná společnosti. Orientuje se místo na veřejnost na své chlebodáře a problémy, jimiž se zabývá, začínají mít spíše formu zakázek a projektů směřujících k lepší ovladatelnosti lidí. Mills dokonce mluví o tendenci k „vlastnění“ sociálních věd [tamtéž; 111–129].

Bauman i Berger rovněž kritizují abstraktní empiricismus a vyjadřují shodně přesvědčení, že jeho vlna bude ustupovat. Zaujetí pro exaktní metody opustilo, jak píše Berger, už i přírodní vědy [Berger 1991; 18–21]. Podobně jsou oba proti využívání sociologických poznatků k manipulaci. Co se však velké teorie týče, nezdá se, že by sdíleli Millsovo přesvědčení. Alespoň v textu svých knih se o Parsonsovi zmiňují uznale, i když Berger také píše o složitosti jeho díla [Bauman 1996; 92, 122, Berger 1991; 109].

Závěr

Srovnání ukázalo, že v názorech na základní otázky týkající se významu sociologie se uvažovaní autoři většinou shodují. Nejvíce se odlišuje Mills svým pojetím sjednocené a osvětové (výchovné) sociální vědy a svou kritikou velkých teorií. Jinak jsem našel pouze drobné odlišnosti a místy se dokonce zdá, jako by od sebe všichni navzájem doslova opisovali. Může to být i tím, že témata,

kteřá jsem vybral, jsou natolik základní a obecná, že rozdily v jejich pojetí mohou být jen nepatrné. Na druhé straně lze zřejmě konstatovat, že alespoň v tom základním panuje mezi sociology shoda. Je zřejmé, že ne každý, kdo vystuduje sociologii, bude tyto názory sdílet, natožpak se jimi při své práci řídit. Avšak v základních idejích a myšlenkách, tak jak je definovali tři významné osobnosti, je sociologie jistě vědou, která má i na prahu nového tisíciletí své opodstatnění.

Literatura

- Bauman, Z. (1996). *Myslet sociologicky. Netradiční uvedení do sociologie*. Praha: SLON (především úvod a kap. 12). (1. vydání: 1990).
- Bauman, Z. (2002). *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta (kapitoly O psaní; O sociologickém psaní). (1. vydání: 2000).
- Berger, P. L. (1991). *Pozvání do sociologie. Humanistický přístup*. Praha, Správa sociálního řízení FMO (především kap. 1, 2 a 8). (1. vydání: 1963).
- Mills, C. W. (2002). *Sociologická imaginace*. Praha, SLON. (1. vydání: 1959).

Sociobiologický přístup k sociálnímu statusu mužů a žen Ondřej Vrtiška

Abstrakt

Sociobiologie je teoretickou školou na pomezí biologie a sociologie, jež vysvětluje sociální jednání jako důsledek genetické determinace. Na člověka pohlíží primárně jako na živočicha, jenž má za sebou miliony let biologické evoluce, v jejímž průběhu se utvářela jeho přirozenost. Ta ovlivňuje lidské jednání i ve společnostech, které se od sběračsko-lovcových tlup diametrálně liší. Geneticky podmíněné rozdíly mezi pohlavími jsou podle sociobiologie pro sociální status mužů i žen klíčové. Významnou roli hraje i kultura, avšak v mezích vytyčených geny. Sociobiologie tak polemizuje s jiným vlivným názorem, že mužské a ženské role jsou osvojovány až kulturně během socializace.

Biologické rozdíly mezi muži a ženami a jejich vliv na sociální status jsou jedním z tradičních témat sociologie. Jednotlivé sociologické školy se v přístupu k této otázce liší mimo jiné různým akcentováním geneticky podmíněné lidské přirozenosti a kulturních vlivů, které spolurozhodují o tom, jaké role muži a ženy ve společnosti hrají. V této práci se zaměřím zvláště na sociobiologický přístup a na to, jak se vymezuje vůči ostatním směrům. Domnívám se totiž, že do studia vlivu biologických rozdílů na sociální jednání vnáší nový prvek – biologickou evoluci, formující odedávna lidskou přirozenost. Evoluce byla důležitým pojmem například v evolucionistické antropologii na konci 19. století. Její představitelé se však zpravidla omezili na mechanickou analogii vývoje přírody a kultury. Krom toho vycházeli z prokazatelně mylných předpokladů, např. z teleologické představy o směřování evoluce k předem danému cíli [Soukup 2000; 140–146].

V následujícím textu nejprve předložím definici sociobiologie a stručně charakterizuji názory jejích představitelů na to, jak je utvářen sociální status mužů a žen. Tyto názory pak porovnám s názory sociologického směru, jehož protagonisté zdůrazňují vliv socializace na utváření rolí odvozených od pohlaví. V závěru ukáži, že sociologická kritika možná souvisí i s nedorozuměním plynoucím z nepochopení toho, co vlastně sociobiologové tvrdí.

1. Obecné principy sociobiologie

Základní principy sociobiologie definoval v roce 1975 její zakladatel, americký biolog Edward O. Wilson. V sociologickém slovníku je charakterizována takto: „Základní sociologicky relevantní tezí sociobiologie je tvrzení, že sociální chování je produktem genetické determinace a prostředí, že je výsledkem dlouhé biologické evoluce lidského druhu a bez pochopení této evoluce je nesrozumitelné“ [Velký 1996; 1015].

Sociobiologie tedy klade důraz na genetický základ lidského chování, který je společný všem kulturám. Navíc tvrdí, že se tento genetický základ vytvářel během milionů let biologické evoluce a že jsme jakožto živočišný druh adaptováni k životu ve sběračsko-loveckých tlupách, což zůstává součástí naší přirozenosti i ve změněných kulturních podmínkách [Wilson, 1993; Wright, 1995; Ridley, 2000]. Výstižně to shrnuje Blackmoreová: „Základem sociobiologického pohledu je názor, že geny vytvořily systém, který byl v minulosti plně funkční, ale není dost funkční v současné pozměněné situaci“ [Blackmoreová 2001; 150].

2. Sociobiologický pohled na rozdíly mezi muži a ženami

Sociobiologové považují za hlavní biologický rozdíl mezi muži a ženami nestejnou míru tzv. rodičovských investic. Jde o biologický princip, který v živočišné říši řídí sexuální strategie obou pohlaví. Z hlediska zoologie ho podrobně popisují např. Flegr (1995), Dawkins (1998) nebo Ridley (1999). Sociobiologové tvrdí, že se projevuje i u člověka a výrazně ovlivňuje sociální status mužů a žen.

Ženy mohou během svého života porodit jen omezené množství dětí. Každé těhotenství navíc představuje energetickou zátěž a zvyšuje ženinu zranitelnost, což představuje (a hlavně v průběhu evoluce představovalo) značnou nevýhodu. Pokud se ženě nepodaří přinutit biologického otce dítěte ke spolupráci na výchově a péči o potomka, musí je zajistit sama. Muž naopak disponuje prakticky neomezeným počtem spermií, což mu teoreticky poskytuje možnost mnohem rychleji šířit vlastní geny, a to bez nutnosti přijmout spoluzodpovědnost za osud budoucího dítěte. To se projevuje v odlišných strategiích mužů a žen při navazování

intimních kontaktů i při dalších formách sociálního jednání. Fyziologické rozdíly podmiňují i rozdíly v chování a v psychických dispozicích.

Sociobiologie předpovídá na základě odlišných rodičovských investic např. vyšší tendenci k promiskuitě u mužů, přísnější a opatrnější vybírání sexuálních partnerů u žen, odlišné postoje k fyzické a emocionální nevěře, vyšší útočnou agresivitu mužů, silnější vazbu na dítě u žen, rodově podmíněnou dělbu práce a další, pohlavím určené, rozdíly v chování, které široce přesahují úzkou oblast lidské sexuality. Podrobně formulované hypotézy tohoto typu uvádějí např. Wright (1995) nebo Ridley (2000). Obě zmíněné práce citují množství průzkumů a experimentů, které uvedené rodové rozdíly v různých kulturách potvrzují.

Například Wright uvádí výsledky experimentu, který potvrdil rozdíly v mužské a ženské žárlivosti. Mužům vadilo pomýšlení na partnerčin sex s jiným mužem, ženám vadila spíše představa emocionální nevěry, partnerovy lásky k jiné ženě. Lišila se i ochota nevěru odpustit. Testování probíhalo jako měření fyziologických reakcí, nikoli formou dotazníku, což zvyšuje spolehlivost výsledků [Wright 1995; 72]. Jak uvidíme dále, kritici sociobiologie se opírají o studie, jejichž výsledky jsou s výše uvedenými závěry v rozporu.

3. Genetická determinace versus role vzniklé během socializace

Kritika sociobiologických názorů bývá založena na přesvědčení, že rozdíly mezi muži a ženami nejsou dány biologicky, ale vytvářejí se až kulturně, na základě osvojení mužské a ženské identity během socializace v rodině, ve škole, kontaktem s vrstevníky i prostřednictvím médií [Giddens 1999; 114–118]. „Mužskost a ženskost a role vážící se k nim jsou v prvé řadě konstruovány sociálně. Kdyby byly odvozeny biologicky, pak by byl nadbytečný proces socializace i proces sociální kontroly“ [Maříková 1999; 60].

Oakleyová (2000) a Murphy (1999) citují výsledky antropologických výzkumů dokládající rozmanitost kultur, která by podle nich nebyla možná v případě biologické determinace. Zřejmě nejpopulárnějším výzkumem tohoto typu byla práce Margaret Meadové *Dospívání na Samoji* z roku 1928, jejíž závěry však

byly v 80. letech vyvráceny Derekem Freemanem [Wright 1995; 81, Soukup 2000; 89, Blackmoreová 2001; 142]. Nelze z toho samozřejmě vyvozovat obecné závěry, nicméně zvláště ke starším antropologickým studiím je vhodné přistupovat opatrně.

Ani rozdíly mezi pohlavími, které jsou obecně platné napříč kulturami (větší útočná agresivita mužů, rozdíly v dělbě práce...), však nemusejí být podle některých autorů určeny biologicky. Tento postoj shrnuje Giddens: „Může to být dáno všeobecně sdílenými kulturními faktory: např. tím, že ve většině kultur tráví ženy významnou část dospělého života těhotenstvími a výchovou dětí, takže se v této době lovu nebo boje ani nemohou účastnit“ [Giddens 1999; 112].

Zastánci sociobiologického pohledu na společnost však zdůrazňují, že těhotenství a výchova dětí nejsou čistě kulturními faktory; že právě tato ženská specifika jsou dána biologicky a sekundárně se projevují i v dělbě práce a dalších aspektech života. Tresemer tvrdí, že pohlavní rozdíly nejsou jen primární a sekundární, ale že jich je více stupňů, vytvářejících kontinuum od rozdílů ve stavbě pohlavních orgánů až po genderové role: „Na konci tohoto kontinua nacházíme genderové role, které jsou determinovány čistě kulturně. Jejich příklady jsou používání tělové kosmetiky, záliba v matematice nebo literatuře atd.“ [Tresemer 1977; 114].

S tím by však sociobiologové nesouhlasili. Pro všechny uvedené příklady nabízejí vysvětlení vycházející z genetických dispozic. Vliv socializace na přijetí mužské nebo ženské identity lze zkoumat na jedincích s abnormálním somatickým vývojem, u nichž např. vlivem testikulární feminizace nebo androgenitálního syndromu došlo k vývinu „nesprávných“ vnějších pohlavních orgánů a sekundárních pohlavních znaků, takže chromozomálně určené pohlaví nesouhlasí s vnější podobou. To mnohdy vede k omylům. Takto postižené děti jsou vychovávány jako jedinci opačného pohlaví. Příklady uvádějí Oakleyová (2000) a Giddens (1999). Pokud by se prokázalo, že člověk může vlivem výchovy přijmout genderovou identitu, jež by se lišila od pohlaví, které mu přísluší podle jeho chromozomální výbavy, byl by to pro sociobiologii problém. Z výsledků citovaných Oakleyovou vyplývá, že tomu tak skutečně je. Oproti tomu Giddens zdůrazňuje, že socializace bývá v takových případech úspěšná jen částečně. V průběhu života se

projevují problémy s přijetím této naučené role, i když mohou být skryté ve formě vnitřních pochybností a nespokojenosti.

Ve sporu vlastně nejde o socializaci a učení genderových rolí. Ty sociobiologie nezpochybňuje. Rozdíl je v chápání primárních příčin rozdílného postavení mužů a žen ve společnosti. Podle sociobiologů jsou rozdíly mezi sociálním statutem obou pohlaví předurčeny naší přirozeností (danou geneticky). I socializace je jejím důsledkem, jakýmsi utužením a stvrzením rozdílů založených biologicky. Jde o fenotypový projev naší genetické výbavy na úrovni sociálních vztahů, jež se vytvářel v průběhu evoluce v zájmu udržení stability tehdejších kmenových skupin a jež se uplatňuje i v moderní společnosti.

4. Nedorozumění kolem sociobiologie

Tím se dostáváme k tomu, že sociobiologické postoje bývají často špatně interpretovány. Sociobiologové netvrdí, že veškeré lidské chování a jednání je striktně geneticky determinováno. Mluví o vztazích mezi geny a prostředím, takže v závislosti na přírodních podmínkách dává genová exprese kultuře značnou volnost. Rozdíly mezi kulturami a změny postojů v téže kultuře v průběhu času (např. sexuální revoluce nebo emancipace žen v moderní společnosti) dokládají, že sociální status biologických rozdílů není univerzální a zcela biologicky determinovaný. Biologie spíše vymezuje mantinely, v nichž se kulturní variabilita může pohybovat. Wilson k tomu říká: „Je pravda, že u tisíců existujících společností nacházíme mimořádnou rozmanitost v detailech jejich sexuálních zvyků a dělby práce mezi pohlavími. Tato rozmanitost je dána kulturou. Společnosti přizpůsobují své zvyky požadavkům prostředí. [...] Tato flexibilita nicméně není nekonečná a na jejím dně nalézáme všeobecné rysy, které ve značné míře splňují očekávání evoluční biologie“ [Wilson 1999; 123]. Představitelé sociobiologie nikdy netvrdili, že geny přímo řídí komplexní vzorce chování. „Bylo by absurdní mluvit o konkrétních genech, které předepisují zemědělství, psaní, kněžství a stavbu monumentálních hrobů“ [Wilson 1999; 168]. Evoluční minulost lidského rodu, obsažená v našich genech, podle sociobiologie pouze určuje, jaké chování se může v rámci konkrétních kultur vyvinout a jaké nikoli.

Mnozí sociologové a antropologové chápou nepřesně i samotné základní principy biologické evoluce řízené přírodním výběrem. Giddens například píše: „zjevně existuje biologický imperativ, jenž nám velí rozmnožovat se, jinak by lidský druh vyhybnul“ [Giddens 1999; 121]. Nebo Copans podsouvá sociobiologii tvrzení, že „biologický instinkt zachování a zušlechtnění druhu přirozenou cestou určuje zároveň i rozdílné chování jedinců v kolektivu ... nebo chování mezi jednotlivci“ [Copans 2001; 49].

Sociobiologie však vznikla v době, kdy biologové pochopili, že „zájem druhu“ v přírodě neexistuje. Že jednotkou přírodního výběru nejsou celé druhy a dokonce ani jednotlivci, ale samotné geny, jejichž snaha o vlastní replikaci stojí za veškerým vývojem v živočišné a rostlinné říši. Právě tato změna paradigmatu umožnila vysvětlit mnohé do té doby záhadné aspekty zvířecího chování a vedla k rozšíření těchto úvah na člověka.

5. Závěr

Sociobiologie nabízí originální pohled na příčiny a meze variability v lidském chování. Vychází z geneticky podmíněných rozdílů mezi pohlavími, které se primárně projevují v sexuální sféře, nicméně na jejich základě vysvětluje i další typy chování. Nemusí mít ve všem pravdu, přesto by její závěry neměli sociologové a priori odmítat, neboť tato nová disciplína nabízí racionální a o empirické údaje opřenou alternativu popisu reality. Její obraz je však zatím v očích mnoha sociálních vědců zkreslen řadou nedorozumění, pramenících z faktu, že se jedná o interdisciplinární obor mezi biologií a sociologií. To s sebou na obou stranách nese problémy v komunikaci. Věříme-li, že lze nastolit jednotu vědeckého výzkumu a propojit společenské vědy s vědami přírodními podobně, jako dnes na sebe navazují fyzika, chemie a biologie, mohla by být současná sociobiologie dobrou výchozí platformou. Umožňuje držet se pravidla Occamovy břitvy, formulovat jednoduché hypotézy a teprve s vědomím mezi daných biologií uvažovat o složitějších vysvětleních lidské kultury.

Literatura

- Blackmoreová, S. (2001). *Teorie memů*. Praha: Portál.
Copans, J. (2001). *Základy antropologie a etnologie*. Praha: Portál.
Dawkins, R. (1998). *Sobecký gen*. Praha: Mladá fronta.
Flegr, J. (1995). *Mechanismy mikroevoluce*. Praha: Karolinum.
Giddens, A. (1999). *Sociologie*. Praha: Argo.
Maříková, H. (1999). Proměna rolí muže a ženy v rodině. in: *Společnost žen a mužů z aspektu gender. Sborník prací*. Praha: Open Society Fund.
Murphy, R. F. (1999). *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: SLON.
Oakleyová, A. (2000). *Pohlaví, gender a společnost*. Praha: Portál.
Ridley, M. (1999). *Červená královna. Sexualita a vývoj lidské přirozenosti*. Praha: Mladá fronta.
Ridley, M. (2000). *Původ ctnosti*. Praha: Portál.
Soukup, V. (2000). *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál.
Tresemer, O. E. (1977). Assumptions about gender role. in: *Woman in a man-made world*. Chicago: Rand McNally College Publishing Company.
Velký sociologický slovník. (1996). Praha: Karolinum.
Wilson, E. O. (1993). *O lidské přirozenosti*. Praha: NLN.
Wilson, E., O. (1999). *Konsilience*. Praha: NLN.
Wright, R. (1995). *Morální zvíře*. Praha: NLN.

INTERETNICKÝ KONFLIKT Afroameričané v USA a Romové u nás Lukáš Zilvar

Abstrakt

V této stati se zabývám interetnickým konfliktem a různými podobami etnického napětí. Srovnávám postavení Afroameričanů v USA v šedesátých letech minulého století s dnešní situací Romů u nás. Toto srovnání vede k úvaze, zda podoba interetnického napětí a dynamika jeho vývoje je v obou případech stejná, či zda jde o výsledek unikátního historického vývoje, strukturálních podmínek a místních mezietnických souvislostí. Analýza vede k závěru, že osudem etnických menšin je splynutí s většinou, přičemž však specifická identita může být zachována.

Interetnický konflikt?

V současné době se sociologové, politici, ale i žurnalisté a obyčejní lidé, stále více zamýšlejí nad etnickými konflikty a etnickým napětím, které nabývají různé míry intenzity. Téměř po celém světě a skoro vždy docházelo ke konfliktům mezi různými kulturami a etnickými skupinami. Některé z nich měly za následek silnou nevráživost a hrůzná krveprolití. Setkáváme se s tím i v dnešní době, kdy jsou etnické sváry a potyčky výzvou pro mezinárodní společenství. Etnicky motivované války se v nedávné době odehrály například v Bosně a Hercegovině, v Etiopii, ale i na území bývalého Sovětského svazu. Otázka, jak se vyrovnat s etnickou rozmanitostí, je proto problémem zásadního významu.

Etnický konflikt a napětí mají však mnoho podob a ještě více způsobů, jak na ně nahlížet. Chtěl bych se proto v této stati soustředit především na podobu etnického napětí, které známe my sami nejlépe z našeho okolí. Analogicky k situaci v Americe v šedesátých letech minulého století, kdy se hovořilo o „černošské otázce“, nazvu tuto problematiku u nás „romskou otázkou“. Vzájemné srovnání interetnických vztahů v naší a americké společnosti nám ukáže, jak míra předsudků, diskriminace a konkrétní podoba konfliktu závisí na rozdílném charakteru historického vývoje.

Práce je rozdělena do tří částí. První je věnována situaci v USA – nejprve stručně charakterizují vývoj postavení Afroameričanů a stručně informuji o tom, jak zde byl v šedesátých letech problém jejich integrace do většinové „bílé“ kultury konceptualizován. V druhé části se věnuji situaci Romů u nás – nejprve analogicky první části předkládám stručný nástin vývoje jejich postavení a poté shrnuji jejich kulturní specifika. V třetí části porovnávám situaci Afroameričanů v USA v šedesátých letech se současnou situací Romů u nás. V závěru pak konstatuji, že vzdor rozdílným historickým podmínkám je řešení jejich soužití s většinovou kulturou stejné: dosáhnout pluralitní kultury, jež se vyznačuje společnými základními hodnotami, jejichž součástí je důraz na zachování kulturní identity menšin.

1. Postavení Afroameričanů v USA

1.1. Historický exkurs

Afroameričané se původně dostali na území USA jako otroci. Pokud se o nich vůbec mluvilo jako o lidech, pak to byli lidé prakticky bez jakýchkoliv práv. Otroctví zaniklo až s vítězstvím Severu v americké občanské válce, i když ne ještě zcela absolutně. Nahradila je řada diskriminačních zákonů, které omezovaly vstup černochoů do veřejných prostor a na místa určená „jen pro bílé“. Tento princip, který se dá charakterizovat jako ústavě neodporující „oddělené, ale rovnocenné“ soužití, vydržel takřka až do konce druhé světové války. Segregace byla nejdříve odstraněna v ozbrojených silách a postupně se začala narušovat i v restauracích a na koupalištích. Přestože se to nesetkávalo často s velkým pochopením mnoha lidí, bylo to jakýmsi začátkem jejího konce. Tato „revoluce“ vyvrcholila v 60. letech obrovskými demonstracemi, v jejichž čele stál baptistický kazatel dr. Martin Luther King a které se často setkaly i s bělošskou podporou. Nakonec v roce 1964 přijal Kongres Zákon o občanských právech, jenž zakázal veškerou diskriminaci ve veřejných prostorech, ve školství, při zaměstnávání a ve všech institucích se státní účastí. Později získali černoši i právo volit a diskriminace zmizela i z oblasti bydlení [Giddens 1999; 244].

V druhé polovině 60. let však docházelo v černošských ghettech po celých Spojených státech k rozsáhlým bouřím, přičemž cíle černošského hnutí za občanská práva se vnitřně diferencovaly. Většina jejich představitelů sice dál prosazovala plnou integraci černochů do americké společnosti a kultury, ale do popředí se dostávalo i jiné pojetí – pojetí vycházející z hrdosti na vlastní, původní, černošskou kulturu. Namísto asimilace do existujícího společenského řádu, vytvořeného „však“ bělochy, začali černí Američané žádat své nezávislé místo ve skutečně pluralitní společnosti [Horton 1968; 60].

Rovnost před zákonem totiž podle nich není k ničemu, pokud diskriminace ve skutečnosti pokračuje. Přesto dosáhlo černošské obyvatelstvo od 60. let značných změn k lepšímu, a to i díky jistému „etickému pokroku“ ze strany vládnoucí většiny [Hook 1964; 31 dle Horton 1968; 58]. Počet černochů na univerzitách se mnohonásobně zvýšil a rostla i početnost střední třídy černých podnikatelů a odborníků. Afroameričané získávali funkce starostů a začali hrát i daleko větší úlohu v literatuře, divadle, televizi a filmu. Situace na poli interetnických vztahů se však počátkem 90. let překvapivě opět radikálně zhoršila. Došlo ke stovkám rasově motivovaných vražd a etnické napětí ve městech, jako je New York nebo Los Angeles, nabylo na intenzitě. Vznikají tzv. černošské gangy a především mezi dospívajícími Afroameričany se začínají lavinovitě šířit zakázané drogy [Giddens 1999; 245].

1.2. Principy integrace amerického černochoa v 60. letech

V šedesátých letech se řada sociologů a sociálních pracovníků snažila dosavadní spíše živelnou snahu o řešení napětí mezi Afroameričany a většinovou kulturou postavit na teoretické základy. Celkově lze říci, že analýza tohoto problému byla založena na víře, že americkou, i když pluralitní, společnost sjednocuje konsensus v určitých základních politických a ekonomických hodnotách. Všichni Američané mají totiž něco společného. Společnou sociální vůli, sociální ethos, tzv. „Americkou víru“ [Myrdal 1944; 3–4 dle Horton 1968; 56].

Na americkou společnost tedy podle tohoto přesvědčení nelze nahlížet jako na útvar skládající se ze soupeřících ekonomických tříd, či etnických skupin, ale jako na soužití soutěžících jednot-

livců, kteří stojí před „neutrálním ústrojím zákona a neutrálním souborem institucí“. Předpokladem byla víra, že černoši mají s jinými lidmi společnou lidskou podstatu, kterou lze socializovat v různých společenských podmínkách. Prostřednictvím socializace a sociální kontroly tak lze dosáhnout přizpůsobení všech. Nízké postavení a neschopnost uplatnit se v soutěžit je odrazem nerovných příležitostí a neadekvátní socializace, v jejímž rámci se Afroameričanům nedaří internalizovat všechny požadavky úspěchu v americké společnosti. Panoval názor, že sociální problémy a deviantní chování černochů jsou důsledkem nemorálního vyloučení z rovné soutěže o americké cíle a nutná je tedy další institucionalizace příležitostí a socializace devianta do legitimních společenských rolí. Jinými slovy, je třeba lépe institucionalizovat Americkou víru v rovnost, která v tomto slova smyslu znamená rovnou příležitost k dosažení stejných amerických hodnot [Horton 1968; 58].

Proti víře v sílu socializace však jiní postavili víru v přirozenou nerovnost, či v pozitivní historické rozdíly mezi lidmi, a tvrdili, že se Afroameričanům nedaří uspět v soutěži, protože jsou od přírody odlišní, nebo z vlastní vůle nevyužívají existujících příležitostí. Rovnosti tak mohou dosáhnout jen za cenu ztráty vlastní identity, konformitou vůči cílům a úkolům, jejichž plnění vyžaduje vládnoucí skupina. „Je pro ně výhodné, že se asimilovali a nabyli rysů, kterých si vládnoucí Američané váží“ [Myrdal 1944; 316–317 dle Horton 1968; 61]. „Celý život černochoa, a tedy i jeho názory na černošskou otázku, musíme tedy považovat hlavně za sekundární reakce na primární tlaky bílé většiny“ [ibid; 315]. „Život černochů je ovládán potřebou přizpůsobit se bělochům, s kterými musí stále počítat“ [Broom 1955; 22–23 dle Horton 1968; 61]. V reálném životě to znamenalo asi to, že preferování identity člověka ničí identitu černochoa a dnes se to u černošské populace projevuje hledáním vlastní specifické identity, specifické etnicity v kulturním smyslu.

2. Situace Romů u nás

2.1. Kulturně historický vývoj

Obyvatelstvo romského původu se na našem území usazovalo již od 16. století. Po celá staletí romské přítomnosti v našem geopolitickém prostoru je historie vztahu většinové společnosti a romské minority historií interetnického napětí, které je typické pro všechny kultury, jsou-li tak odlišné a hledají-li formy soužití v tak těsném kontaktu, jako je tomu v tomto případě. Romové tedy stáli vždy na okraji společnosti a často se stávali obětmi genocid (za vlády Leopolda I. či Karla VI.). Nejhorší situaci zažili Romové na českém území ve 20. a 30. letech 19. století. Perzekuce potulných cikánů, či těch po „cikánsku žijících“, jako pragmatický ústupek reálnému či údajnému strachu z „cikánského zlořádu“, byla prvním krokem kruté cesty Romů na smrt v průběhu Druhé světové války. Nacistická a fašistická ideologie znamenala pro Romy znásobení všech obecných i individuálních strastí války. Násilí založené na odlišnosti černé od bílé a oddělení lidí od „podlidí“ ovlivnilo osudy a život těch, kteří se původně odlišovali jen sociálním, respektive asociálním, ale posléze striktně etnickým a rasovým původem. Převážná většina českých Romů tak přišla o život v koncentračních táborech [Romové v ČR 1999; 140–150].

Romy pak v následujících letech v Československu z pohledu státní správy i z pohledu veřejnosti provázelo totéž co v minulých stoletích: sociální marginalita, chudoba, násilné asimilační tlaky, vzrůstající sociální závislost, společenská distance a exkluze, sociální, etnická a rasová nevraživost, nenávisť, napětí, konflikt až etnocida. Přetrvával zkrslý a hluboce zakořeněný stereotypní obraz cikána přispívající k „anticikanismu“. Asimilace zde měla podobu násilného potlačování sebeuvědomovacích procesů a pojem národnostní rozvoj pak z pohledu státu znamenal nutnost převychovat tohoto „cikána“ v řádného třídně uvědomělého občana země [ibid.; 150–156].

Charakteristické pro tuto dobu bylo přesvědčení, že integraci do všech oblastí společnosti brání kočování, protože „Kdo kočuje, nemůže být trvale zaměstnán, tj. vyhýbá se poctivé práci, nemůže posílat děti do škol, bydlet v bytě, integrovat

se“.¹⁰⁹ Nebo později názor, že problém spočívá v nežádoucím soustředění cikánských ulic, čtvrtí a osad a nutný je jejich rozptýl [ibid.; 175]. Žádný z těchto státních zásahů však nepřinesl očekávané výsledky, ačkoliv k jisté pozitivní změně určité došlo.

Ani dnes není jednoznačně definováno, k jaké formě společné koexistence máme směřovat, a představa o tom, čeho bychom chtěli z hlediska postavení Romů v ČR dosáhnout, je mlhavá. Nabídku „Pojďte žít s námi nebo si žijte jak chcete“, respektive „kdybyste chtěli žít s námi, pomůžeme vám“ si dnešní romská reprezentace uvědomuje a nakonec i sama propaguje přízpůsobení se majoritě přijetím jejího způsobu života, včetně její hodnotové orientace, i s vědomím, že snaha získat výhody majoritní společnosti znamená současně do jisté míry popřít vlastní identitu, což ve svých důsledcích povede k asimilaci romského etnika a tím vlastně i k jeho kulturnímu zániku, či populárněji řečeno k redukci romské kultury pouze na folklór [ibid.; 437].

2.2. Kulturní specifika Romů

Abychom mohli pochopit, jak složitá je cesta Romů k integraci do většinové společnosti u nás, je důležité o Romech jako o etnické skupině něco vědět. Přístupy, jak vyřešit romskou otázku u nás, v minulosti podle mého názoru ztroskotaly právě na této neznalosti. Osobně nevěřím v nadřazenost, respektive podřazenost jakékoliv kultury či skupiny, ale zároveň si nemohu nevšimnout základních rozdílů mezi různými kulturami. Jak jinak si vysvětlit, že vietnamská, ale také čínská minorita se „přízpůsobila“ způsobem, který nevyvolává konflikty v soužití, aniž se vzdala svých kulturních specifik, a to během krátké doby, zatímco Romové, žijící v Evropě stovky let, se dostávají do neustálých konfliktů s představiteli většinových etnik. Proč například nenajdu v ulicích Amsterdamu nebo Londýna drogové dealery jiné barvy pleti než tmavé? Část Romů, stejně jako Afroameričanů, se totiž skutečně v každodenním soužití chová z hlediska majority

¹⁰⁹ Zákon z roku 1958 č. 74/1958 Sb. zakazoval kočovnictví a ukládal přímo obcím povinnost pomoci všemi způsoby osobám kočovně žijícím usadit se – povinnost zajistit ubytování, práci, školní docházku atd.

destruktivně, asociálně a destabilizuje život svých sousedů. Chybí jim požadované vzdělání a kulturní předpoklady k soužití s majoritním prostředím.

Rozdílný způsob života Romů, jejich tradice, hodnoty a zkušenosti jsou natolik odlišné od hodnot majority, že jejich vzájemné soužití bylo vždy značně komplikované. Problém integrace Romů je například podobný ve všech zemích, kde žijí. Zatímco jiná etnika se přizpůsobují, Romové si zachovávají široký okruh archetypů chování. Dokonce i v „tavicím kotlíku“ národů v USA žijí a žijí se američtí Romové téměř stejným způsobem života mimo hlavní proud společnosti [Giddens 1999; 251]. I v západní Evropě žijí Romové dodnes jakoby „vedle“ většinové společnosti – v marigotkách v okrajových částech měst a charakteristický je pro ně zvláštní konfliktní způsob soužití s majoritou [Romové v ČR 1999; 74].

Na druhé straně však je třeba vzít v úvahu i vliv tzv. asimilační politiky. Tak například u nás rasistická, neuvážená asimilační politika zničila příbuzenskou pospolitost a tím i její vnitřní kontrolu založenou na hanbě a studu. Z chování Romů se postupně vytratil zakořeněný fundamentalismus, ztratili své tradiční hodnoty, jimiž vždy byla rodina, kastovní systém, endogamie. Ztratili hodnoty pravého poctivého Roma. Museli vyměnit svou vlastní původní komunikační symboliku za cizí, jsou nuceni hovořit cizí řečí, projevovat formy zdvořilosti, které jim nejsou vlastní, jinak zdravít, jinak děkovat a prosit, jinak projevovat nevoli, jinak se omlouvat, jinak vyjadřovat přání, a to v situaci člověka, který je hodnocen jako příslušník „nižší kultury“ [ibid.; 119].

3. Pozice Roma a černocha ve většinové kultuře

Černoši i Romové mají jako etnická menšina mnoho společného, ačkoli se samozřejmě v mnoha ohledech liší. Černoši v Americe původně nepatřili mezi svobodné obyvatelstvo. Byli otroky, což byla zkušenost, jakou Romové prakticky nikdy nezažili. Obě kultury se však staly obětí entnocentrismu a etnocentrické terminologie, vydávající svědectví o masivním syndromu civilizační nadřazenosti majority. Černošská kultura kvůli svým animistickým zvykům a cikánská pro svoje barbarské kočování. Lidé prostě nikdy nepřijímali rozmanitost kultur jako přirozený jev

plynoucí z přímých nebo nepřímých kontaktů mezi společnostmi [Lévi-Strauss 1999; 34].

Nezastupitelnou roli v obou případech sehrála barva jejich pleti a zvláštní kulturní symbolika. Barva pleti je totiž jednoznačným a prvotním odlišujícím rysem, který stál často za diskriminací a byl v pozadí rasového násilí. Černá byla v evropské kultuře považovaná vždy za barvu zla, zatímco bílá za barvu dobra, čistoty a nevinosti. Symbolický význam černé byl v Evropě především tento „Silně znečištěný, potřísněný, špinavý... obdařený temnými či vražednými záměry, zhoubný; týkající se smrti, vražedný, ponurý, nešťastný, katastrofický... vyjadřující úpadek, provinění, trest“ [Kovel 1970; 62 dle Giddens 1999; 239].

Způsob, jakým se tato dvě etnika s touto nepříznivou situací postupně vyrovnala, se už ovšem liší. Zatímco v USA byla snaha Afroameričany asimilovat v duchu Americké víry, u nás se kladl důraz na hmotné zajištění. Vycházelo se z předpokladu, že zlepšením životní a materiální úrovně Romů se změní i jejich myšlení, mentalita a duševní svět. Romové však byli jen objektem řešení a sami se ani jako jednotlivci, ani jako skupina, nijak na řešení své situace nepodíleli. Ztratili odpovědnost za svůj vlastní vývoj, což je plně v souladu s jejich tradičním krédem žít přítomností, nestarat se, co bude zítra [Romové v ČR 1999; 145].

Deficit integrace naopak vyvolal u amerických černochoů značné konflikty, a to zejména v poválečném období. Frustrace většiny černošského obyvatelstva z diskriminace vedly ke vzniku vlastních nevládních organizací, což bylo důležitým krokem k formulaci vlastních specifických zájmů v konfrontaci se státem i s většinou. Umožnit menšině ovlivňovat vlastní záležitosti, posílit v ní zodpovědnost za vlastní osud i vývoj celé země byl koneckonců i v Evropě krok a zároveň nástroj k uklidnění situace v řadě zemí [Giddens 1999; 252].

U nás však nebyl žádný Luther King. V této souvislosti je třeba vzít v potaz, že ve Spojených státech v době, o níž hovořím, panovala přece jen demokratičtější atmosféra, ačkoliv i tam byl jen minimální zájem o rozvoj, zachování a využití afroamerické kultury. U nás však docházelo spíše k potlačování projevů romské kultury a Romům v minulém režimu nebyla dána možnost prezentovat vlastní názory a zájmy. Byl to proces etnické asimilace, nutno říci násilné, a snaha o překonání jejich etnicity nakonec

skutečně vedla k tomu, že u romského obyvatelstva docházelo ke zmenšování váhy některých etnických rysů. Asimilace v podobě dosavadního procesu sžívání romské minority s majoritním prostředím u nás koneckonců byla a je v mnoha případech i cílem velkého počtu našich Romů. „Emigrace“ z cikánství těch Romů, kteří přestali být obyčejnými hudebníky, kováři, handlíři, košíkáři, věštcí, eventuálně žebráky či zloději, provázela patrně celé romské dějiny. Útěk z neprestižního etnika a asimilace k etniku prestižnímu je totiž obecný jev [Romové v ČR 1999; 297]. S tím souvisí i další specifický problém, kterým je slabá identifikace romských elit s vlastní menšinou, respektive snaha vymanit se z ní. Zatímco řada Afroameričanů projevila iniciativu a chuť začlenit se, což se projevilo v kvalitnějším vstřebávání americké identity, vzdělání, kultury a pocitu shodné identity, u nás ani jinde ve světě se značná část romského obyvatelstva asimilovat nechtěla.

V důsledku faktického historického vývoje a viditelného rozmělnění vlastní identity je patrná i malá historická zakotvenost Romů. Vyvraždění většiny českých Romů za války, imigrační vlny slovenských Romů po válce a v 60. letech, asimilační tlaky a obecné oslabování historického vědomí za komunismu, to vše oslabilo historickou identitu českých Romů, vědomí původu a historických kořenů. Tradiční způsob života a kulturní dědictví byly ovšem charakterističtější než u spontánně zavlčených černochů na americký kontinent. O černošské populaci se například říká, že je akulturována v poněkud mlhavě definované americké tradici, a o černošské společnosti, že je nanejvýš variantou nebo reakcí na tuto primární tradici [Horton 1968; 58].

Závěr

Jednoznačným závěrem je fakt, že každý etnický konflikt se objevuje ve svém vlastním kontextu jako výsledek unikátního historického vývoje, strukturálních podmínek, přičemž důležité jsou i místní a mezietnické souvislosti. Rozhodující je tedy specifická situace dané země a specifická situace konkrétní menšiny. Jak však řekl již Norman Podhoretz: „V dějinách v sobě většina společnosti obvykle nikdy nemohla strpět přítomnost zjevně odlišných menšinových skupin. Všeobecným osudem menšin je zánik.

Buď se asimilují ve většině, nebo jsou vypuzeny či vyvražďeny“ [Podhoretz 1964 dle Horton 1968; 57].

Osudem menšin, včetně černochů a Romů, je tedy prostřednictvím socializace se v prostředí pluralitní společnosti přiklonit k vládnoucím hodnotám. Důležitým prostředkem a mechanismem, jak této integrace do etnické či národnostně odlišného prostředí dosáhnout, je posilování specifické kulturní identity menšin, znalost jejich historie a vědomí odlišnosti.

Literatura

- Broom, L. 1955. *The Transformation of the American Negro*. New York: Harper and Row. (Dle Horton 1968).
- Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Hook, S. 1964. „Liberalism and the American Negro. A Round-Table Discussion.“ *Commentary*, XXXVII, March. (Dle Horton 1968).
- Horton, J. 1968. „Sociální problémy jako ideologická soutěž teorií společenského řádu a konfliktu.“ *Antologie textů ze současné sociologické teorie ve Spojených státech amerických*. Praha: SPN.
- Lévi-Strauss, C. 1999: *Rasa a dějiny*. Brno: Atlantis.
- Myrdal, G. 1944. *An American Dilemma*. New York: Harper and Brothers. (Dle Horton 1968).
- Podhoretz, N. 1964. „The Melting Pot Blues.“ *Washington Post*. October 25. (Dle Horton 1968).
- Romové v České republice*. 1999. Kolektiv autorů. Praha: Socioklub.
- (Bibliografický údaj k odkazu Kovel 1970 v Giddensovi chybí.)